

Indexed Journal with
www.spsinet.com
Impact Factor
5.845

ISSN 2278-3199

Volume - 13, Issue - 2, July - December, 2024

*A Half Yearly Single Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...*

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 13, Issue - 02, July - December, 2024.

*A Half Yearly Singal Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National
Research Journal of Social Sciences & Humanities*

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. Chetankumar B. Masram

Principal

*S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.*

Editor

Dr. Rahul Bhagat

*Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912*

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

**S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR,
DIST. BHANDARA - 441912.**

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09834988337 / 09420359657

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

Professor, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Suresh Waghmare, Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)

Dr. Jagan Karade, Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)

Dr. Sanjay Salunkhe, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)

Dr. N. T. Kamble, Professor, Department of Sociology, Swami Vivekanand College, Shirur Taluk (M.S.)

Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)

Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)

Dr. B. K. Swain, Ex. Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Smita Awchar, Ex. Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)

Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujarat.

Dr. S. P. Gaikwad, Principal, Dayanand College of Arts, Latur.

Dr. Archana Jagatkar, Professor & Head, Department of Sociology, New College, Kolhapur. (MS)

Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.

Dr. Kalyan Sakharkar, Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)

Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS)

Dr. Mahendrakumar Jadhao, Head Dept. of Sociology, Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipse, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. K. Ubale, Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Ex. Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalaya, Nandanvan, Nagpur.

Dr. Dipak Pawar, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.

Dr. M. V. Kolhe, Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Dist. Nagpur.

Dr. Nalini I. Borkar, Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)

Dr. P. H. Gajbhiye, Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist. Nagpur

Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna

Dr. Rajkumar Bhagat, Head, Dept. of Sociology., Rajiv Gandhi College, Sadak-Arjuni Dist. Gondia.

Prof. Vinod Shende, Head, Dept. of Sociology, H.B. T. College, Nagpur.

Dr. Ajay Choudhary, Assistant Professor, Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

<i>The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.</i>
--

- CONTENTS -

S.N.	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Opposition Politics in Post-Independence India..	Abdullah Qureshi	...1
2.	Exploring Culture Hybridity in Chimamanda...	Mangesh Shamkure	...5
3.	Study the effect of Agile Leadership on....	Mukund Gokhale	...8
4.	Health Insurance Prospect & Need in India	Pratik Ghode	...11
5.	NEP-2020: Opportunities and Challenges	Ganesh Pathode	...14
6.	Socio-Eco Impacts Due to Water Quality....	Ajay Ganorkar / Chetan Masram	...17
7.	Environmental Education: A need of Society	Jayshri Lataye	...20
8.	Unemployment: Understanding the Social...	Samir Mohapatra	... 24
9.	Gender Inequality in India	Ashok Jadhav	... 28
10.	The Effect of Plyometric Training Programme..	Santosh Choudhary	... 31
11.	The Historical and Cultural Tapestry of ..	Jarjina Begum	... 33
12.	The Untold Maternal Wall and the Struggle..	Jayeeta Basu	... 37
13.	Contribution of NTFPS to Livelihood of	Zode Ravindra	... 41
14.	A Study on Government Regulated Food Safety..	Puneet Basson / Deepa Venkatraman	... 44
15.	The Pivotal Role of E-Commerce in 21st Century	Vyankatesh More	... 49
16.	The Concept of Zero Waste Cooking in	Sapna Sangode / Deepa Venkatraman	... 52
17.	Sustainable Over Tourism....	Prajakta Parasnis / Deepa Venkatraman	... 57
18.	Measurement of Road Transport Efficiency...	Nikita Keshan / Nanda Bothra	... 61
19.	Scams done by Politicians in Relation to Politics	Suyog Ingle	... 65
20.	Sociological and Socio-Eco Perspectives on	Sandip Borse	... 69
21.	A Critical Study of Incidences Relating to ..	Sandeep Tamgadge / Pravina Khobragade	... 73
22.	Artificial Intelligence in Agriculture...	Arun Chavhan	... 77
23.	National Education Policy and the Path to...	Lakshana Gupta	... 79
24.	सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट की प्राकृतिक चित्रण परंपरा	विश्वनाथ साबळे	... 83
25.	पश्चिमी राजस्थान की मरुस्थलीय कृषक संरचना	हरदयाल भाटी	... 86
26.	जनजातीय समुदाय की विधवा महिलाओं के	शैलेश कुमार डेडून	... 90
27.	कबीर का मानवतावाद	राजकुमारी यादव	... 94
28.	लोक साहित्यातून प्रकट होणारे सण उत्सव ...	आर. आर. दिपटे	... 97
29.	नागपूर जिल्ह्याच्या शेती विकासात माहिती तंत्रज्ञान..	सतीश जाधव	... 100
30.	तृतीयपंथी कुटुंबाच्या सामाजिक-आर्थिक समस्या	अरविंद घोडके	... 104
31.	स्त्रियांवरील अत्याचार: एक सामाजिक समस्या	अस्मिता ठोंबरे	... 109
32.	भारतातील जातीव्यवस्था आणि स्त्रिया	रागिणी मोटघरे	... 111
33.	शहरीकरण आणि झोपडपट्टीतील समस्या	विनोद निरभवणे	... 116
34.	डॉ. आंबेडकरांचे जातिनिर्मूलन विषयक विचार	मदन रामटेके	... 121
35.	जी-२० समूह: एक नवीन राजकीय दृष्टीकोन	एन. डी. बालपांडे	.. 124
36.	महिला विकासाच्या दृष्टीने लाडकी बहिण योजना...	प्रदीप गजभिये	.. 127
37.	दक्षिण नागपूर मधील सोनझारी समुदायातील कुटुंबाना..	सुनील कोडापे	.. 129

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला १३ वर्ष पूर्ण होत आहेत. तेराव्या वर्षातील जर्नल चा हा दुसरा अंक व नियमित २६ वा अंक. या अंकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबद्दल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे हार्दिक आभार.

मित्रांनो, आपले 'सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' हे जर्नल सिंगल ब्लाइंड पिअर रिव्ह्यूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्ह्यूड असेल तरी प्राध्यापकांना अ. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफिकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे, आणि आपल्या सहकार्यामुळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असू द्यावा.

आपल्या सर्वासाठी अजून एक महत्वाची व आनंदाची बातमी म्हणजे आपले 'सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' हे जर्नल आता www.sjifactor.com या जर्नलचे मुल्यांकन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी जुळले असून आपल्या जर्नल ला आता इम्प्याक्ट फॅक्टर सुध्दा प्राप्त झालेला आहे. या संदर्भातील प्रमाणपत्रे आपण www.sjifactor.com किंवा आमच्या www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक जून, २०२५ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे.

धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. सी. बी. मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर जि. भंडारा - ४४१९१२

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 09834988337

OPPOSITION POLITICS IN POST-INDEPENDENCE INDIA: THE LOHIA MODEL

Abdullah Qureshi, Research Scholar, Dept. of Political Science, Jai Narain Vyas University
Jodhpur (Rajasthan) Email : abdullahqureshi120291@gmail.com

Abstract: Dr. Ram Manohar Lohia was one of the most influential political leaders in post-independence India, known for his strong critique of the Congress Party and his vision for a more decentralized, socially just, and economically equitable society. Lohia's model of opposition politics was rooted in democratic socialism, emphasizing the role of marginalized groups and the need for a constructive alternative to the Congress system. Lohia's opposition politics went beyond mere critique; he advocated for policy reforms that addressed social inequalities, including caste discrimination, economic disparity, and gender injustice. Lohia's focus on grassroots mobilization, the empowerment of local governance, and coalition-building among diverse political forces set the stage for the fragmentation of the Congress Party's dominance, particularly in the 1967 elections. Lohia's ideas, particularly his advocacy for reservations, land reforms, and his critique of centralized governance, continue to influence India's political landscape. Lohia's vision for a decentralized, multi-polar political system paved the way for the rise of regional parties and coalitions, significantly changing the dynamics of Indian democracy. This paper explores the core components of Lohia's opposition model, assesses its impact on Indian politics, and evaluates its contemporary relevance, especially in the context of coalition politics, social justice, and decentralization. The paper argues that Lohia's model offers valuable insights for strengthening democratic opposition and ensuring a more inclusive political environment in India.

Keywords: Ram Manohar Lohia, opposition politics, Congress system, democratic socialism, decentralization.

Introduction: In the early years of post-independence India, the political landscape was dominated by the Indian National Congress, which held a monopoly on power at both the national and state levels. This dominance led to a lack of effective opposition and raised concerns about the robustness of Indian democracy. In this context, Dr. Ram Manohar Lohia, a prominent socialist leader, emerged as a key figure challenging Congress's hegemony and proposing an alternative model of opposition politics. Lohia's opposition was not just about contesting political power but about offering a vision for a more inclusive, decentralized, and socially just India.¹

Lohia's critique of the Congress Party focused on its failure to address the socio-economic inequalities plaguing the country. While Congress prioritized economic growth through centralized planning, Lohia believed this model left the marginalized and impoverished sections of society behind. His primary concern was the persistence of caste-based discrimination, economic disparities, and the centralization of political power in the hands of a few elite leaders. Lohia argued that true independence for India would only be achieved when power was decentralized and the socio-economic gap

between the rich and the poor was bridged.

In response to the Congress Party's monopoly, Lohia articulated a model of opposition politics that was constructive, rather than merely oppositional. He believed that the role of the opposition was not only to challenge the government but also to offer viable alternatives that would address the pressing issues of social justice, poverty, and inequality. This approach was revolutionary in a political environment where the opposition was often fragmented and lacked a coherent vision. Lohia worked tirelessly to build coalitions among various political and social groups, pushing for a united front that could challenge the Congress Party's dominance.

Lohia's ideas were also deeply rooted in the belief that political change must come from the grassroots. He called for the empowerment of local governments and advocated for a political structure that would give a greater voice to the common people. His advocacy for reservations for backward castes, land reforms, and women's rights made him a champion of social justice. By focusing on the needs of marginalized communities, Lohia sought to create a politics that was not just about electoral victories but about delivering tangible benefits to the oppressed sections of society. This vision of opposition

politics, rooted in democratic socialism, had a profound impact on the political evolution of post-independence India.

Methodology: This research employs a qualitative methodology to analyze Dr. Ram Manohar Lohia's model of opposition politics in post-independence India. The study is primarily based on secondary data sources, including Lohia's writings, speeches, and the "Collected Works of Dr. Ram Manohar Lohia", as well as scholarly books, journal articles, and papers analyzing his political philosophy and influence. The paper uses a historical approach to understand the political context in which Lohia developed his ideas, examining the socio-political landscape of India in the 1950s and 1960s, particularly the Congress Party's dominance and the absence of an effective opposition.

A comparative analysis is also used to contrast Lohia's opposition model with that of other political leaders and ideologies of the time, such as Jawaharlal Nehru's centralization and Mahatma Gandhi's philosophy of non-violence. Additionally, the research evaluates the practical application and impact of Lohia's ideas, focusing on the rise of regional parties and coalition politics in subsequent decades.

The methodology also includes an analysis of contemporary political developments, assessing the relevance of Lohia's model in today's political environment, especially concerning decentralization, social justice, and coalition building. The findings are interpreted through a theoretical lens of democratic socialism and political pluralism.

Research Objectives: 1) To understand Lohia's critique of the Congress Party's dominance in post-independence India. 2) To explore Lohia's vision for a strong and constructive opposition in Indian politics. 3) To assess the relevance of Lohia's ideas in today's political system, especially regarding social justice and decentralization.

Opposition Politics in Post-Independence India and Lohia's Model: An Analysis: In post-independence India, the Congress Party dominated the political landscape, both at the national and state levels, making it difficult for opposition parties to gain significant traction. This monopoly of power led to a political environment where dissent was often suppressed, and the government was largely unchallenged.² The lack of a strong and effective opposition raised

concerns about the functioning of Indian democracy, particularly regarding accountability and governance. In this context, Dr. Ram Manohar Lohia emerged as a key figure who not only critiqued the Congress Party's dominance but also offered a fresh approach to opposition politics.

Lohia criticized Congress for its centralized power structure and its inability to address social and economic inequalities, particularly among the lower castes and economically disadvantaged sections of society. He argued that while the Congress government focused on centralization, it neglected the needs of the rural population and marginalized groups. Lohia believed that true democracy could only be achieved when power was decentralized and distributed more equitably, allowing local governance bodies to play a greater role in decision-making. His critique was based on the view that the Congress system was a form of political elitism, which marginalized the voices of the common people.

Lohia's model of opposition politics was distinct from traditional adversarial opposition. Rather than just challenging the Congress, he proposed a constructive and proactive alternative. He advocated for a broad-based coalition of socialist, democratic, and other marginalized groups, aiming to provide an alternative vision of governance focused on social justice, economic equality, and decentralization. Lohia worked toward unifying various opposition parties to form a collective force that could challenge the Congress Party, both ideologically and electorally. His emphasis on coalition-building played a critical role in breaking the Congress monopoly, especially during the 1967 elections, which marked a significant shift in India's political dynamics.

Furthermore, Lohia's opposition was rooted in grassroots mobilization. He believed that political change could not be achieved without the active participation of the masses, particularly the poor, workers, and peasants. His campaigns focused on issues like land reforms, caste-based discrimination, and women's rights. By addressing these core issues, Lohia sought to ensure that the opposition politics in India was not merely about electoral contestation but was driven by a broader vision of social and political transformation. Lohia's model of opposition politics laid the foundation for future political movements in India, emphasizing the importance

of inclusivity and social justice in the democratic process.

Lohia's Critique of the Congress System:

Dr. Ram Manohar Lohia's critique of the Congress system in post-independence India was rooted in his belief that the party had become a tool of centralized power, elitism, and economic inequality, which he saw as detrimental to India's democratic ideals.³ Lohia argued that Congress, under the leadership of Jawaharlal Nehru and later Indira Gandhi, concentrated political and economic power in the hands of a few, neglecting the needs of the common people, especially those in rural areas and from marginalized communities. He felt that Congress's policies, while aimed at nation-building, often favored the elite and urban sectors, perpetuating social and economic disparities.

One of Lohia's major criticisms was Congress's emphasis on centralized governance. He believed that this concentration of power undermined the role of local communities and small governments, leaving them powerless in shaping policies that affected their lives. Lohia advocated for a decentralized political structure, where local bodies and regional governments had more control over economic and social development, in contrast to the top-down approach adopted by Congress.

Lohia also condemned Congress for failing to address caste-based inequalities, which were deeply entrenched in Indian society. While Congress had introduced affirmative action policies, Lohia felt they were insufficient and not implemented effectively. He called for stronger measures, including reservations, to uplift the lower castes and backward classes.

Additionally, Lohia criticized Congress for its dynastic politics, which he saw as a betrayal of the democratic spirit. The rise of the Nehru-Gandhi family as the central authority in Congress, he believed, made the party an instrument of a political dynasty rather than a true representation of the people's will. For Lohia, the Congress system had transformed into an oligarchy that stifled democratic participation and accountability.⁴

Impact and Relevance of Lohia's Model on Indian Politics: Dr. Ram Manohar Lohia's model of opposition politics had a profound and lasting impact on the trajectory of Indian politics. His critique of the Congress Party and the centralization of power laid the foundation for the

rise of a multi-party system, encouraging the growth of regional and smaller political parties. Lohia's focus on decentralization and empowerment of local governance resonated with the growing desire for more inclusive political participation. His advocacy for social justice.

Lohia's push for coalition politics was another transformative aspect of his model. By promoting unity among diverse socialist, communist, and regional parties, he aimed to create an opposition strong enough to challenge Congress's monopoly on power. This vision materialized in the 1967 elections, often referred to as the "Congress system's first breakdown," when several non-Congress parties, including those aligned with Lohia's ideology, formed state-level coalitions and succeeded in breaking Congress's grip over Indian politics.⁵ This marked a significant shift in Indian democracy, where the dominance of a single party began to erode, and coalition governments became more common.

His ideas on social justice also had a far-reaching impact. Lohia's advocacy for reservations, land reforms, and gender equality helped shape India's affirmative action policies, particularly regarding the reservation of seats for Scheduled Castes, Scheduled Tribes, and Other Backward Classes (OBCs). These policies aimed at correcting historical social imbalances and have remained a core feature of Indian politics.

Moreover, Lohia's emphasis on grassroots mobilization and the inclusion of marginalized voices in political discourse paved the way for subsequent political movements that highlighted regional, caste-based, and identity-driven issues. His legacy lives on in the strengthening of opposition politics and the broader democratization of India's political landscape.

Critique of Lohia's Model: Dr. Ram Manohar Lohia's model of opposition politics, though influential, has its limitations and challenges when assessed in the contemporary context of Indian politics.

One of the core critiques of Lohia's model is his "idealism" regarding decentralization. While the idea of local governance and decision-making is commendable, its practical application in a country as large and diverse as India faces significant obstacles. In many cases, local governance structures are either underfunded or suffer from corruption, limiting their ability to enact meaningful change. Additionally, the lack of capacity and administrative infrastructure at the

grassroots level often hinders effective implementation of policies, making Lohia's vision difficult to fully realize.

Another critique is Lohia's emphasis on "coalition politics". While Lohia advocated for unity among different opposition parties, the real-world application of this model has often led to unstable, fragmented coalitions that struggle to maintain a cohesive policy agenda. The rise of regional parties, although offering more political choices, has also resulted in frequent political instability at both the state and national levels. The tendency for coalitions to be more focused on power-sharing than on ideological unity has led to compromises that dilute the original intent of Lohia's vision.⁶

Moreover, Lohia's "focus on caste and social justice", while crucial, sometimes oversimplifies the challenges of achieving true equality. His call for reservations and other affirmative action policies, though necessary in the context of post-independence India, has at times been criticized for entrenching caste identities rather than fostering a truly inclusive society.

While Lohia's model was revolutionary for its time, its implementation in modern Indian politics faces significant challenges in terms of practicality, coalition cohesion, and social integration. Nonetheless, the underlying principles of decentralization, social justice, and coalition-building remain essential to the evolution of a more inclusive and responsive democracy.

Conclusion: Dr. Ram Manohar Lohia's model of opposition politics had a transformative impact on post-independence India, offering a robust alternative to the Congress Party's dominant political system. His emphasis on decentralization, social justice, and coalition politics helped shape the evolution of Indian democracy, providing a framework for more

inclusive and participatory governance. Lohia's vision for a multi-party system and his call for alliances among diverse political groups broke the Congress Party's hegemony and contributed to the rise of regional parties, which have since played a pivotal role in Indian politics.

Lohia's focus on social justice, including reservations for marginalized communities, laid the groundwork for India's affirmative action policies, making him a champion of the oppressed. Lohia's call for grassroots mobilization emphasized that true democracy can only thrive when the voices of ordinary citizens, especially the marginalized, are heard.⁷

While challenges in implementing his ideals, particularly in decentralization and coalition-building, persist, the core principles of Lohia's model remain deeply relevant today. His ideas continue to influence political movements and policies aimed at achieving a more inclusive, just, and decentralized India. Thus, Lohia's contributions to opposition politics have had a lasting impact on the political landscape and remain crucial for understanding India's democratic evolution.

References:

1. Lohia, Ram Manohar, "India's Independence and After", People's Publishing House, New Delhi, 1967, p. 45-47.
 2. Kumar, Sudhir, "Ram Manohar Lohia: A Biography", Vikas Publishing House, New Delhi, 1995, p. 102-107.
 3. Prakash, Madan, "Dr. Ram Manohar Lohia: A Revolutionary Socialist", Rupa & Co., New Delhi, 2001, p. 134-135.
 4. Singh, Gajendra, "Lohia and the Politics of Social Justice", Allied Publishers, New Delhi, 2008, p. 56-59.
 5. Jha, Shyam N., "Ram Manohar Lohia and His Contribution to Indian Politics", Rawat Publications, Jaipur, 2010, p. 211-217.
 6. Yadav, Yogendra, "The Making of India: Lohia's Contribution to Indian Political Thought", Oxford University Press, New Delhi, 2014, p. 80-82.
 7. Sharma, Ramesh, "Lohia's Vision for India's Future", Prentice Hall, New Delhi, 2012, p. 98-99.
-

EXPLORING CULTURAL HYBRIDITY IN CHIMAMANDA NGOZI ADICHIE'S *AMERICANAH*: IDENTITY, RESISTANCE, AND TRANSFORMATION

Dr. Mangesh Bhaurao Shamkure, Associate Professor, Women's College of Arts & Commerce, New Nandanwan, Nagpur Mob. +91 98233 56016 Email: mangeshshamkure@gmail.com

Abstract: This paper critically examines the theme of cultural hybridity in Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah*, focusing on the protagonist Ifemelu's navigation of multiple cultural identities. Drawing on Homi Bhabha's theoretical framework of hybridity, the analysis explores how Ifemelu's experiences in America and her subsequent return to Nigeria highlight the complexities of identity formation in a postcolonial context. Key aspects of this hybridity include the tension between cultural assimilation and resistance, the symbolic significance of hair as a marker of cultural identity, and the impact of cross-cultural relationships. Through Ifemelu's journey, Adichie articulates the challenges and nuances of negotiating cultural boundaries, ultimately depicting hybridity as an ongoing, transformative process. This study contributes to the broader discourse on postcolonial identity by illustrating the fluid and dynamic nature of cultural belonging in a globalized world.

Keywords: Cultural Hybridity, Identity Formation, Postcolonialism, Chimamanda Ngozi Adichie, *Americanah*, Diaspora, Assimilation and Resistance, Symbolism of Hair, Nigerian Identity, Globalization, Cultural Belonging.

Introduction: Chimamanda Ngozi Adichie's novel *Americanah* provides a rich narrative that delves into the intricacies of cultural hybridity and identity formation within a postcolonial context. Through the experiences of the protagonist, Ifemelu, Adichie explores the complex realities faced by individuals who navigate multiple cultural identities in a globalized world. This paper aims to critically examine how Adichie portrays cultural hybridity in *Americanah*, drawing on Homi Bhabha's theoretical framework to analyze the protagonist's journey of self-discovery and adaptation. Ifemelu's migration to the United States serves as a catalyst for her identity transformation. Her observations about race and cultural differences, articulated through her blog 'The Non-American Black', reveal the tensions and contradictions inherent in her hybrid identity. As Ifemelu notes, "In America, you don't get to decide what race you are. It is decided for you" (Adichie, 290). The quote highlights the stark reality of racial categorization in the United States. It emphasizes how individuals' racial identities are not self-determined but rather imposed upon them by societal perceptions and prejudices deeply rooted in historical and systemic racism. This external labeling forces Ifemelu, a Nigerian immigrant, to grapple with her newfound racial identity as 'Black' in America, leading her to question and challenge the validity and implications of these imposed categories.

Adichie uses the symbolism of hair to further

illustrate the negotiation of cultural identity. Ifemelu's decision to stop relaxing her hair and embrace its natural texture becomes a powerful act of resistance against Western beauty standards. She remarks, "Relaxing your hair is like being in prison. You're caged in. Your hair rules you" (Adichie, 203). This choice signifies her rejection of cultural assimilation and her assertion of a Nigerian identity that is authentic and unapologetic. The return to Nigeria presents another layer of hybridity, as Ifemelu experiences a reverse culture shock. Her feelings of being an outsider in her homeland are poignantly captured when she reflects, "I felt like a visitor in my own country" (475). This sense of alienation highlights the transformative impact of her time abroad, demonstrating that cultural hybridity is not a static state but an evolving process influenced by various experiences and environments. This paper will explore these themes by examining key moments in the novel where Ifemelu's hybrid identity is negotiated and contested. By doing so, it will contribute to the broader discourse on postcolonial identity and cultural belonging, emphasizing the fluid and dynamic nature of cultural hybridity in contemporary society.

Cultural Hybridity in Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah*: In Chimamanda Ngozi Adichie's novel *Americanah*, the protagonist Ifemelu's experiences as a Nigerian immigrant in the United States bring her face-to-face with the stark realities of race in America. As she observes,

“In America, you don't get to decide what race you are. It is decided for you” (Adichie, 290). This poignant statement encapsulates the externally imposed nature of racial identity in a society deeply entrenched in racial hierarchies. Ifemelu's journey of self-discovery is marked by a growing awareness of how her racial identity is not merely a personal attribute but a social construct with tangible consequences. She is forced to confront the fact that in America, her race is not something she can choose or define for herself; it is determined by others based on their perceptions and biases. This realization leads Ifemelu to question the validity and implications of these imposed categories, highlighting the power dynamics and social injustices inherent in the American racial landscape.

Ifemelu's blog, ‘The Non-American Black,’ in Chimamanda Ngozi Adichie's novel *Americanah*, serves as a platform for her to dissect and express her experiences navigating the complexities of race and identity in the United States. It becomes a virtual space where she can both assimilate to American culture by understanding and commenting on it, and simultaneously resist it by challenging its norms and assumptions. The quote, “In America, you don't get to decide what race you are. It is decided for you” (Adichie, p. 290), epitomizes this tension between assimilation and resistance. Ifemelu's blog posts critically examine the ways in which race is constructed and imposed upon individuals in America, particularly for Black immigrants like herself. By highlighting these racial dynamics, she resists the pressure to fully conform to American ideals of identity and instead asserts her own understanding and experiences as a ‘Non-American Black.’ This act of resistance allows her to carve out a unique space for herself within American society, one that acknowledges her cultural heritage and challenges the dominant narrative of assimilation.

In Adichie's novel, hair becomes a powerful symbol of cultural identity and a vehicle for Ifemelu's personal journey. Initially, Ifemelu succumbs to the pressure to conform to American beauty standards, chemically straightening her hair to fit in. However, this decision leaves her feeling constrained and disconnected from her roots, as she expresses in the poignant quote: “Relaxing your hair is like being in prison. You're caged in. Your hair rules you” (Adichie, 203). Ifemelu's eventual rejection of hair straightening

and her embrace of her natural texture mark a significant turning point in her self-acceptance and cultural reclamation. By choosing to wear her hair in its natural state, she defies the dominant Western beauty ideals and proudly asserts her Nigerian heritage. This act of self-expression becomes a symbol of liberation and empowerment, allowing Ifemelu to reconnect with her cultural roots and embrace her true identity.

Ifemelu's repatriation to Nigeria after her transformative years in the United States triggers a profound sense of reverse culture shock, underscoring the hybrid nature of her identity. Her homecoming is not the seamless reunion she might have anticipated. Instead, she grapples with the realization that she has evolved, and so has her homeland. Ifemelu's poignant reflection, “I felt like a visitor in my own country” (475), encapsulates the emotional dissonance she experiences. The once familiar landscapes and cultural nuances of Nigeria now seem subtly foreign, a testament to how deeply her American experiences have reshaped her perspective. This feeling of displacement in her native land highlights the profound impact of her transnational journey on her identity formation. Ifemelu's return to Nigeria, rather than reaffirming her Nigerianness, accentuates her liminal status, a woman suspended between two worlds, not fully belonging to either. It becomes clear that her identity is not fixed but rather a fluid and evolving construct shaped by the complex interplay of cultural influences.

Ifemelu's relationships with Obinze and Blaine illuminate the complexities of cultural hybridity. With Obinze, her Nigerian love interest, Ifemelu shares a deep-rooted cultural understanding and a sense of belonging. Their shared experiences in Nigeria create a strong foundation for their relationship, allowing them to connect on a profound level and providing a sense of comfort and familiarity. Conversely, her relationship with Blaine, an American, exposes the challenges of navigating cultural differences. As the quote “She realized that in Blaine's world, she could not be fully herself” (390) suggests, Ifemelu finds it difficult to fully express her Nigerian identity and experiences within the context of Blaine's predominantly white, American world. Their differing cultural backgrounds create a sense of disconnect and a struggle for Ifemelu to reconcile her Nigerian and

American identities within the relationship. This highlights how cultural hybridity can influence personal relationships, impacting authenticity and the ability to fully express one's true self.

Conclusion: Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah* offers a nuanced exploration of cultural hybridity through Ifemelu's experiences as a Nigerian immigrant in the United States. The novel delves into the complexities of navigating dual identities, the tensions between assimilation and resistance, and the significance of cultural symbols like hair. Ifemelu's journey, from her initial fascination with American culture to her eventual return to Nigeria, underscores the fluidity and ever-evolving nature of cultural identity. Ultimately, 'Americanah' challenges readers to consider the multifaceted nature of cultural hybridity, highlighting the challenges and opportunities it presents for individuals navigating multiple cultural contexts.

Works Cited:

1. Adichie, Chimamanda Ngozi. *Americanah*. Anchor Books, 2014.
2. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.
3. Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." *Identity: Community, Culture, Difference*, edited by Jonathan Rutherford, Lawrence & Wishart, 1990, pp. 222-237.
4. Kraidy, Marwan. *Hybridity, or the Cultural Logic of Globalization*. Temple University Press, 2005.
5. Mercer, Kobena. *Welcome to the Jungle: New Positions in Black Cultural Studies*. Routledge, 1994.
6. Said, Edward W. *Culture and Imperialism*. Knopf, 1993.
7. Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, 1988, pp. 271-313.
8. Young, Robert J. C. *Postcolonialism: An Historical Introduction*. Blackwell Publishers, 2001.
9. Ashcroft, Bill, et al. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. Routledge, 2002.
10. Parry, Benita. *Postcolonial Studies: A Materialist Critique*. Routledge, 2004.
11. Loomba, Ania. *Colonialism/Post colonialism*. Routledge, 2015.
12. Williams, Patrick, and Laura Chrisman, eds. *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*. Columbia University Press, 1994.
13. Mohanty, Chandra Talpade. "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses." *Feminist Review*, no. 30, 1988, pp. 61-88.
14. Gilroy, Paul. *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. Harvard University Press, 1993.
15. Mignolo, Walter D. *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton University Press, 2012.

STUDY THE EFFECT OF AGILE LEADERSHIP ON TEACHER EDUCATORS IN PRESENT SCENARIO

Dr. Mukund Gokhale, Assistant Professor, Nirmala College of Education , Ujjain

Abstract: The aim of the study is to determine the effect of the agile leadership characteristics of Teacher Educators on the professional development and performance. The relational survey model was used in the study and data were collected from 10 teachers Educators form B.Ed. colleges of Ujjain. Agile Leadership Scale, the Attitude Scale towards Professional Development and the Performance Scale was developed by the researcher. The data were analyzed by t-test. It is found that in the result that while teacher Educator agile leadership perceptions are significantly different according to their genders and teacher educators attitudes towards professional development and performances do not differ significantly according to their genders.

Keywords: Leadership, Agile Leadership, Professional Development, Teacher Performance.

Introduction: Agile leadership is a leadership style that strives to remove roadblocks to success so that employees can be more effective and productive. Agile leaders have frequent check-ins with team members to surface and address concerns early.

One of the hallmarks of the agile method is its iterative work approach. Agile leaders encourage team members to experiment with new ways of working, quickly test new ideas, and refine them over time.

Agile leadership, like the method that inspired it, relies on transparent conversations to stay aware of factors that could influence success. Agile leaders face challenges head-on as they arise, helping their teams achieve their desired outcomes. Consider a manufacturer facing a talent shortage. HR leaders might meet with strategic operations leaders to discuss the situation and get input on how to improve recruiting, retention, and skills training. An agile management style supports each team member individually and also promotes higher team functioning collectively. Because employees are empowered by open communication with their managers, they can take ownership of their work and move forward successfully. Because these individuals are also working as a team, you can quickly unleash the full power of your workforce.

Principles of agile leadership: Agile leadership is guided by key principles that empower leaders to foster adaptive, collaborative, and high-performing teams. By understanding and applying these principles, leaders can unlock the true potential of agile leadership and drive team success. Discover some of the fundamental principles that enable agile leadership to thrive — and transform teams into agile powerhouses.

Empowering and trusting teams: Agile

leadership is based on the belief that individuals and teams are self-organizing and capable of making good decisions when given autonomy and trust. Agile leaders empower their teams by providing a clear vision and goals, encouraging collaboration, and removing obstacles. They promote a culture of ownership, accountability, and continuous improvement.

Embracing and adapting to change: Agility is synonymous with flexibility and adaptability. Agile leaders embrace change as an opportunity rather than a disruption. They promote a culture of experimentation where teams are encouraged to try new approaches and learn from failures. Agile leaders are open to employee feedback, encourage learning, and are willing to change their minds based on new information or changing market conditions. They understand that agility is necessary for responding to evolving customer needs and a changing business climate.

Facilitating collaboration and communication: Agile leadership recognizes the value of collaboration and effective communication in driving successful outcomes. Agile leaders use agile project management software where cross-functional teams work closely together, break down organizational silos, and promote a culture of shared responsibility. They encourage open and transparent communication across the organization, creating feedback loops. These leaders also emphasize the importance of sharing goals, priorities, and expectations. This helps teams align their efforts and make informed decisions.

How to develop agile leaders: Before you can implement an agile workforce transformation, you have to identify the qualities of an agile leader.

Traditionally, leadership candidates have been selected for being high performers in their previous roles. But performance as an individual contributor doesn't necessarily mean someone has leadership qualities or the ability to guide agile teams. Instead, seek to identify effective leadership candidates who are curious, communicate well, look to innovate, and can adapt quickly to change.

You can help high-potential team members become agile leaders. Once you've identified candidates with the right leadership qualities, provide the support so they can further develop those traits. HR and learning and development teams can collaborate on training programs for agile leaders.

It is considered that this research will help teacher educators realize how the leadership approach adopted by the teacher educators affects their professional development and performance. In the light of this aim, the following questions were tried to be answered:

1. What is the level of teacher educator's agile leadership characteristics perceived attitudes towards professional development and performances?

2. Do agile leadership characteristics of teacher educators perceived attitudes towards professional development and performances show a significant difference according to teachers educators gender?

Method:

Research Model: The research aims to determine the effect of the agile leadership characteristics of Teacher Educators on the professional development and performance. For this reason, the relational survey method, one of the quantitative research methods, was used as the research model.

Population and Sample: The study population of the research consists of 20 teacher educators (10 male and 10 Female) of 04 Education Colleges. The teachers whose opinions

will be sought from the universe were determined by using the purposive sampling method.

Data Collection Tool: In the study, the data were collected from the teacher educators working in the education colleges by means of standardized self made tool . In addition, a personal information form was used to determine the demographic characteristics of the teachers participating in the study. While determining the measurement tools, the related literature was scanned and the previous leadership studies, measurement tools related to professional development and performance were examined.

The data collection tool of the research consists of four parts. The first section is the Demographic Information section.

In the second part, there is *the self made Agile Leadership Scale*. The scale, which consists of 20 items and 3 sub-dimensions, was developed by researcher. The 5-point Likert-type scale was rated as "Never-0, Rarely-1, Sometimes-2, Often-3, Always-4". In addition, arithmetic mean can also be taken.

In the third part, there is *the Attitude Scale towards Professional Development*. The scale, which consists of a total of 10 items. The 5-point Likert-type scale was rated as "Disagree-1, Partially Agree-2, Moderately Agree-3, Mostly Agree-4, and Totally Agree-5".

In the fourth section, there is *the self made Performance Scale*. The scale consists of a total of 6 items. The scale, which is a 5-point Likert type, was rated as "I Strongly Disagree-1, Disagree-2, Undecided-3, Agree-4, and Totally Agree-5".

Analysis of Data: The data obtained in the research were analyzed with the help of SPSS program.

The mean and standard deviation values of the scores obtained from the Agile Leadership, Attitude towards Professional Development and Performance Scale of the research group are given in Table 1.

Table-1 Comparison of teacher Educator agile leadership perceptions, attitudes towards professional development and performance according to their gender.

	Groups	N	M	SD	t-Value	Significance
Agile Leadership	Male	10	18.25	1.78	1.92	significant on 0.01 level
	Female	10	17.48	1.86		
Professional Development	Male	10	17.48	1.86	1.82	not significant on 0.01 level
	Female	10	18.22	1.80		
Performance	Male	10	14.2	4.68	0.95	not significant on 0.01 level
	Female	10	14.74	4.70		
Where df=18						

When Table 1 is examined, it is seen that while teacher Educator agile leadership perceptions are significantly different according to their genders ($t[20]=-1.92$; $p<.05$), teachers' attitudes towards professional development ($t[20]=1.82$; $p>.05$) and performances ($t[20]=-0.95$; $p>.05$) do not differ significantly according to their genders. Agile leadership perceptions of male teachers ($M=18.25$; $SD=1.78$) are higher than female teachers' perceptions of agile leadership ($M=17.48$; $SD=1.86$).

Discussion, Conclusion and Suggestions:

Each college teacher educator has more than one unique leadership style and the teacher educator manages the college and teacher trainees based on this style. For example, teacher educator autocratic, democratic, collaborative and liberating leadership styles affect teachers trainees performances positively or negatively. Agile leadership, which is accepted as one of the contemporary leadership approaches.

It was determined that the attitude towards professional development is at a “very high” level according to teachers' perceptions.

As a result, in the current study, it is seen that agile leadership characteristics perceived by teacher educator affect teachers trainees attitudes towards professional development at a very low and their performances at a higher rate. While the agile leadership characteristics of teacher educator affect the performance of teacher trainees at a higher rate. teacher educator should be encouraged to participate in professional development and to support teacher trainees in this field. While there are many studies on the effect of different leadership styles on teacher educators professional development and performance, no study has been found in terms of agile leadership in the field of educational administration. For this reason, it can be recommended to conduct more comprehensive studies on the effect of agile leadership on teacher educators professional development and performance.

Reference

- Ahn N. (2007). Value of intangible job characteristics in workers' job and life satisfaction: How much are they worth? Paper presented at the Working Papers. Madrid: FEDEA. [Google Scholar]
- Allen T. D., Shockley K. M., Biga A. (2010). “Work and family in a global context,” in *Going global: practical applications and recommendations for hr and od professionals in the global workplace*, ed. Lundby K. (San Francisco, CA: Jossey-Bass;), 377–401. [Google Scholar]
- Allen T. D., Herst D. E., Bruck C. S., Sutton M. (2000). Consequences associated with work-to-family conflict: A review and agenda for future research. *J. Occupat. Health Psychol.* 5 278–308. 10.1037//1076-8998.5.2.278 [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
- American Psychological Association [APA] (2020). How leaders can maximize trust and minimize stress during the Covid-19 pandemic. Available online at: <https://www.apa.org>. <https://www.apa.org/news/apa/2020/Covid-19-leadership> [Google Scholar]
- Avolio B. J., Sosik J. J. (1999). “A lifespan framework for assessing of work on white collar,” in *Life in the Middle: Psychological and social development age*, eds Willis S. L., Reid J. D. (San Diego, CA: Academic Press;), 251–274. 10.1016/B978-012757230-7/50032-8 [CrossRef] [Google Scholar]
- Badawy P. J., Schieman S. (2020). When family calls: How gender, money, and care shape the relationship between family contact and family-to-work conflict. *J. Fam. Issues* 41 1188–1213. 10.1177/0192513X19888769 [CrossRef] [Google Scholar]
- Beham B., Drobníè S., Präg P. (2011). Work demands and resources and the work-family interface: Testing a salience model on German service sector employees. *J. Vocat. Behav.* 78 110–122. 10.1016/j.jvb.2010.07.008 [CrossRef] [Google Scholar]
- Botbyl D. (2022). *International school heads' experiences enacting resilient teams during covid-19*, Doctoral dissertation. Wilkes-Barre: Wilkes University. [Google Scholar]
- Bougie R., Sekaran U. (2019). *Research methods for business: A skill building approach*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. [Google Scholar]
- Bozkurt A., Jung I., Xiao J., Vladimircsi V., Schuwer R., Egorov G., et al. (2020). A global outlook to the interruption of education due to Covid-19 pandemic: Navigating in a time of uncertainty and crisis. *Asian J. Dis. Educ.* 15 1–126. 10.5281/zenodo.3878572 [CrossRef] [Google Scholar]
- Çelik O. T., Üstüner M. (2018). The relationship between teachers' burnout and life satisfaction. *J. Theor. Educ. Sci.* 11, 41–60. 10.30831/akueg.421820 [CrossRef] [Google Scholar]
- Chang A., McDonald P., Burton P. (2010). Methodological choices in work-life balance research 1987 to 2006: A critical review. *Int. J. Hum. Resour. Manage.* 21 2381–2413. 10.1080/09585192.2010.516592 [CrossRef] [Google Scholar]
- Diener E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *Am. Psychol.* 55 34–43. [PubMed] [Google Scholar]
- Dima G., Meseşan Schmitz L., Şimon M. C. (2021). Job stress and burnout among social workers in the VUCA world of Covid-19 pandemic. *Sustainability* 13:7109. [Google Scholar]
- Fitzpatrick N. (2022). No news is not good news: The implications of news fatigue and news avoidance in a pandemic world. *Essays on Covid-19 Research*. Athens: Athens Institute for Education and Research (ATINER), 169. [Google Scholar]
- Frare A. B., Beuren I. M. (2021). Job autonomy, unscripted agility and ambidextrous innovation: Analysis of Brazilian startups in times of the Covid-19 pandemic. *Revista de Gestão* 28 263–278. 10.1108/REG-01-2021-0005 [CrossRef] [Google Scholar]
- Frese M., Zapf D. (1988). “Methodological issues in the study of work stress,” in *Causes, coping and consequences of stress at work*, eds Cooper C. L., Payne R. (New York, NY: John Wiley & Sons Ltd;), 375–411. (Wiley series on studies in occupational stress). [Google Scholar]

HEALTH INSURANCE PROSPECT & NEED IN INDIA

Pratik Ghode, 760 New Nandanvan Nagpur- 440009. Mail id - pratik.ghode@gmail.com

Introduction: All persons need three kinds of health services: primary care (including diagnostic testing and imaging), hospital care (including surgery and maternity), and medicines and medical equipment. The habitual organization of health services in India is such that these types of healthcare services are usually delivered through three different providers: consulting physicians, hospitals, and pharmacies. The proliferation of various healthcare technologies and increase in cost of care has necessitated the exploration of health financing options to manage problems arising out of increasing healthcare costs. In India, private out of pocket payments is the main source of health care financing. In fact, India is one of the highest private healthcare expenditure countries in the world. This system of private financing creates financial barriers to care and can have catastrophic implications on families needing hospital care. Health insurance has been considered as an important option to tackle the problems related to health care financing. It is more important in a country like India, where per capita income is very low and there is a large population which lives below the poverty line. Health insurance is a financial mechanism under which people are protected against catastrophic financial burden arising from unexpected illness or injury. Having a well functioning insurance system ensures pooling of resources to cover risks. The growing affluence of the Indian middleclass accompanied with lifestyle-related diseases and inflationary healthcare costs are driving the demand for health insurance in India today. Launch of new hospital chains with a stress on holistic well-being is further accentuating this demand, especially in urban areas.

India is one of the highest private healthcare expenditure countries in the world. In India, private out of pocket payments is the main source of health care financing. Indian health insurance market has emerged as a new and lucrative growth avenue for both existing players as well as new entrants. It represents one the fastest growing and second largest nonlife insurance segments in the country. Although Indian health insurance market has seen rapid expansion during the past couple of years, it remains largely under-penetrated because of various shortcomings that need to be addressed. The vast majority of the (very small) health

insurance market was captured by the four public sector general insurance companies (New India, Oriental, United India and National Insurance) mainly through the standard policies known as “Mediclaim”, “Jan Arogya” and “Critical Illness”. In addition, certain private general insurance companies entered the health insurance market and in 2006 the first company dedicated mainly to health insurance has been launched (Chennai-based Star Health and Allied Insurance Co.) Despite the increase in the supply of insurance volume, there has been insufficient increase in the variety of health insurance products. Most products cover essentially only part of the cost of rare events (hospitalizations & inpatient surgery, with an upper limit). The legal and regulatory framework of private health insurance, particularly because it operates in the voluntary market, should continually balance competing goals of access, affordability and quality of healthcare and provide health coverage to a larger fraction of the population with varying risk characteristics and ability to pay. Regulations, aside from their aim of providing protection of health insurance policyholders and beneficiaries, can be potent tools to promote access to healthcare, control pricing of health coverage vis-à-vis healthcare providers and enhance quality of healthcare.

Insurance Industry Regulations: The Constitution of India assigns the responsibility for various issues to the Union (the federal government also called “central government”), to the State (any of the individual States), or to both. Insurance is a federal task. The insurance industry was nationalized in India, life insurance in 1956 and general insurance in 1973. In 1999, the insurance market reopened for (limited) competition with the entry of private companies, following the establishment of the Insurance Regulatory and Development Authority (IRDA) by an Act of Parliament. Established by the federal government, the IRDA has extensive duties, powers and competencies to regulate, promote and ensure growth of the insurance and re-insurance industry, including licensing, contractual conditions, standards for qualifications of management and intermediaries, operational affairs and supervision. IRDA also has the authority to launch investigations and

conduct inspections of licensed insurance companies at any time it deems fit, and can cancel the registration or close down an insurance firm. The central government is empowered to bypass the IRDA in policy related issues (Section 18, IRDA Act 1999) and may act and supersede IRDA under various conditions, e.g., in the “public interest” (Section 19 IRDA Act 1999). Insurance providers are allowed to provide either life or general insurance; health insurance can be provided by either type. In the Insurance (Amendment) Act 2002, four types of insurance providers are mentioned: a. Insurers registered under the Companies Act 1956 b. Provident societies, c. Mutuals providing insurance policies, and d. Cooperative societies providing life insurance. Mutuals and cooperatives are also regulated under state acts; the Insurance (Amendment) Act 2002 refers to certain state responsibilities in this respect.

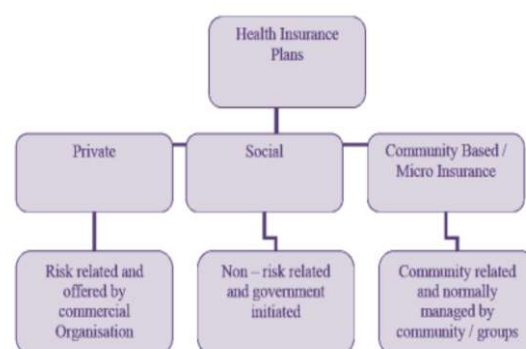
Third Party Administrators (TPAs): They have taken over many of the important functions of providing health insurance in India. While insurers take the risk, set the rates for health insurance and, in most instances, provide the official marketing and sales function, TPAs have become their “back office”. In some situations the TPAs report that they act informally to identify customers and bring corporate accounts to individual insurers. They also deal with providers to pay for hospitalizations, obtain agreement on rates of payment and determine if care is necessary and covered. Further, TPAs establish the eligibility of individuals to be insured under specific policies and provide a membership identification card and description of their coverage to the insured. TPAs carry out these health insurance functions under contract as agents of individual insurance companies but they are licensed and regulated by IRDA. Because of this unique regulatory arrangement and their significant role in health insurance they are treated here as a separate entity in private insurance.

Distribution Channel Partners: These organisations distribute the products and services of the core organisation, at a cost subject to conditions. Core organisation is the one who develops those products and services. Usually NGOs, MFIs take a role of distribution channel partners for community based health insurance schemes.

Health Providers : The institutions who provide health care services at a cost like

Hospitals, Clinics, Primary Health Centres etc.,

Health Insurance Plans:

Private refers to the private insurance companies, who sell their health insurance products, such as Mediclaim Policy sold by United India Insurance Company Ltd.

Social refers to government managed schemes such as Universal Health Insurance Scheme, Employee State Insurance Schemes etc.,

Community based schemes are usually run by Microfinance Institutions (MFIs) or NGOs who participate in the motive. These schemes run on group insurance basis, wherein the formation of groups are usually categorised as SHGs (Self Help Groups).

Areas of Concern: The existing system promotes cost based reimbursement leading to high cost of healthcare. This will make insurance systems vulnerable to high cost and affect viability of schemes. Hospital’s revenue is function of cost. Once they spend more and if insurance is paying they get more. Health insurance therefore will encourage over use of resources making health care cost high. This also leads to exploitation of patients by healthcare providers for monetary gain. Delay and difficulty in assessing health insurance claims, resulting in increased time gap between the dates of discharge to actual date of reimbursement. There is an immediate need for insurance regulatory body and healthcare regulatory body such as the Medical Council of India or a leading healthcare providing organisation such as AIIMS to formulate a set of rules and guidelines for standardised nomenclature of disease. Varied nomenclature of disease makes it extremely difficult for other medical practitioners and health insurance agencies to gauge the type, severity and/or complexity of a particular disease diagnosis, resulting in inability to assess the validity of insurance claims, in terms of necessity of hospitalisation, number of days hospitalised and

cost of treatment accruing thereon. Third Part Administrators face a challenge in regulating costs of care in health insurance system. A standardised number of days of hospitalisation for each disease group, and a fixed payment for the same, could be instituted and adopted by the MCI and recognised healthcare organisations. This encourages healthcare providers to cut costs and provide quality healthcare at an affordable cost. Customised health insurance policies can be other option to introduce the products in India. Current blanket insurance schemes can be replaced by customised insurance policies in which consumers pick and choose from a basket of disease and disease solutions, with varying risk premiums for each based on individual probability of morbidity and anticipated cost of treatment. Rigorous screening is of course necessary for implementation of such customised products. There are also opportunities to use treatment and disease information to make clinical determinations in connection with health care coverage decisions for policyholders.

Conclusion: Given the need and health financing situation in India it was expected that health insurance will emerge as significant component of the non-life insurance sector and experience a significant growth because of the huge potential of the market coupled with the new products and efficiency which the private players will bring. In a diverse country like India, a good mix of health insurance mechanisms is needed to

cater to different groups of population. The legal and regulatory framework of private health insurance, particularly because it operates in the voluntary market, should continually balance competing goals of access, affordability and quality of healthcare and provide health coverage to a larger fraction of the population with varying risk characteristics and ability to pay. Allowing the participation of other entities that provide health coverage, such as Hospital and/or Professional entities, and self-insured health insurance schemes of Mutual Benefit Associations and Cooperatives would further increase the reach and depth of private health insurance.

Reference:

1. Berman, P. and M. E. Khan (1993). *Paying for India's Health Care*. New Delhi, Sage Publications.
 2. Bhat, R and Babu. S.K. (2003). *Health Insurance and Third Party Administrators: Issues and Challenges*. IIM Ahmedabad Working Paper No. 2003-05-02
 3. Bhat Ramesh, Jain Nishant (2004b). *Time-series analysis of private healthcare expenditures and GDP: cointegration results with structural break*; Working Paper No. 2004-05-10 Indian Institute of Management, Ahmedabad
 4. Government of India (2005): *Financing and Delivery of Health Care Services in India*, National Commission on Macroeconomics and Health, Ministry of Health and Family Welfare, New Delhi.
 5. IRDA Hand Book <http://irdaindia.org>
 6. *Private Health Insurance in India (2006-07): Promise and Reality*, published by Bearing Point, Inc. for the United States Agency for International Development.
 7. Tariff Advisory Committee <http://tacindia.org>
-

NEP - 2020 : OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Ganesh M. Pathode, (Assistant Professor) Dept. of English, Shamrao Bapu Kapgate Arts College
Sakoli Dist. Bhandara-441802 Email ID-ganeshpathode@gmail.com Mo.No.9764098078

Abstract: National Education Policy 2020 is a comprehensive policy that aims to transform the educational system in India. The policy is designed to address the challenges faced by the education sector in India and provide opportunities for growth and development. The policy emphasizes the need of provide vocational education and training to students from a young age to help them acquire the skills they need to succeed in the workforce. The policy seeks to encourage the development of new technologies and innovative teaching methods that can help to improve the quality of education in India. The New Education Policy 2020 is a crucial milestone for the growth of student-teacher education in India. challenges and opportunities of national education policy 2020 are analyzed in this paper. It is also aimed of improving the quality of education by enhancing equity and quality. The study will focus on identifying challenges that the education sector faces and exploring opportunities for education in India.

keywords: Education, challenges ,development, innovative, equity.

Introduction: The draft of the New Education Policy was prepared under the chairmanship of ISRO chief Dr. K. Kasturi Rangan. Education is very important for the overall development of a person, Hence, it is necessary that the education policy is also changed with time to maintain the quality of education. NEP-2020 has also been brought to keep the education system of the country powerful as per the demand and need of the time. The objective of this policy is to establish India as a global knowledge by changing the format of education and taking it on the path of regional development. This is the third education policy which is going to be implemented in India after the year 1986. for the first time since 1986,a policy document with multiple objectives was put forward for the education sector. On the occasion of the first anniversary of NEP, prime Minister, Narendra Modi said that we are entering the 75 year of independence. in a way, the implementation of the New Education Policy has become a major event related to this occasion. This policy is going to play a big role in creating a new India and preparing the youth for the future. Dharmendra Pradhan, the education minister, has described national education policy 2020 as a visionary education policy as par the needs of the 21st century. The National Education Policy - 2020 envisages innovative curriculum and pedagogy for such a education. As amendments in the NEP- 20,changes have been made in the school level curriculum and pedagogy. Under the New Education policy the educational system has been fixed till 2030.

The New Education Policy has been put forward with many initiatives which are exactly what the current scenario requires. The policy is concerned with the focus on skill development along with the study curriculum. The sooner the objectives of National Education Policy are achieved, the sooner our nation will move towards progress. Overall NEP- 2020 is truly a revolutionary document in every respect. Under this policy, emphasis has been laid on addressing educational issues and structural disparities along with many other issues. In this a blueprint has been drawn to make education comprehensive and accessible in view of the needs of India in the 21st century and to prepare students for future demands. Along with this, NEP also faces the difficult challenge of dealing with many problems of the education world. Certainly India wants to take advantage of its young population. In such a situation, it becomes extremely important to implement the New Education Policy effectively. National Education Policy has the potential to transform the country. Your role will be to ensure this. Whether you are the part of the system are not, you have to understand the NEP and also support it in the implementation journey.

Research Methodology: The present paper is basically descriptive and analytical in nature. The data used in this paper is purely from secondary sources especially collected from the internet, published papers and various newspapers.

Objectives of the study: 1) To analyze the opportunities and challenges with respect to NEP -2020. 2) To study how NEP-2020 is different

from old education policy. 3) To study how New Education Policy 2020 improve the quality of education.

Benefits of the National Education Policy-2020: 1) Its first benefit is that an effort has been made to remove all the old shortcomings of today's education system. Under the new policy, the focus has been on making it excellent and universal. 2) Under the new education policy along with the knowledge of the students, attentions will also be given to their health and skill development. 3) Under the new education policy students will now have to right to choose their own subjects. Students will now have to choose between arts, science and commerce as before. If you wants, he can choose subjects from all these three streams. 4) The format of the board examination has also been changed in this policy. From now on it has been said that board examinations will be conducted twice a year instead of once. This will eliminate the study burden on students. 5) From now on, special attention will be given to imparting technical knowledge to the students in the academy. 6) In the new education policy 2020, to reduce the burden of students and increase their interest in studies, teaching will be provided through artificial intelligence software, due to which the focus will be on improving their understanding. Along with the studies in the curriculum, extra-curricular activities like sports, arts etc. have also been made mandatory. 7) Under the new education policy 2020, students will now be able to study online along with offline classes. 8) In the new education policy, consideration has also been given to promotion of teachers from time to time and the basis of their work performance. 9) Under the new education policy, multidisciplinary education and research Universities will also be established to meet global standard for the countries institutions like IIT's and IIM's..

Objectives of the New Education Policy-2020: 1) To improve the quality of education. 2) To provide adequate standard of education throughout India. 3) To take the quality of educational sector to a higher level. 4) To make aware about the importance of technical and creative as well as quality of education. 5) To make India global superpower in the educational field.

Opportunities of National Education Policy- 2020: The new National Education Policy invasions an education system rooted in Indian

ethos that contributes directly to transforming India, that is Bharat, sustainably into an equitable and vibrant knowledge, society by providing high quality education to all and thereby making India global knowledge super power. Keeping this fact in mind, this policy presents several opportunities for students, teachers and educational institutions. Here are some of the keys opportunities presented.

1) Quality Improvement: National Education Policy- 2020 aims to improve the overall quality of education in India by introducing new standards and accreditation systems. This will ensure that educational institutions are providing high quality education through which students can receive the best possible learning experience.

2) Skill Development: The National Education Policy- 2020 is a comprehensive framework that aims to transform the education system in India. The policy emphasizes the development of skills such as critical thinking, problem- solving, creativity and communication. This will help students to become more employable.

3) Holistic Education: National education policy- 2020 emphasizes a holistic approach to education in which the students will have the opportunity to learn a wide range of subjects and develop a broad set of skills. This will help students to become responsible citizen of India.

4) Flexibility and technology integration: The New Education Policy offers greater flexibility and choice to students in terms of what they can learn, how they can learn. This will help students to learn their education to their individual needs and interests. This policy also recognizes the importance of technology in education and promotes integration across all levels of education.

Policy implementation challenges faced by the Government: The goal is to provide access to education to all in the country. After 75 years of the independence, we have not achieved much significant progress in higher education. Today, an average of 26% of students in the country are enrolled in higher education. According to the new education policy, the target is to take the figure 100 and 50 percent in the coming years. The policy emphasizes holistic development of students, flexible curriculum, emphasis on technology, universalization of education. There will be many difficulties in implementing the multi- disciplinary strategy. For that, how the

management will be done, the answer to this question ahead of the colleges will have to be found. Multi disciplinary subject management is difficult to do in such a large learning extension process. But if decided, it is possible. The role of the state will be finalized only after what role the center takes. Students will be able to determine the subjects only after the subject list is announced. Therefore the learning of the students is likely to be more enjoyable in qualitative.

Simultaneously mobilizing such a large system and bringing all the changes to them is going to be a big challenge. Higher education in the country needs art and design thinking to improve student's problem- solving creativity along with the science, engineering and mathematics to make higher education more progressive. Education will also be experiential, applied a research based. However, 70% of higher education is in the hands up private management. They need to be mobilized while engaging them. The policy is great. Major change is suggested. Various organizations are expected to be new formed. There is continuous training of teachers. It is a big challenge for the state and central government to make financial investment to make all this changes.

In 1965, the Kothari commission had said that 6% of the national income should be spent on education. However it has not been successful yet. Today we spend only 3% on education. Therefore, unless it is increased, we are unlikely to have sufficient success in implementing the policy. Emphasis has been placed on online education. However, even forest dwellers, rural and remote areas of the state do not have internet facility. E-Learning is the only way forward. The digital infrastructure will include digital classrooms, skills, online teaching platform, technology to bridge the gap in physical education and laboratory, infrastructure, uniform assessment, schemes in school, career guidance, counseling, teacher training. Therefore it will be challenge to make these facilities available in all schools. Although, people and money are important, it is

necessary to bring about a change in the mentality of the manpower, parents, teachers and students. However, although challenges are many, if the political will is there, implementation of the policy is not difficult. The state government has started working positively for that. So there will be changes but not all changes will be immediate. That will have to wait. Instead of hastily implementing the policy, there is a need to take effective steps under the guidance of experts.

Conclusion: In conclusion National Education Policy -2020 is a golden opportunity for self- reliant India. It will help to cater ability of the child in different stages of development. This new policy presents significant opportunities for transforming the education system in India. This policy will enable you to complete the courses of your choice efficiently as per your capacity and time. Such an approach will lead to higher standard of education. The National Education Policy- 2020 has identified several challenges in the Indian education system and implementing these strategies can help to address this challenges and provide a more inclusive in holistic approach to learning. After studying the new education policy, its structure, diagram and curriculum design, it can be said that changes have been suggested keeping in mind the physical, intellectual ,emotional and social development of the students. The responsibility of successful implementation of this policy will not only be of the educational community but also of the family, society and nation. In short, the New Education Policy is an important step towards improving the quality of education in India.

References

1. Marathi Encyclopedia, National Education Policy. Sudhir Mondkar, January 25,2019.
2. National Education Policy -2020, Ministry of Human Research Development, Govt. Of India.
3. Study of NEP 20; Issues, Approaches, Challenges ,opportunities and Criticism/Original Article- Anamika Tiwari, Subhda Pandey in General of Advances and Scholarly Researchers in Allied Education.
4. University news A weekly Journal of Higher Education, Vol.59,15,April 2021.
5. Vishavarta, New Education Policy, 7 June 2019.

SOCIO – ECO IMPACTS DUE TO WATER QUALITY OF MADHUGANGA LAKE NEAR MOHPA

Ajay P.Ganorkar, Department of Chemistry, K. Z. S. Science College, Kalmeshwar, Dist. Nagpur – 441501, India. Email: apganorkar@gmail.com

Dr. Chetankumar B. Masram, Deptt. of Chemistry, S. N. Mor College of Arts & Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara- 441912, MS, India.
chetankumarbmasram1969@gmail.com

Abstract: India is blessed with natural resources of rivers, lakes, estuaries, and ponds. Lakes are naturally formed depressions filled with water and sometimes man made by construction of bunds across the depression and are used for irrigation, fishery development and recreation. The present paper deals with the monthly variation of Physico - chemical characteristics of Madhuganga Lake. The studies were carried out for twelve months. Water quality assessment conducted in the Madhuganga Lake between February 2020 and January 2021. The main aim of study is to find out the water quality status of the lake. The lake water is free from pollution; all the physio-chemical parameters were within the permissible limit. Hence Socio – Eco issues of Mohapa Region of Tehsil Kalmeshwar, Dist. Nagpur are hardly affected due to water quality of Madhuganga lake.

Keywords: -Madhuganga lake, Socio-Economic, Physico-Chemical, Parameters COD and BOD.

Introduction: A large number of reservoirs have come into existence in India after independence, as a part of developmental activities, to supply water to industries, irrigation, power generation and flood control measures. This area is continuously increasing with addition of more and more impoundments. Reservoir is a unique man-made biome where fluvial and lentic conditions co-exist along with certain unique characteristics of their own. It is very essential and important to test the water before it is used for drinking, domestic, agricultural or industrial purpose. Water must be tested with different physico-chemical parameters. Selection of parameters for testing of water is solely depends upon for what purpose we going to use that water and what extent we need its quality and purity. The physical and chemical parameters exert their influence both individually and collectively and their interaction creates abiotic environment, which ultimately results the origin, development and succession of the biotic communities. About three fourth of earth's surface is hydrosphere. It has been estimated

that hydrosphere contains about 1.46×10^9 cubic Kms. of water. Ocean, rivers, glaciers, lakes, ponds, streams etc. are the main sources of water. Marine ecosystems cover approximately 71% of the Earth's surface and contain approximately 97% of the planet's water.

The temperature is an important feature regulates various physico-chemical as well as biological activities. It is well known that the variation in air and water temperature may be due to location, topography and geography of the area duration of sun rays, light intensity turbidity of water, contact ground and wind velocity (Nath and De, 1998). Several investigators from abroad and India have contributed their efforts in studies of various aspects of physico-chemical conditions in fresh water, Gause (1932), Lindeman (1942), Khatavkaret *et al.*, (1989), Reynoldson (1997), Chernoff and Dooley, (1979), Eromosele *et al.*, (1995), Patil and Tijare (2012), Sharma *et al.*, (2013) and Anbarasu and Anbuselvan (2017).

Materials and methods: The studies were carried out for 12 months from February 2020 and January 2021. The main

aim of present study is to investigate the physico-chemical characteristics of water. Water samples for physico-chemical analysis were collected during 8:30 AM to 10:30 AM. Sample for dissolved oxygen was collected in 300 ml capacity BOD bottle and fixed by Winkler A and Winkler B solution at the site. The parameters like Temperature, pH and Conductivity were analyzed with the help of Thermometer and water analysis kit. Transparency was measured by Secchidisc. Physico-chemical parameters were analyzed with the help of the procedures given in APHA (1998) and NEERI (1998).

Result and Discussion: The studies were carried out for 12 months from February 2015 and January 2016 at Madhuganga Lake on physico- chemical parameters.

Water Temperature: In the present study, the annual average value of water temperature was recorded $28.48 \pm 3.75^\circ \text{C}$ during the year 2015-16. In general the average temperature decline from May to January and then slowly increased in lake water. Water Temperature in summer, was high due to low water level, high temperature and clear atmosphere. Similar observations are reported by Singh and Rai (1988) and Ahmed and Krishnamurthy (1990).

pH: In the present study, the annual average value of pH was recorded 7.59 ± 0.37 during the year 2015-16. The minimum pH value is recorded during winter and maximum during monsoon season. Similar observation was made by Adoni, (1975) decreasing volume of water due to evaporation was accompanied by progressive changes in pH.

Conductivity: In the present study, the annual average value of conductivity was recorded to be $0.220 \pm 0.044 \mu\text{mhos/cm-1}$ during the year 2015-16. The minimum value of conductivity was recorded during winter season and maximum in during summer. Malathi (1999) had observed highest conductivity in summer which went on decreasing in monsoon and winter successively.

Total alkalinity: In the present study, the annual average value of total alkalinity was recorded to be $44.88 \pm 10.64 \text{ mg/l}$ during the

year 2015-16. Total alkalinity was recorded minimum in winter and maximum in summer. Similar observations were reported by Meshram and Dhande (2000) total alkalinity was recorded maximum in monsoon and minimum in winter in Wadali lake, Amravati.

Total hardness (Ca- Hardness and Mg-Hardness): In the present study, the annual average value of total hardness was recorded to be $57.38 \pm 13.00 \text{ mg/l}$ during the year 2015-16. The maximum total hardness was recorded in summer, monsoon and minimum in winter season. The annual average value of calcium hardness was recorded to be $37.96 \pm 8.33 \text{ mg/l}$ and the annual average value of magnesium hardness was recorded $20.38 \pm 4.20 \text{ mg/l}$ during the year 2015-16. The higher values of total hardness of water may be due to deposition of calcium and magnesium salt. This also supported by Bagde and Verma (1985).

Total solids: In the present study, the annual average value of total solids were recorded $381.50 \pm 110.46 \text{ mg/l}$ during the year 2015-16. The minimum total solids recorded during winter and maximum during the monsoon season. Khabade *et al.*, (2002) recorded maximum total solids during monsoon and minimum during winter and summer at Lodhe water reservoir, Tasgaon.

Total suspended solids and Total dissolved solids: In the present study, the annual average value of total suspended solids was recorded $258.17 \pm 87.76 \text{ mg/l}$ and the annual average value of total dissolved solids were recorded $127.75 \pm 34.14 \text{ mg/l}$ during the year 2020-21. The minimum TDS and TSS was recorded during winter and maximum in the monsoon season. Rana *et al.*, (1980) stated that the water contains both organic and inorganic dissolved solids which vary qualitatively and quantitatively with season. A high content of TDS and TSS elevates the density of water and such medium increase osmoregulation.

Dissolved Oxygen: In the present study, the annual average value of dissolved oxygen was recorded to be $6.57 \pm 1.06 \text{ mg/l}$ during the year 2015-16. The dissolved oxygen minimum value was observed free CO₂ was recorded to be $4.40 \pm 0.94 \text{ mg/l}$ during

the year 2015-16. The minimum CO₂ was during winter and maximum during monsoon. According to Shastri et al., (1991) CO₂ enters the water partly from atmosphere and partly with the precipitation and other inputs, but largely due to infiltration through the soil as well as the metabolic activity of the organisms in the water.

Biological Oxygen Demand: In the present study, the annual average value of biological oxygen demand was recorded 5.71 ± 1.12 mg/l during the year 2015-16. The minimum BOD was during winter and maximum during summer. Similarly, Singh et al., (2014) observed lowest BOD during winter and reported it to be due to lower temperature and in summer highest biological activities contributed to higher BOD values.

Chemical Oxygen Demand: In the present study, the annual average value of chemical oxygen demand was 28.91 ± 2.77 mg/l during the year 2015-16. The maximum value observed in winter season and minimum value was observed in monsoon season. Similarly, Sitre et al., (2006) recorded maximum values in summer season and reported that COD is linked with heavy pollution from paper industries, domestic sewage and industrial effluents and reduced flow.

Phosphate: In the present study, the annual average value of phosphate was recorded to be 0.352 ± 0.117 mg/l during the year 2015-16. The minimum phosphate was recorded during the winter season and maximum during summer and monsoon. Similarly reported by, Rajashekhar et al., (2007) stated that, the Phosphate values were maximum during pre-monsoon and minimum during post-monsoon in a minor reservoir Nadergul, District Ranga Reddy (A.P).

Sulphate: In the present study, the annual average value of sulphate was recorded 24.68 ± 3.59 mg/l during the year 2015-16. The minimum Sulphate was recorded during the winter season and maximum during monsoon and summer season. Similar observation made by, Shalini et al., (2014) recorded sulphate average values was 50.91 mg/l. in Shahpura lake, Bhopal.

Nitrite: In the present study, the annual average value of nitrate was recorded 0.328 ± 0.099 mg/l during the year 2015-16. The minimum nitrate concentration was observed during winter season and maximum during

monsoon season. Similar findings made by Rao (1972) had recorded an increase in nitrate concentration during monsoon, due to agricultural run-off from the catchment area.

Conclusion: The seasonal and annual physico-chemical parameters data confines that slight changes have been observed in different seasons. Moreover the important parameters like pH, alkalinity, DO, CO₂, BOD, COD, Sulphate, Phosphate and Nitrate values remain in permissible level. The conclusion from the present investigation may be drawn that all of the parameters were found within the permissible limit of ISI, ICMR, and WHO for human use. Madhuganga Lake was not to be contaminated by human activities and no eutrophication affects aquatic life. Therefore water of the lake is useful for agriculture, irrigation and domestic purpose and hence Socio-Eco issues of Mohapa Region of Tehsil-Kalmeshwar, Dist. Nagpur are hardly affected due to water quality of Madhuganga lake.

References:

1. Adoni, A.D. (1975): *Studies on microbiology of Sagar Lake. Ph.D. Thesis submitted to Sagar University, Sagar*
2. Ahmed, Masood and Krishnamurthy R. (1990): *Hydrological studies of Wohar reservoir Aurangabad (Maharashtra) India. J. Environ. Biol. 11(3): 335-343.*
3. Anbarasu, K. and Anbuselvan G. (2017): *Studied on physico-chemical parameter analysis of water in Musiri Taluk, Tamil Nadu, India. World News of Natural Sciences. 6: 36-43.*
4. APHA, (1998): *Standard Methods for the Examination of Water and Waste Water, American Public Health Association. Washington D.C 1998.*
5. Bagde, U. S. and Verma A. K. (1985): *Limnological studies of J. N. U. Lake., New Delhi. Proc. Nat. Symp. Pure and Applied Limnology (Ed. Adoni A. D.), Bull. Bot. Soc. Sagar.: (32): 16-23.*
6. Chernoff, B. and Dooley J.K. (1979): *Heavy metals in relation to the biology of the mummichog Fundulus heteroclitus. J. Fish Biol.. 14: 309- 328.*
7. Eromosele, C.O., Eromosele I. C., Muktar S. L. .M and Birdling S.A. (1995): *Metals in fish from the upper Beureriver and lakes Geriyo and Njuwa in northeastern Nigeria. Bull. Environ. Caontam. Toxicol. 54:8-14.*
8. Gause, G F. (1932): *Ecology of population Quqrtz. Rev. Biol. (7): 27 - 46.*
9. Khabade, S.A., Mule M. B. and Sathe S. S. (2002): *Studies on physico-chemical parameters of Lodhe water reservoir from Tasgaon Tahsil. Maharashtra India nJ. Env & Eco. 6(2): 301-304.*
10. Khatavkar, S. D., A. Y. Kulkarni and P. K. Goel (1989): *Limnological studies on two lentic fresh water bodies at Kolhapur with special reference to pollution. Ind. J. Env. Prot. 9 (3). 198*
11. Liendman, R. L. (1942): *The trophica- dynamic aspects of ecology. Ecol..23: 399-418.*
12. Malathi, D. (1999): *Ecological studies on Lake Hussain Sagar with special reference to the zooplankton*

- communities. Ph.D. Thesis Osmania University, Hyderabad.
13. Meshram, C. B and Dhande, R. R. (2000): Algal density with respect to pollution states of Wadali lake, Amravati, Maharashtra, India. *J. Aqua. Biol.* 15(1&2): 1:5.
 14. Nath, D. and De. (1998): Zonal distribution of nutrients and their bearing on primary production in Hooghly estuary. *J. Inland Fish Soc. India.* 30 (2): 64-74.
 15. NEERI(1998): Manual on water and waste water Analysis. National Environmental Engineering Research Institute. Nehru Marg. Nagpur, India.
 16. Paka, S. and Rao A. N. (1997): Interrelationship of physico-chemical factors of a pond. *J. Env. Bio.* (18): 67-72.
 17. Patil, K. G. and Tijare R.V. (2012): Study of feeding habitat of avifauna in vicinity of Gorewada lake, Nagpur, M. S. India, *J. Bionano Frontiers Spe. Issu* 12-114
 18. Purshuramkar, B. B., Telkhade P. M. and Khune C. G. (2012): Preliminary studies on water quality of Chulbandh reservoir, Murdoli, Dist. Gondia, *J. Bionano Frontiers Spe. Issu*: 183-186
 19. Rajalakshmi, M. C. and Shakila P. (2007): Study on the ecology of a pond at Peravurani, Thanjavur, Tamil Nadu, *Nat. Environ. Pol. Technol.* 6(2): 381-362.
 20. Rana, B. C. (1991): Limnology of a Eutrophic lake Udaisagar. *Indian J. Ecol.* 18 (2): 161- 165.
 21. Rao, V. S. (1972): An ecological study of three fresh water ponds of Hyderabad-India II. *The Environment. Hydrobiologia.* 39(3): 351-372.

ENVIRONMENTAL EDUCATION: A NEED OF SOCIETY

Jayshri Dilip Lataye, Priyadarshini College of Education, Sonegaon, Nagpur - 440022

Abstract: Environmental education is crucial for fostering sustainable development, promoting environmental awareness, and mitigating the impact of human activities on the planet. This paper examines the necessity of environmental education in contemporary society, highlighting its benefits, challenges, and potential solutions.

Keyword: Environment, Air Pollution, Solid Waste, Wastewater, Climate change.

Introduction: The environment is our surroundings, which contain Atmosphere, Hydrosphere, Lithosphere and the Biosphere. The protection of environment is the responsibility of every individual in the society. There are several factors, which interfere with the environment out of which the degradation of environment under the name of social and economical development is the major contributor of the environmental degradation. Hence, it is necessary to educate the people about the environment and its degradation is the today's need. Due several development work, now a days the climate change and the environmental degradation has become social issue. Hence, if the degradation of environmental pollution is to be stopped or reduced it is very very essential to educate the society. The subsequent sections in the present paper deal with the various causes of environmental pollution and its remedial majors.

Environment is nothing but our surround, where we live, it contains four components viz. Atmosphere, Lithosphere, Hydrosphere and Biosphere. Fig. 1 shows these components

Atmosphere is the component which is the envelope air and contains a mixture of various gases, like, Nitrogen, Oxygen, Carbon dioxide, etc. which exist in the air.

Lithosphere: It is component of environment which contains rocks and earth. It

deals with the detail study of earth and rocks.

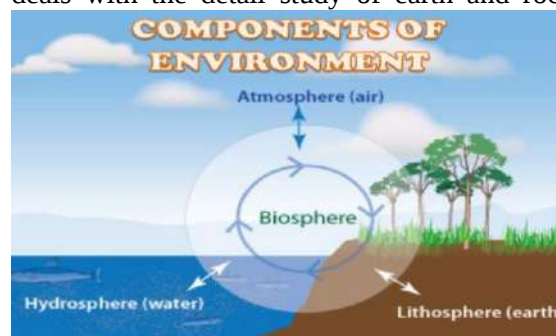

Fig. 1 Components of Environment (Source: Internet, Components of Environment)

Hydrosphere: It is one of the components of environment, which contains water. It deals with the study of water on the earth surface.

Biosphere: It is the fourth component of environment which contains all the biotics present in the environment. It deals with the studies of biological elements like, human, animals plants and microorganisms.

The protection of all these components of the environment is the responsibility of every individual in the society. For the protection of environment the environmental education is required to the society. The environmental pollution has become the burning issue in these days. Under the name of development, the environment is being degraded day by day in the form of different pollutions like, air pollution, water pollution, land pollution and the climate

change. If the environmental pollution is to be stopped or reduced, the environmental education is important to the society. This paper deals with, air pollution, water pollution, land pollution and their effects on the human health and discussed about the measures to control the same.

1) **Air pollution:** Air is a mixture of various gases or the envelope of air which contains a mixture of various gases viz. Nitrogen, Oxygen, Carbon dioxide, etc.

Air pollution is the presence of any solid, liquid or gas in air with a quantity, characteristic and duration which is injurious or tend to be injurious is known as air pollution. The pollution in the air can simply be recognized by sensory recognition, e.g. strong unusual odour, soiling of clothes, feeling of grit under the feet, reduced visibility and acid taste in mouth, by measurement of pollutants and can be recognized by observing the effects on plants and animals.

The air pollutants may be Natural contaminants e.g. pollen grains, bacteria, viruses, etc. various gases compounds like Sulphur compounds (SO_2 , H_2S , etc.), Nitrogen compounds (NO_2 , NH_3 , etc.), Oxygen compounds (CO , O_3 , etc.), Halogen compounds (HF , HCl , etc.), Hydrocarbons (Aldehydes, ketones, etc.) and Radioactive compounds (Radioactive isotopes) and may be aerosols like, dust, smoke, fog, mist, fumes and smog. The pollutants may also be classified as primary air pollutants, which are directly emitted from the sources and secondary air pollutants, which are formed by combination of two or more primary air pollutants or reaction on primary pollutants. The sources of air pollutants may be stationary and mobile. The stationary sources can be point source like various industries and the area source, which are small sources which do not have definite route. The mobile sources can be line sources which have a definite route like highway vehicles and the area sources like, vehicles in garages. The sources of air pollutants can also be natural like volcanic eruptions and anthropogenic like industries and other man made activities.

The meteorology plays a major role in the concentration of air pollutants. The meteorological parameters affecting air pollution may be primary parameters and secondary parameters. The primary parameters are wind speed and direction, temperature, atmospheric stability and mixing height. The **wind speed** helps in dispersing the pollutants and hence more

the wind speed, more will be the turbulence and the pollutants will get easily mixed with air and hence, the concentration will be less if the wind speed is more. Similarly, if the **wind direction** is towards the downwind side of the receptors i.e. at the upwind side, the pollutants will be carried away from the receptor and hence the concentration will be reduced. **Temperature** of the atmosphere helps to the chemical reaction in the atmosphere and hence rate of reaction will be increase with the increasing temperature and hence, it will increase the concentration of secondary air pollutants which are formed by reaction with primary pollutants like, smog and ozone. The third primary meteorology parameter is atmospheric stability, which indicates the mixing or the vertical movement of air. If the atmosphere is unstable there will be lot of mixing of the air in vertical direction and hence the concentration of the pollutants released in such condition will be mixed and the concentration will be reduced. The other condition of the atmosphere is stable condition, which means the atmosphere will be stable and hence, there will not be any vertical movement of the air and hence the pollutant will not get mixed and the concentration of the pollutants will be increased. During the stable condition of the atmosphere the vertical movement of the air is restricted and there is only a horizontal movement of the air exists. Another condition of the atmosphere is neutral condition, which is also known as the conditional stability. In this the concentration of the pollutants depends on the moisture content of the pollutants. The fourth meteorological parameter affecting the concentration of pollutants is the mixing height. It is the height above the ground level upto which the pollutants will be mixed or extended. More the mixing height less is the concentration of the pollutants. Hence if the mixing height is less the amount of air available for the mixing or dilution of the pollutants is less and hence, concentration of the pollutants is more. Such condition occurs normally during the evening time under inversion condition, when the atmosphere is stable. Inversion is the phenomenon when the temperature of the atmosphere increases with respect to height above the ground level. It is the reverse of the atmospheric condition, where the temperature decreases with respect to the altitude. The other meteorological parameters affecting concentration of the pollutants are secondary parameters like, precipitation, humidity, solar

radiation and visibility. The precipitation means the rainfall has two fold action in the cleaning of atmosphere means it reduces the concentration of particulate matters due to the scrubbing action and some gases pollutants are also removed due to the dissolution property of rain water. Hence, the rainfall helps in reducing the atmospheric pollution. The humidity is the factor which increases the corrosion in the atmospheric, mostly it affects to the materials. Also the humidity increases the fog formation, if the temperature falls below the dew point.

Effects of Air Pollutants on human health:

The effect of air pollutants on human, plants, animals and materials is depends upon the factors like nature of pollutant, concentration of pollutant, duration of exposure. It also depends upon the health of the individual in case of human being. The general effects on human health are: 1) The rate of morbidity is increased due to air pollution. 2) The rate of mortality is increased due to air pollution. 3) It causes respiratory diseases. 4) It causes irritation to nose, eyes, throat, etc. 5) The Carbon monoxide reacts with hemoglobin to form carboxyhemoglobin, which reduces the oxygen carrying capacity of blood. It also responsible to the damage of central nervous system and heart attack. 6) The particles of special types may cause the diseases like silicosis, asbestosis, etc. 7) The radioactive pollutants may cause skin diseases. They have the somatic and genetic affects.

Also the pollutants affect to the plants in various forms of damages like, Chlorosis, Necrosis, Abscission and epinasty. The particular pollutants may cause change in colour of the plant's leaves e.g. Sulphur dioxide may lead bleaching of the leaves of trees, fluoride may cause brown clour, ammonia may cause yellow colour to the plants.

The materials also may get affected due to air pollutants, which is also known as the loss of wealth. Since the air pollution causes damage to human, materials, plants and animals, hence it is necessary to control the air pollution. For the control of air pollution one should know the sampling and analysis of the pollutants.

Looking to the above facts about the air pollution it is necessary to control air pollution to save the life of human being, animals, plants and the materials.

Similar to the air pollution, the other components like land i.e. the soil is also getting polluted due to the human activities, which is

nothing but the solid waste disposed on earth without taking any care of the environment. When solid waste is disposed off on land in open dumps or in improperly designed landfills (e.g., in low lying areas), it causes the following impact on the environment: a) ground water contamination by the leachate generated by the waste dump. b) Surface water contamination by the run-off from the waste dump. c) Bad odour, pests, rodents and wind-blown litter in and around the waste dump. d) Generation of inflammable gas (e.g., methane) within the waste dump. e) Bird menace above the waste dump which affects flight of aircraft. f) Fires within the waste dump. g) Erosion and stability problems relating to slopes of the waste dump. h) Epidemics through stray animals. i) Acidity to surrounding soil and j) Release of greenhouse gas.

Therefore, it is also necessary to control the dumping of waste for which proper waste management system has to be developed in the society. The other problem related with the environmental pollution is water pollution, which takes place due to the improper management of wastewater. There are several reasons of pollution of water due to which the water gets contaminated. For example, there are various industries which discharge their wastewater into the surface waters without treatment. This discharge of wastewater from the industries create water pollution.

To make the aware to the people about the environment it is necessary to educate the people in the society. Above are the various challenges for which the education is important for the society so that the people will be made aware and thus the environmental problems can be solved.

Need for Environmental Education:

1) Addressing environmental illiteracy: It is necessary to make the society aware about the environment so that they will be familiar with the environment. They should know about the various impact of environmental pollution on the environment. Unless this awareness is created it is difficult to protect the environment.

2) Promoting sustainable lifestyles: The sustainable lifestyle should be adopted by the society to protect the future population. The sustainability means the development by using the natural resources without disturbing the future population. The environmental education should be imparted in such a way that the people will understand the sustainable development.

3) Supporting climate change mitigation and adaptation: The climate change has several reasons, like air pollution, water pollution and solid waste. If the environmental education is given to the people definitely these disasters can be reduced.

4) Conserving biodiversity and natural resources: The biodiversity has to be conserved. This is also important for the purpose the people should be made aware of the ecosystem. They should know what is ecology and how the natural resources are important.

Benefits of Environmental Education: The following are the benefits of environmental education to the community. 1) Improved environmental knowledge and awareness. 2) Enhanced critical thinking and problem-solving skills. 3) Increased environmental responsibility and stewardship. 4) Better health and well-being. 6) Economic benefits (green jobs, sustainable development)

In general the people in the society should be made aware of the various impacts of all the above pollutions to mitigate the same. For example burning of solid waste generated at house hold should be practiced to avoid air pollution. In fact

if the waste like organic generated at the household should be utilized to convert it into the organic manure so that the land and air pollution can be saved. Similarly the contamination of water should also be stopped so that the surface water is not polluted. Such education is necessary to the society.

Conclusion: Environmental education is essential for addressing the complex environmental challenges faced by society. By promoting environmental awareness, knowledge, and stewardship, we can foster sustainable development, mitigate climate change, and ensure a healthier planet for future generations.

References:

1. Rao, M.N. and Rao H.V.N. "Air Pollution", Tata McGraw-Hill, 1997
 2. Rao C.S., "Environmental Pollution Control Engineering", New Age International Pvt. Ltd. Publishers, 2006.
 3. Manual on "Municipal Solid Waste Management" Government of India, Ministry of Urban Development. 2000.
 4. Anjaneyulu Y., "A Textbook of Air Pollution & Control Technology", Allied Publishers.
 5. Bhide A.D., Sundaresan B.B., "Solid Waste Management, Collection, Processing and Disposal", Mundrashilp offset printers, Nagpur, 2001.
 6. Punmia B.C., Jain Arun K. and Jain Ashok K., "Environmental Engineering-II, Waste Water Engineering (Including Air Pollution)", Laxmi Publications (P) Ltd., 2005.
-

UNEMPLOYMENT: UNDERSTANDING THE SOCIAL PROBLEM

Dr. Samir Kumar Mohapatra, Department of Sociology, Ahmednagar College, Ahmednagar

Abstract: Unemployment is a chronic social problem in Indian society. It adversely affects the individual as well as the society. Through this paper, an attempt has been made to develop a sociological understanding of this social problem, which is generally looked at as an economic problem. Using sociological concepts, the paper highlights the various causes and consequences of such a social issue. It is argued in this paper that unemployment, being a chronic problem, it is time Indian society finds a suitable policy initiative to check its spread and growth that stigmatizes the unemployed and creates anomie in the society.

Keywords: Stigma, Social fact, Labeling, Sociological imagination, Nepotism, Culture of poverty, Anomie.

Introduction: Unemployment problem has become a serious problem for many nations today. India is no exception. In fact, India being a populous country, the problem has become all the more serious. India as an Independent nation has a very short history. While it got independence, it also got economic wretchedness as a free gift. A young nation embarked upon an arduous journey despite its wealth being plundered. This created the background for the unfolding of many problems- unemployment being one of them. In the 1970s, poverty and unemployment became a serious political issue as is apparent from the slogan of “Garibi Hotao” (Eradicate Poverty) of Indira Gandhi. There is a plethora of writings on unemployment, but sociological attempts are necessary to understand this social problem. This paper is a humble attempt in this regard.

Objective: In this paper, an attempt has been made to understand the problem of unemployment from a sociological perspective.

Methodological framework: This paper is an analytical paper and is based on secondary sources like books, journals and e-resources. The main argument in this paper is that unemployment, more than being an economic issue, is a social issue. An understanding of Durkheim’s concept of social fact (Durkheim: 1895) constitutes the basis of approaching and analyzing this issue. Goffman’s stigma (1963) and Becker’s labeling (1963), as well as C. Wright Mills’ sociological imagination (1959) perspective involving the interrelationship between social issues and personal troubles also help in understanding the issue of unemployment. These concepts and perspectives are, in one way or the other, interrelated and in a very systematic way enlighten us to gain a sociological insight into the problem of unemployment.

Defining the concepts:

Social fact: According to Durkheim, social facts are social forces that impinge on the individual in terms of influencing his/her behavior or action. Seen in the context of unemployment, it can be said that unemployment is a social phenomenon and hence needs to be understood sociologically in terms of its causes and consequences. How it constrains or affects the individual needs to be analyzed sociologically. Why it leads to reduced self-worth also needs to be understood.

Stigma: Erving Goffman defines stigma as an “attribute that is deeply discrediting” (cited in Mathew Clair). This discredited attribute results in rejection of individuals who are in possession of that attribute. Thus, according to Goffman, stigma spoils the normal identity of people. If we use it in the context of unemployment, then we can say that an unemployed carries the stigma of having less worth and being dependent on somebody else. This results in having feelings of shame and humiliation. The unemployed may face discrimination in various social settings and his/her social networks may be affected, which may disrupt his/her life, which may further jeopardize his/her chances of employment in future.

Labeling: Labeling and stigma are somewhat interrelated in the sense that stigma is a negative label. Howard S. Becker looks at label as a tag or identity that the society attaches to an individual, and this influences an individual’s self-concept and social identity. In the context of unemployment, the label of unemployed (negative label or stigma) is shattering as it adversely affects the social world of an individual, resulting in loss of self-esteem and development of inferiority complex. This happens as self-worth is linked to employment and an unemployed, as per the societal expectation, has a reduced self-worth and

hence the labeling or stigma.

Sociological Imagination: In sociological imagination approach, C. Wright Mills says that the personal troubles of an individual may appear to be the consequence of individual factors but, in reality, they are caused by larger social/structural/economic/political factors beyond the control of the individual. Seen in the context of unemployment, the unemployed very often blame him or her for being unfit or unworthy but it may be because of labour market fluctuation, economic recession, low demand, shifts in industry demands, governance failure, discrimination in hiring, etc., highlighting the role of institutional or larger social forces in unemployment.

Defining unemployment: Sociologically, unemployment has been defined as “forced or involuntary separation from remunerative work of a member of the normal working force (that is, of 15-59 age group) during normal working time at normal wages and under normal conditions” (Ahuja, 2001: 70-71). D’Mello (1969:24) has defined it as “a condition in which an individual is not in a state of remunerative occupation despite his desire to do so” (cited in Ahuja, 2001:71). According to Naba Gopal Das, unemployment is a “condition of involuntary idleness” (Ibid.). Durkheim looks at unemployment as a form of anomie (a condition of normlessness). Karl Marx looks at unemployment as a tool used by capitalists to create a reserve army of labour to keep the wages low and weaken the bargaining power of workers.

A historical understanding of the problem: In traditional Indian society, unemployment was never felt as a problem. The reason for this was the joint family system. Members in joint family used to pool their income and almost everybody used to depend on family agriculture. So anybody who was not contributing to family income or contributing less was still being taken care of financially. So this financial security provided by the joint family system never allowed the problem of unemployment to be recognized as such in traditional Indian society. So whether seasonal unemployment or disguised unemployment, they existed but never looked at as a problem. Even in trade and business, the cyclical unemployment was never seen as a problem due to the financial cushion provided by the joint family system. However, due to population increase, fragmentation of landholding

and mobility and migration, unemployment has emerged as a serious problem in recent time.

Factors responsible for the problem:

1) Caste system: Caste system pervades all walks of life and caste-based discrimination is a reality not only in social life but also in economic life. The joint study by Indian Institute of Dalit Studies and the Princeton University established the practice of caste-based discrimination in the labour market. This results in unemployment among Dalits. It may be true for minorities. So the work is very often not given to meritorious but to people belonging to a particular caste or community. This gives rise to unemployment.

2) Population growth: A poor country or developing country struggling with economic growth and progress, if faced with increased number of people to be given gainful employment, then it leads to a situation where we see the rise of unemployment.

3) Joint family system: Joint family system is also responsible in some way, whether in the context of agriculture or business, as discussed above, in engendering unemployment.

4) Destruction of small and cottage industries: Small and cottage industries used to provide gainful employment to a lot of people since generations. However, with liberalization, privatization and globalization and more emphasis on industrial production, this sector has been adversely hit, rendering many unemployed.

5) Slow growth of industrialization and economy: Growth of industrialization and of economy, it is believed, can create employment opportunities, but if the rate of growth is slow, then unemployment is the necessary outcome.

6) Agriculture-driven: India still lives in villages and villages are agrarian. Indian agriculture continues to be a gamble of monsoon. This factor as well as agriculture being responsible for seasonal unemployment, in a major way contributes to the overall unemployment scenario.

7) Defective education: Education transforms a human being into human resource, but if the education imparted does not lead to that process, then it will have the potential to create unemployment as employment sector needs people with functional knowledge and not defective education.

8) Lack of good governance, lack of transparency and corruption: These factors are also responsible for creating an atmosphere of

unemployment.

9) Economic Growth alone is not Enough:

While rising population in a poor or developing country engenders an enabling environment for unemployment problem, and slow growth of economy also creates unemployment problem, the contemporary situation of India presents a different scenario where the economy is growing strong but the unemployment problem continues unabated leading to serious restlessness among the youth of the country. It is because there is huge addition of labour force every year to the already existing high rate of unemployed in the country. So the rising population creates an explosive situation of unemployment in the country today.

10) Nepotism: One more factor that exacerbates the problem of unemployment is the issue of nepotism (favouring the known over the deserving one). Given the scarcity of job opportunities, nepotism deprives the deserving and meritorious of a fair chance of securing employment. This complicates the matter of unemployment further and it is prevalent quite widely.

11) Populism: This issue has in recent time emerged as a serious issue and it has a serious bearing on the unemployment problem. Political competition to gain power or hold on to power has become so fierce that economic rationality or even long-term social outcome is not considered for short-term political gain. Political parties promise “freebies” to influence voters but this creates severe pressure on already limited economic resources. As a result, the government in power becomes helpless in creating employment opportunities or even filling up already vacant posts. When sustained pressures or protests force the government, it very conveniently blames resource crunch as the reason for the unemployment problem, without realizing that the resource crunch is of its own making.

So it is apparent that all these factors are beyond the control of individuals, highlighting the fact that personal troubles are the consequence of larger social factors. Despite this, the society does not take much time to stigmatize the unemployed as the same society has linked self-worth to employment. The complex relationship of self-worth and unemployment therefore needs to be understood properly.

Consequences of the problem: The effects of unemployment are manifold. It affects society in general, and family and individual in particular.

The longer the problem of unemployment remains, its negative effects become more severe. The individual lives in a social context, and if he is without a source of income, then there is a complete disruption of social life. If the rate of unemployment goes beyond a point, we will see, if we can use Durkheim's concept, a pathological society. There would be poverty, poorer neighborhood, low quality housing, lack of basic amenities, health concerns, lack of good education, increased crime rate, frequent interpersonal conflict, perpetual indebtedness resulting in fights and violence, drug peddling and drug addiction, alcoholism, juvenile delinquency, child labour, domestic violence, sexual violence, etc. In a nutshell, the culture of poverty (Lewis: 1959) will be the necessary outcome reinforcing the abject conditions of living. Any society, plagued by an increased rate of unemployment, will be prevented from, if we can use Rostov's third stage, taking-off (Rostov: 1991). Giddens (2017) also states that unemployment leads to marginalization and weakening of community ties. For Bourdieu (2021), unemployment reinforces social inequality through unequal access to resources and social networks. Similarly, Murray (1994) who popularized the concept of underclass said that unemployment is not only an economic issue but also a social issue that leads to a subculture of poverty, marginalization and social isolation.

State interventions: State's objective is two-fold: 1) to eliminate unemployment 2) till the ultimate objective is achieved, minimize the magnitude of unemployment. So all the state interventions centre on these two aspects. From time to time, the Government of India has launched IRDP (1978-79) for full employment opportunities in the rural areas, TRYSEM (1979) for training of rural youth for self employment, JRY (1989) for employing one member of every rural family, NRY (1989) for providing employment to urban poor, Swarna Jayanti Rozgar Yojana (1997-98) for employment to urban poor, DPAP (1973-74) for tackling seasonal unemployment, PMIUPEP (1995-96) for employment to urban poor, PMGSY (2000) for generating employment opportunities in rural areas, MGNREGA (2005) for providing right to work, EAS (1994) for employment to rural poor in backward areas (for more details, see <https://dinosoftlabs.com>), SGRY (2001) for gainful employment and food security to

villagers, SGSY(1999) for self employment to rural poor, PMKVY (2015) for giving skill training to youth, Start Up India Scheme (2016) for nurturing entrepreneurship, Stand Up India Scheme (2016) for providing bank loans for greenfield enterprise etc. (for more details, see <https://www.drishtias.com>). Despite a plethora of schemes and programmes, we have not been able to purge ourselves of the chronic condition of unemployment in our society.

Concluding remarks: We cannot eradicate unemployment; we can only minimize its rate. Better governance - governance that is characterized by transparency and innovativeness –can help tackle the problem to some extent. However, along with this, we also have to ensure some of the following things: 1) We need to formulate a National Employment Policy to mount a challenge to this chronic problem. 2) We also need to keep a strict watch on our education system so that we do not fail in producing human resources. 3) We have to encourage mobility because immobility of labour also aggravates the problem of unemployment. 4) We have to encourage self-employment through skill development and provide vocational education. 5) We also need to provide unemployment allowance. 6) The government should facilitate international employment news and creation of a central international job portal. 7) In a similar way, the government should create a central domestic job portal (both government and private). 8) We need to encourage the growth of achievement orientation among our youth. 9) People must overcome fatalist attitude to make a

difference to their life conditions. 10) People must enhance their capability, adapt and upgrade to the changing or shift in market and labour demands.

Even though it is mostly a societal and governance issue, certain individual actions are necessary to tackle unemployment as without individual initiative and interest, this problem will continue to persist. And if a large chunk of young population remains unemployed, it will not only lead to talent waste, it will also pose a serious challenge to social order and progress of our society.

References:

1. Ahuja, Ram. (2001). *Social Problems in India*, Jaipur: Rawat Publications.
2. Becker, Howard S. (1963). *Outsiders*. Free Press.
3. Bourdieu, Pierre. (1921). *Forms of Capital: General Sociology*, Vol.3. Polity.
4. Das, Naba Gopal. (1968). *Employment, Unemployment and Full Employment in India*.
5. Durkheim, Emile. (1895). *The Rules of Sociological Method*.
6. *Economic and Political Weekly*. (2007). *Caste Discrimination in the Indian Urban Labour Market*. Vol. 42. Issue No.41, 13 October.
7. Giddens, Anthony. (2017). *Sociology* (8th ed.). Polity Press.
8. Goffman, Erving. (1963). *Stigma: Note on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin Books.
9. <https://dinosoftlabs.com>
10. <https://www.drishtias.com>
11. https://scholar.harvard.edu/files/matthewclair/files/stigma_finaldraft.pdf (accessed on 17/11/2024)
12. Lewis, Oscar. (1975). *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York: Basic Books.
13. Marx, Karl. (1887). *Capital: A Critique of Political Economy*, Vol. I. Moscow: Progress Publishers.
14. Mello, D'. (1969). *Seminar*, No. 20, August.
15. Mills, C. Wright. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford: OUP.
16. Murray, Charles. (1994). *Losing Ground: American Social Policy, 1950-1980*. New York: Basic Books.
17. Rostov, W.W. (1991). *The Stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge University Press.

GENDER INEQUALITY IN INDIA

Dr. Ashok Gulabrao Jadhav, Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Islampur, Tal. Walwa, Dist. Sangli Mob. No. 9673626100 email. dragjadhav@gmail.com

Introduction: Gender inequality in India encompasses disparities between men and women in health, education, economic opportunities, and political representation. Different international indices that measure gender inequality often produce varying rankings for India, leading to debates about their accuracy and implications.

Gender inequality in India significantly affects the social landscape, influencing the sex ratio, women's health throughout their lives, educational attainment, and economic conditions. This issue is complex and impacts both men and women, with some arguing that certain gender equality indices may disadvantage men. However, when considering the overall population, it's clear that women face numerous disadvantages. Discriminatory attitudes towards both genders have persisted for generations, shaping the experiences of individuals across the country. Despite the Indian Constitution guaranteeing equal rights for men and women, significant gender disparities continue to exist.

Research indicates that gender discrimination often favors men in various areas, particularly in the workplace. This discrimination impacts many facets of women's lives, from career advancement to mental health issues. Although Indian laws addressing rape, dowry, and adultery are designed to protect women, these deeply entrenched discriminatory practices continue to occur at alarming rates, adversely affecting the lives of many individuals today.

Definition of Gender Inequality:

1) Gender inequality recognizes that men and women do not experience equality, and that gender significantly influences an individual's lived experience. These differences stem from biological, psychological, and cultural factors. While some distinctions are empirically supported, others are socially constructed. Research highlights how gender affects experiences in various areas, including education, life expectancy, personality, interests, family dynamics, careers, and political affiliations. Furthermore, the experience of gender inequality varies across different cultures.

2) Gender inequality refers to the unequal treatment or perceptions of individuals based on their gender. It arises from both socially

constructed gender roles and biological differences, such as chromosomes, brain structure, and hormonal variations. Gender systems are typically dichotomous and hierarchical, and these binary frameworks often reflect the inequalities that permeate various aspects of daily life.

3) Gender inequality is a social and cultural issue characterized by discrimination based on gender, primarily between men and women. This phenomenon has far-reaching effects, influencing various aspects of life, including the workplace, social interactions, and family dynamics.

Magnitude of Gender Inequality in India: (Gender Inequality Index- GII):

Data from India's Gender Development Index (GDI) for 2018 reveals that life expectancy at birth is 68.2 years for males and 70.7 years for females. The expected years of schooling for males is 11.9, while mean years of schooling stands at 8.2 for males and 2,625 rupees for females, compared to 10,712 rupees for males.

Additionally, the report highlights a Gender Inequality Index (GII) that measures gender-based disparities across three dimensions: reproductive health, empowerment, and economic activity. India has a GII value of 0.501, ranking 122 out of 162 countries in the 2018 index.

The report's social norms index examines the connection between societal beliefs and gender equality across various dimensions. Globally, significant disparities persist, with women performing more than three times the unpaid care work compared to men. As power increases, the gap widens, reaching a staggering 90% in the case of heads of state and government. The multidimensional gender social norms index, which considers political, educational, economic, and physical integrity dimensions, shows that only 14% of women and 10% of men worldwide are free from gender bias in social norms.

Biases tend to intensify in areas where power is concentrated. Alarming, there has been a rise in the proportion of people opposed to gender equality in recent years, although this trend varies by country.

In India, women hold just 11.7% of parliamentary seats, and 39% of adult women have attained at least a secondary education,

compared to 63.5% of men. For every 100,000 live births, 174 women die from pregnancy-related causes, and the adolescent birth rate is 13.2 births per 1,000 women aged 15-19. Female labor force participation is at 23.6%, compared to 78.65% for men.

Major Causes behind Gender Inequality:

1) Poverty, 2) Illiteracy, 3) Lack of Employment Facilities, 4) Social Customs, Beliefs and Practices, 5) Social Attitude, 6) Lack of Awareness of Women.

Gender Related Patriarchy: The name society gives to the social order is 'Patriarchy'. This social order establish sex as mean to assign specific activities, functions, relationships, and powers to each person. This Structured network of powers, hierarchies, and values puts forward some models of masculinity and femininity that are universal and opposed to each other.

We assume that women are naturally a better fit for maternity and talking care of families. Men, on the other hand, are naturally better at leadership and government. Dismantling these beliefs that serve as social mandates is one of the main goals of feminism. Certain social mandates, or imperatives, sustain the patriarchy. These are very different for men and women. Some of the imperatives of the concept of 'woman' are----

1) Women are caretakers and responsible for the well- being of others. Their value lies in being of others. Their value lies in their capacity to devote themselves to others and serve them. Caring for other people and having a responsibility towards them is of central importance in their lives.

2) Predisposition for love. This is based on the idea that women are only complete when they belong to someone.

3) Maternity as an imperative of identity. Women are only happy and satisfied with themselves when they are mothers.

4) Women must be beautiful and desirable. Beauty makes us visible and socially accepted. It turns women in to objects that men should enjoy.

In turn, here are some of the imperatives of the concept of men:

1) Masculinity's source is power and potency. In other words, we measure it by success, superiority over others, competitiveness, status, etc.

2) Maleness requires aggression and audacity. In other words, men express it through strength, courage, risk- taking behaviour, and the

ability to protect themselves and use violence as a way to solve conflicts.

3) Men display masculinity by the capacity to feel calm and stoic, by their self- confidence and self-emotions. Additionally, masculinity entails strength, great confidence, and belief in oneself. Men cannot allow themselves to fell fear. If they do, they just have to get over it.

The very notion of gender equality entails the belief that injustice is associated with the very definition of concept. It is imperative that we reflect on this association. Injustice arises out of society inability to accept the fact that men and women should be equal.

The realisation that sustainable development is not possible without equality between men and women is a relatively recent finding and directly linked to sustainability issues. A holistic, comprehensive approach to sustainability is one of the most important ways to support and maintain gender justice and equality.

The world needs to urgently define the issues of social responsibility, so that the major themes related to the human being can be shared among all genders. It is important to take care of our increasingly volatile planet, but more importantly it is to take care of people who live on it. Defending equality between men and women, or boys and girls, is as important as combating domestic violence, or empowering low- income groups. Teaching that rights should be equal, as well as opportunities and performance, are mandatory themes, reminding us that the road to true equality is still long.

The importance of rectifying gender injustice and restoring women's dignity in parts of the world is unquestionable. Gender equality is the fifth sustainable goal of the UN. The UN acts to empower women and girls in all its programmes. With stepped –up action on gender equality, every part of the world can move towards sustainable development by 2030 leaving none behind.

Multiple Targets: The targets include ending all forms of discrimination against women and girls, eliminating all forms of violence against women and girls in the public and private spheres, including trafficking and sexual and other types of exploitation, eliminating harmful practices such as child, early and forced marriage and female genital mutilation, other goals related to recognising and valuing unpaid care and domestic work through the provision of public services, infrastructure and social protection policies and

the promotion of shared responsibility within the household and the family as nationally appropriate. Women's full and effective participation and equal opportunities for leadership at all levels of decision making, in political, economic and public life need to be ensured, as also universal access to sexual and reproductive health and reproductive rights as agreed in accordance with the programme of Action of the International Conference on population and Development and the Beijing platform for Action and the review conferences.

Other goals include reforms to give women equal rights to economic resources, as well as access to ownership and control over land and other forms of property, financial services, inheritance and natural resources, in accordance with national laws, enhancing the use of enabling technology to promote empowerment of women, and adopting and strengthening sound policies and enforceable legislation for the promotion of gender equality and empowerment.

Indeed, the importance of women in the sustainable development of society is more than just a theoretical or intellectual discussion. It is a campaign or cause that unites women in the awareness of their fundamental role for this sustainable development to be achieved. Women actively contribute in all sectors of productive activity. Side by side with men, seeking equality based on respect and recognition of their role in society. However, their rights continue to be denied and their contribution to the sustainability of society are stunted or overlooked.

Women's roles should be increasingly valued as an active presence within the family with responsibilities, whether in the world of work, communities, or just as mothers. Their contribution is indispensable to a sustainable society, since their participation has become an example of social inclusion and empowerment.

Daily Reality: For many women, gaining recognition and appreciation for their abilities is a

part of their daily lives. Tragically, most women remain unrecognized in ways that could empower them, resulting in a serious, crippling, and psychologically damaging issue. Many earn less than men in the same professions, face discrimination, struggle to balance work and home life, and often become targets of aggression and sexual harassment.

How can we envision sustainable development without fully harnessing the potential of women, which has yet to be adequately supported worldwide? We must establish mechanisms that allow new ideas to be taken seriously and responsibly. There are numerous obstacles on the path to true equality. We should encourage women to pursue independence and explore alternative income-generating opportunities without fear.

Parents must educate both sons and daughters to respect one another and share domestic responsibilities. Boys should be taught to reject stereotypes that label certain tasks as "women's work" or to belittle specific professions and activities. Such attitudes undermine the dignity of women, who dedicate years to often thankless and underappreciated work, frequently unrecognized by men.

Moreover, we all share a moral obligation to report cases of violence, abuse, and sexual exploitation against children and adolescents. There is always more that can be done. When women uplift themselves, everyone—men and children alike—benefits. Creating a world where both women and men can realize their full potential is not just desirable; it is essential.

References:

1. *India's unwanted girls*, BBC News. 23 May 2011
 2. *Human Development Report for 2012*, United Nations Development Project. 31st March 2014
 3. *The India Gender Gap Review on 23 March 2012*
 4. *Census of India 2011: Child sex ratio drops to lowest since Independence*, The Times on India 31 March 211.
-

THE EFFECT OF PLYOMETRIC TRAINING PROGRAMME ON DIASTOLIC BLOOD PRESSURE OF FEMALE TAEKWONDO PLAYER

Dr. Santosh Ramkrishna Chaudhary, Director of Physical Education S. N. Mor Arts, Commerce and
Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist-Bhandara. Mob No-08793427650

Abstract: To evaluate the effectiveness of 06 weeks Plyometric Training Programme on Diastolic Blood Pressure of female Taekwondo Player. pre-test and post- test randomized group design were undertaken for the present study which consist of an Experimental group and control group. Equal number of subjects (N=50) were assigned randomly to both groups. The experimental group was exposed to 06 weeks Plyometric Training Programme, whereas, no treatment was given to control group. For the purpose of the present research work a total of (N= 100) female Taekwondo Players were randomly selected for the present research work. The level of significance to test the obtained 't'-ratio was fixed at 0.05 level of confidence, which was considered to be appropriate in review of the fact that highly sophisticated instruments and devices were not used for more stringent level of significance. By Using 't'-ratio the finding of the study showed that there was a no significant difference in the pre-test and post-test scores of experimental group in Diastolic Blood Pressure as a result of 06 weeks plyometric training practices. Whereas the finding of the study reveals that there is no significant difference in Diastolic Blood Pressure in the pre-test and post-test of experimental group and No significant difference in control Group. As a result of 06 Weeks Plyometric Training.

Keyword :- Plyometric Programme, Taekwondo , Diastolic Blood Pressure.

Introduction: Sport today is worldwide phenomena on physical activity participation in sport and competition is a required of present society as a result one section of a society is really engaged in exploring various aspects of sports. Every physical activity has different effect on the individual as a result lead to different type of adaptation different activity of sports there for to develop different physical, physiological, psychological and social capacity and abilities of sportsman.

Taekwondo is one of the most systematic and scientific Korean traditional martial arts, that teaches more than physical fighting skills. It is a discipline that shows ways of enhancing our spirit and life through training our body and mind. Today, it has become a global sport that has gained an international reputation, and stands among the official games in the Olympics.

First, Taekwondo is the right way of using Tae and Kwon 'fists and feet,' or all the parts of the body that are represented by fists and feet. Second, it is a way to control or calm down fights and keep the peace. This concept comes from the meaning of Tae Kwon 'to put fists under control' (or 'to step on fists'). Thus Taekwondo means "the right way of using all parts of the body to stop fights and help to build a better and more peaceful world."

Statement of the problem: The Effect of Plyometric Training Programme on Diastolic Blood Pressure of female Taekwondo Player.

Purpose of the study: 1) The purpose of the study is to improve of Diastolic Blood Pressure. 2) The purpose of the study is to find out the level of Diastolic Blood Pressure. 3) To study the importance of Diastolic Blood Pressure.

Significance of the study: 1) The result of the present study would be helpful to the Physical Education Teachers and coaches and other professionals, in order to understand the importance Diastolic Blood Pressure. 2) The study will help to know the significance of Diastolic Blood Pressure of Time in relation with the performance. 3) The study may provide an opportunity to assess the Diastolic Blood Pressure of female Taekwondo players.

Hypothesis: On the basis of literature reviewed, available findings, experts opinion and scholar's own understanding of the problem it was hypothesized that there were significant effect of specific training program on Diastolic Blood Pressure of female Taekwondo Player.

Sub-Hypotheses: There were significant difference in Diastolic Blood Pressure of female taekwondo Players.

Selection of the samples: Hundred female Taekwondo players was randomly selected as subjects for the purpose of this study all the subjects participated in the regular taekwondo activities in the taekwondo Interuniversity Tournament. The age of the subjects ranged between 18 to 28 years.

Criterion measure : Diastolic Blood Pressure.

Data Collection: Researcher first took the test of Diastolic Blood Pressure then Gave the 6 Weeks Specific Plyometric Training to Intercollegiate female Taekwondo players then again took the Test of Diastolic Blood Pressure.

Data Analysis:

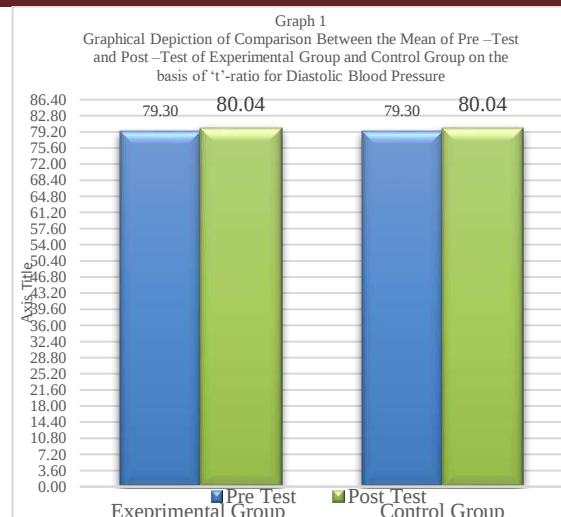
Table No :- 1

Comparison Between the means of pre-test and Post Test of Control Group and Experimental on the basis of 't'-ratio for Diastolic Blood Pressure.

Item	M1	M2	MD	't'-Ration	Required 't'-Ration
Diastolic Blood Pressure Control Group	79.30	80.04	0.74	1.052	1.671
Diastolic Blood Pressure Experimental Group	79.30	80.04	0.74	1.052	1.671

M₁ = Mean of Pre-Test M₂ = Mean of Post Test

Discussion:-Table1 indicates that the mean for Diastolic Blood Pressure of pre- test and post-test of control group 79.30 and 80.04 respectively. Similarly, examination of the same table reveals that there is no significant difference in the mean of Diastolic Blood Pressure of pre- test and post-test scores of control group as the obtained 't'-ratio value 1.052 is much less than the required 't'-ratio value 1.671 at 0.05 level of confidence. The mean for Diastolic Blood Pressure of pre- test and post- test of Experimental group 79.30 and 80.04 Respectively. Similarly, an examination of the same table reveals that there is no significant difference in the mean of Diastolic Blood Pressure of pre- test and post- test scores of Experimental as the obtained 't'-ratio value 1.052 is much less than the required 't'-ratio value 1.671 at 0.05 level of confidence.

Conclusions: The finding of the study reveals that there is no significant difference in the pre- test and post- test scores of experimental and control group in diastolic blood pressure.

It may be due to the fact that the post-test scores of experimental group and control group were found to be within the normal limits. Hence, the 06 weeks Plyometric training practice might have not significantly influenced in changing the diastolic blood pressure of the subject belonging to both experimental group and control group.

References:

Books:

1. Taekwondo Textbook, Kukkiwon Edition, O Sung Publishing Company, Korea.
2. Totally Taekwondo, Produced and Published by: Harrow Martial Artsin association with Rayners
3. Lane Taekwon-do Academy, Issue 11 - January 2010.
4. Barrow, M. Harold, and McGee, Rosemary. A Practical Approach to Measurement in Physical
5. Education. 3rd ed. Philadelphia: Les & Fibiger, 1979.
6. Clarke, H. David, and Clarke, Harrison H. Research Processes in Physical Education. 2nded. New
7. Jersey: Prentice – Hall, 1970.
8. Johnson, L. Barry, and Nelson, Jack K. Practical Measurements for Evaluation in Physical Education. 3rded. India: Burgess Publishing Company, 1988.
9. Kamlesh M. L. Methodology of Research in Physical Education and Sports. New Delhi: Metropolitan Book Co. Pvt. Ltd., 1986.
10. Kansal, Devider K. Textbook of Applied Measurement Evaluation & Sports Selection. 2nd ed. New Delhi: Sports & Spiritual Science Publications, 2008.

Journals:

1. Aziz, Rashid Abdul, Tan, Benedictand Teh, ChuanKong. "Physiological Responses During Matches and Profile of Elite Pencak Silat Exponents", *Journal of Sports Science and Medicine* (2002) 147 – 155.
2. Ha, Chul-Soo, Choi, Man-Ho & Kim, Bong-Gyung. "The Kinematical Analysis of the Taekwondo Sparring Players' Bandal Chagi in Kinematics", *International Journal of Applied Sports Sciences* Vol. 21(1), (2009) :115-131.
3. Han, H. Doug, et. al. "Influence of Temperament and Anxiety on Athletic Performance", *Journal of Sports Science and Medicine* (2006) 381 – 389.
4. Kazemi, Mohsen, et. al. "A Profile of OlympiC Taekwondo Competitors", *Journal of Sports Science and Medicine* (2006) 114-121.

5. Kima, Hyun-Baeet.al. "Taekwondo training and fitness in female adolescents", *Journal of Sports Sciences* Volume 29(2), (2011) 133-138.
 4. Googlecoin. (2016). Googlecoin. Retrieved 15July,2016, from <http://www.google.co.in/>
 5. Wikipediaorg. (2016). Wikipediaorg. Retrieved 15July,2016, from http://en.wikipedia.org/wiki/Martial_arts
 6. Torbjørnarntsen. (2016). Your-martial-arts-resourcescom. Retrieved 15 July,2016, from <http://www.your-martial-arts-resources.com>
 7. Lwwcom. (2016). Lwwcom. Retrieved 15 July, 2016, from <http://journals.lww.com/nsca>
- Websites:**
1. Wtforg. (2016). World Taekwondo Federation. Retrieved 15 July, 2016, from http://www.wtf.org/wtf_eng/main/main_eng.html
 2. Tfiindiacom. (2016). Tfiindiacom. Retrieved 15July,2016, from <http://tifiindia.com/index.aspx>
 3. Tamorgin. (2016). Tamorgin. Retrieved 15July,2016, from <http://tam.org.in/>

THE HISTORICAL AND CULTURAL TAPESTRY OF THE MUSLIM COMMUNITY IN ASSAM

Jarjina Begum, Research Scholar, Mahapurusha Srimanta Sankardeva Vishwavidyalaya, Nagaon, Assam Mobile: 8638672040

Abstract: Assam, the beautiful and the most important state of North East India shares a long and lasting historical association with the Muslim Community. The association is not less than 1000 years old and can be traced from 1205 AD. This long association has reversibly enriched both the end and created as great piece of amalgamation.

The Muslim came to Assam as a part of Muslim invasion, however, traditionally they became one of them and contributed in the formation of this great society. The chosen topic itself is so vast and enriched that, covering the same in a few pages is a mammoth task. However, we will try to touch most of the aspects in brief, even if not in detail.

In this paper, the investigator will peep into the historical background of the Muslims, their inflows with significant historical mile stones, their cultural identity and involvement in the society.

Key Words: Cultural Evolution, Cultural identity, Assimilation, Sufism, Coexistence.

Introduction: The word Muslim in the context of Assam is not a wholesome word even though looked like. Unlike the Muslims of the other parts of Assam, the Muslims of Assam are different in the sense that it comprises of many groups viz, Indigenous Muslims, Muslims of Barak Valley, North Indian Muslims and Muslims of East Bengal (*Mia Muslims*). Again these groups have further sub-divisions which are more local in nature. In context of the paper, we will try to look the above mentioned groups as a wholesome one which will give us a holistic view of the subject.

The historical association dates from 1205 Ad followed by periodical invasion and the Ahom King's patron gave a new dimension to the aspect. This act actually paved the way for a great politico-cultural assimilation which had an enduring effect till the recent times. We will keep our torch focused in this point and shall summarise the facts.

Objective: Through this paper it seeks to explore the significance of Muslim contribution and its historical and cultural importance to the greater Assamese socio cultural society. The following are the objective of this brief study: 1) To examine the historical aspect of Muslim

settlement and its early interactions with Assam along with significant events that facilitated cultural exchange. 2) To analyse the influence and contributions of the Muslim community to the cultural evolution of Assam. 3) To explore the socio cultural aspect and contributions of Muslims to Assamese Art, Literature, Architecture and Cuisine. 4) To analyse the role of Sufi saints and Islamic traditions in enriching the local culture and develop harmonious coexistence with indigenous Assamese tradition.

Methodology: Basically the secondary sources of data has been explored for this study. The secondary sources are Journals, books, narratives, webpages etc. Additionally published articles and research papers has also been taken into consideration.

Analysis: Tracing the historical association of Muslims with Assam prior to the 13th century is bit difficult due lack of evidence in chronological order. As per the inscription in *Kanai Barashi Bowa Silalipi* we find the first documented evidence of Muslim settlement in Assam. Depicting the Invasion of Bakhtiar Khiliji, the inscription referred Muslim as 'Turushka' (Saikia, 2017). However, it difficult to conclude that this

was the first interaction of Muslims. Assam is situated in an important trade route and obviously the frequent traders of Arabia and Persia must have passed through this land. According to historian S.L. Baruah, the Iran-Afghanistan-India route (Southern Silk Route) passed through Kamrup and Manipur to reach Yunan. (*Journal of Historical Research*, Vol V, 1994, Dibrugarh, p.2). It also can be inferred that Assam (Undivided) was touched by these merchants through the Chittagong Sea port which was an important port for China Trade. This started obviously from pre-Islamic period when Syria, Arab was not a Muslim country. Hence, since there were an existing connection by means of trade, Islam would not wait till 13th century to enter into Assam (Zaman-2013). The reason of quoting the expedition of Bakhtiar Khiliji as the milestone of Muslim settlement was due to evidence as cited above. However, since we have established logic to infer and trace beyond 13th century, should not confined us as to that event only.

Trade and Islam: The trading community, Arab and Syria became Muslim before 650 AD and naturally they carried Islam along with their trade. Their traditional touch point in the Malabar Coast gave rise to a new race called “Khalazi” who were the result of the settlement of Arab and Syrian Muslims and their acceptance of local women. In Surma valley and further into Manipur plains the “Khalazis” were called “Khalacha” , “Kalisa” , “Kala” etc as found in Vaishnavite literatures and Meitei Puya (Puyas are Manipuri old scriptures and cultural history) accounts referring to these 7th -8th century people. The Khalazis again mixed with Mongoloids in marriage as a result of further human movement. In the course of time, many of the Khalazis embraced Vaishnavism due to lack of local Muslim patronage or Arab Muslims being very few in number. However, the rest remained steadfast to Islam. (Farooque A. (2011). While Manipuri historian B. Kulachandra Sharma opines that “kalisa” people reached Surma valley and Manipur in the 7th Century. “Pangals (Manipuri Muslim) of Nawphangba era and Kalisa coming to Manipur through Surma Valley and Jiri, settling and doing salt extraction” (History of Muslim settlement in Manipur, Seminar paper). Some Arab geographers like, Sulaiman Tajir (851 AD), Ibn Khurdadhbah (850 AD) and Idrisi (1150AD), quoted Surma Valley in their scripts and more

specifically Geographer Masudi (d.956) mentioned about native Muslims in Assam-Bengal region cited in Samatata in the Southeastern delta. According to historian P C Choudhury, Samatata was a part of ancient Kamrup since the rule of Bhutivarman (510-555AD). A section of Nagara Brahmins of Srihatta (who received land grants from Kumar Bhaskar Varma, the greatest king of Kamarupa) embraced Islam in 646-50 AD. (Nagendranath Vasu N. (2013). Similarly a section of the Kayastha embraced Islam during the period 743-1199 AD after their contact with the Syrians and Arabs who came to Surma valley. (Eaton. R. M (1993). Needless to mention that the Surma Valley was a part of the undivided Assam-Bengal province.

Another inference can be made for the earlier quoted stone inscription (Sanskrit) “*Kanai Barashi Boa Silalipi*”. The word mentioned in it was “Turuskah” to infer Muslim. Traditionally the word in Sanskrit to refer Muslim was ‘Mlechcha’ (alien/external) and the same is found in several later references like ‘Gachtal Inscription (1227 AD)’, “Yogini Tantra (14th Century) etc. Hence, the Muslims were not alien to them to mention in traditional way as ‘Mlechcha’ which again establish our view on existence of Islam prior to the so called milestone date of 1205 AD.

Influence of Sufi Saints and Preach of Islam in Assam: It is evident that, Sufi Saints carried out their missionary activity in preaching Islam in India much before the Islamic conquest of Delhi and Bengal. The message of love and universal brotherhood of Sufism helped a lot in the spread of Islam, especially among the dominant lower caste Hindus in India and so is the case in Assam. Sufism brought in a higher conception of God and a nobler idea of brotherhood of man. It offered to the teeming low castes of Bengal, who had sat for ages abject on the outermost pale of the Hindu community, a free entrance into a new social organization. (Hunter, 1876).

It is observed that the Sufi Saint was not mere spectator of the political event of the region, rather they were participative in the socio-political event and fuelled largely in rolling the wheel of the society. They adopted the local language and married local women. Subsequently, implored a narrowness of mind and oppose caste and communal barriers prevailed in this region which causes conflict and destroy social harmony.

The incursion of the Sufi saints expedited post invasion of the Afghans. These saints were not directly linked to a particular "Silsila" (Sects) of Sufism, rather they were wandering *Fakirs* who found shelters in Assam.

In Koch Behar, peer named Satya Peer, who was believed as a converted Muslim from Hinduism, had great influence both on Hindus and Muslims. The Hindu of region used to worship Satyanarayan and while reciting the Panchholi of Satyanarayan no distinction is made between Satyanarayan and Satya Peer like "Je/ Satyanarayan Sei Satyapeer, Dui Kule laiche seva kariya jahir" (Satyanarayan and Satyapeer are same he receives devotion from both Hindu and Muslims in his two forms).

In Garudachal mountain of Hajo the dargah of Shaikh Ghiyasudin Auliya is situated. The dargah belonged to Sultan Ghiyasuddin Bahadur Shah of Gauda. According to tradition Shah Jalaluddin Tabrezi had visited Gorigaon, Hajo and Parbat during first quarter of the 12 century and he had probably established a Khankah (Place of worship and religious discussion) at Hajo where Ikhtiyaruddin Malik later constructed a mosque in 1256-57. It seems that Ibn Battuta (eminent Arab Traveller) visited the place also and had staged with Sufi Ghiyasuddin Auliya. (Hussain, 1955).

Chand Kha, popularly known as Chandsai is a great example of assimilation of Sufism and Hinduism. A tailor by profession, later became one of the closest disciple Sankardeva and later ascribes as "Kabir" of Assam. He wrote both Zikir and Kirtans simultaneously and also authored biography of Gopaldev, the Vaishnava Preacher.

Hazarat Shah Miran, who is popularly known as Azan Peer (who taught and started the tradition of Azan among the Muslims) is probably the most celebrated and influential Sufi Saint in Assam. He hails from Baghdad and came to Assam with his brother Hazarat Nabi Peer, in 1612-13 AD. Setting a great example of cultural assimilation, he composed the Zikir song inspired by Sankardevas Borgeet. Approximately 160 Zikirs were composed by this saint which are great piece of literary works and still sung across the Brahmaputra Valley.

Muslim Influence- A cultural evolution: The investigator do not find much evidence of reference of early Muslim settler's direct contribution in the form of literature. They were mainly war prisoner, who later married local

women and settled themselves. Being warrior, they mainly engaged in their own profession or in agriculture. However, enough references can be made from the aspects of Sufism. As seen in the above pages, the Dargah of Sufi saint were not only a place of Islamic centre but also a cultural laboratory. They brought rich Islamic heritage with them which got mixed with the local cultural component and revealed in the form of new recipe.

The direct contribution in the form of Islamic literature is impertinent to mention. However, a deeper insight to some of the contemporary literature of that period reveals the fact of Islamic shades on those.

During these period, the Persian literature gained popularity in other parts of Indian and there is no reason not to believe that the same entered into Assam through the Sufi Saints. Especially the secular, romantic legends got popularity among the people and the traditional writers were got influenced directly or indirectly. The romantic literary work of the court poet f King Rudra Singha, Kaviraja Chakravarty named "Chandraketu Kamakala" seemed to be influenced by the Muslim Literature "Madhumalati" of Sufi Poet, Shaikh Manjhan Shattari, (1545). The king patronized Muslim and Persian literature and hence can firmly believed that the court poet was also influenced by the Persian literature and the same can be established by the fact of insertion of "Baramahi Geet" in his work, which was a rare addition of that time in Assamese literature.

The pictorial illustrative book 'Hasti-Vidyarnava' is a classic example of influential Muslim Art. The illustration was painted by a Muslim artist named Dilwar. Another classical example she quotes of the coin inscription done by Queen Pramatheswari (wife of Swargadeo Siva Sinha, 1716–1744 CE) issued coin in Persian having inscriptions "Shah Shiva Simha Sikka, Zad Chow Mohur, Bahukum Begum Pramtheswari Shah." The traditional "Oja Pali" is believed to be influenced by the Islamic culture brought in by the Sufi saints with them. The "Oja Pali" is a traditional dance and singing performance wherein one leader called as "Oja" leads the followers called "Pali". It is not hard to believe that the dress code used in "Oja Pali" is largely influence by the Persian style of dressing obviously influenced by the sufi saints. Point to note that the "Oja Pali" was not confined to

Hindus only but performed by Muslims as well. There are several famous Muslim Ojas like Firingi Ojha and Suna Ojha etc.

As it is observed, the whole process of assimilation is an exchange of values rather one sided. Muslims contributed and received as well. There are customs of offering Pujas by Muslims in different parts of Assam. Manasha Puja (Maroi Puja) is one of those to quote. Muslims observe rituals like Sitala Puja to heal Small Pox, in some parts of Assam. Additionally, in some occult chanting (Mantras) word like 'Bismillah', 'Allah' are found which mainly Islamic Influence only. Needless to mention the level of Muslim influence in this act. The role of Daullah Family in the district of Sivasagar District is an iconic example of close association of both the customs. The ancestors of this family were expert drum players and they performed drum playing in front of the king. Even today, keeping the tradition, the Doull committee, offers a sacrificial Goat to the Daullah Family, every year during Durga Puja.

The Ahoms kings themselves brought some Muslim Families, expert in different trades like engraving, paintings, tailoring, music and art. These not only enhanced the Assamese culture but also gave a new dimension to the economy as well. The agricultural practices, land measurement system, classification of land revenue systems are few to quote about Muslim contribution which continues till date without much changes. Terms used in judicial system like Munsif, Wakil, Moawakkel, Umadari, Hakim etc. are the contribution of the Muslim Society. Many daily used words like, Kagaz, Kitab, Kalam are Islamic words. These words are now a part and parcel of the Assamese lexicon and procedure.

The relation of Muslims with Vaishnavite Institution strengthened it further. There are live examples of Muslim families are taking care of the Xatras, for example the Alipukhuri Patekibori Thaan at Moirabari in Morigaon district are being taken care of by Muslim Family. On the other hand the Dargah of Azan Peer is actively being taken care of by the surrounding Assamese Hindus.

Conclusion: The history and culture of the Muslim community in Assam are intertwined with the broader socio-cultural dynamics of the state. The interactions between different communities and their collective efforts in addressing common challenges contribute to the diverse tapestry of

Assam's cultural and political landscape. Muslims in Assam have made notable contributions to education and culture. Scholars, writers, and educators from the community have enriched the cultural and intellectual landscape of the state, contributing to Assamese literature and academia.

Many Muslims in Assam, particularly those with roots in the state for generations, actively participate in and contribute to Assamese culture. This integration is reflected in language, festivals, and cultural practices, fostering a sense of unity and shared identity. The societal participation of Muslims in Assam is multi-faceted, encompassing various aspects of electoral representation, party politics, social movements, and contributions to cultural and educational spheres. Their engagement reflects the diverse and inclusive nature of Assamese politics, contributing to the overall democratic fabric of the state. The study can not be generalised. More research and investigation may be taken in this aspect by the researchers.

Bibliography:

1. Eaton. R. M. (1993) *The rise of Islam and the Bengal Frontier 1204-1706*. The Regents of the University of California.
2. Farooque A. (2011). *Manipuri Muslims-Historical perspectives 615-2000 CE*. Pharos Media.
3. Gait, E. E. (1906). *The History of Assam*, (1st Ed). Thaker Spink and Co.
4. Islam, B. (2010), *Role of Muslims of Barak Valley in the Independence Movement: Outer Circle of the Nationalistic Discourse in Assam*, Centre For Third World Study, Jamia Millia Islamia University, New Delhi.
5. Mumtaz, N. (2010). *Sufis and their contribution to the cultural life of Medieval Assam in 16th - 17th century*. Aligarh Muslim University.
6. Mozid, A. S. & Islam R. (2021). *Muslim Contribution in Assamese Literature*. The Journal of Middle East and North Africa Sciences.
7. Nath R. (2022). *Role of Muslims in Formation of the Assamese Society*. Journal of Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek.
8. Saikia, M. K. (1978). *Assam-Muslim Relation and Its Cultural Significance*. Luit Printers, Guwahati.
9. Saikia, Y. (2017) *The Muslims of Assam* Cambridge University Press, Cambridge.
10. https://www.academia.edu/21050803/Assamese_Muslims_of_Brahmaputra_Valley_and_Historical_Background
11. <https://indianexpress.com/article/explained/explained-who-are-assam-indigenous-muslims-8022121/>
12. <https://www.awazthevoice.in/india-news/assamese-muslims-celebrate-their-unique-identity-and-culture-22022.html>

THE UNTOLD MATERNAL WALL AND THE STRUGGLE THROUGH THE GLASS-CEILING: A SOCIOLOGICAL STUDY OF THE WOMEN LAWYERS IN KOLKATA

Dr. Jayeeta Basu, Faculty, Dept of Sociology, Maharani Kasiswari College, Kolkata

Abstract: *The aim of this research is to remedy the void with the understanding that may attempt to accelerate the endeavours of researches in the field of glass ceiling amongst women professionals especially in the legal fields in India. It must be mentioned that to the best of this researcher's knowledge, no systematic study has been conducted on the women lawyers of Kolkata and focusing on their experience of glass ceiling [along] in their professional realm. Gender stereotypes provoke certain prejudices and reinforce them in already existing patriarchal structures. Gender stereotyping is the facilitator of glass ceiling. The untold responsibility of rearing a child is often a very big obstacle to a competent and professional lawyer. This research work attempted to explore the nature and extent of glass ceiling in the legal profession in Kolkata. It finally tried to analyse what the women lawyers feel about the gender-based discrimination in their profession and the subtle encounters of glass ceiling in Kolkata. The findings show the societal obligations have often hindered the pathway to succeed in their career for many women professionals but their journey has eased the path for many upcoming women lawyers today and the crack in the glass-ceiling is gradually noticeable. Women's status and acceptance in the legal profession has certainly changed but a long way is yet to be covered for them to attain an equal platform.*

Key-Words: *Gender stereotype, glass ceiling, gendered responsibilities, facilitator*

Introduction: It has often been easy for the people around to question the ability of a woman. Based on assumption and generalization, the society has often decided upon the fate of a woman and in this case, the lawyers have been of no exception. It is an ideal situation where women are believed to prioritize mothering than promoting their career. Their abilities start being belittled and they face the hurdles of glass ceiling.

Patriarchy has established and re-established itself by embarking with authority and power and women have experienced its 'critical deployment' and hereby found fighting for their every demand, be it sexual, material or intellectual. (Geetha; 2007) The point of focus is when capable women are commonly treated like any other person who are inefficient and incapable only because she is a woman. Even then when there was no legal bar on the candidature of the participants for any exam for the entrance to these professions, there was an untold bias and the male sex was the preferred sex in the male-only legal professions. The complete absence of ladies toilets or the existence of fewer toilets shows the expected footfall of the women folk in the profession. Several studies show how women with competence have accepted minimal pay for their services in comparison to the male folk. This is only for their survival in the profession because there has been several barriers.

The gender stereotyping has always set

standards for women. The women's career does not depend on their choice always. Realising how the capable women are rejected and doubted everyday often brings on a feeling of disgust. Segal and Williams in their article quotes on a Boston lawyer who said on return to the profession after childbirth: I was given a work of a paralegal. I wanted to say I had a baby, not a lobotomy. (Williams, Segal, 2003; p 77).

"Mummy" & the untold maternal wall

The experience is similar in almost all the fields. Julia Gillard, Australia's first woman Prime Minister, in her experiences, mentioned how she has encountered personal comments in regard to her marital status and for not having children. It was as if her prime roles were undone. It was certainly news in 1903. As cited by Summers (2002) in Sorenito (2004), Gillard was heavily trolled for being 'deliberately barren' where she opted to be childless and curbed on her other responsibilities of being a 'woman.'

It is important to realize through the most recent surveys by the famous CMI (Chartered Management Institute¹) that only in eight per cent cases the managers are aware of the gender pay gap in the organizations in spite of the new pay regulations that have come into force in 2017 itself. This is followed by the reports which refer to the 'broken windows' where women find a place because the policies are made to include the

women in the workplace.

In many cases a woman is deprived of accessing positions of leadership because of the maternal wall created in front of them. So the type of education and the type of judicial practices have curbed the ambitions of many women. Those who could have otherwise competed with men are stagnated because of the maternal wall.

Anant, Rao, & Kapoor said: The factor of the sole responsibility of bringing up the children is important to the lives of a woman however competent they are. The job preference is sometimes even based upon their family duties. “Most of the middle class working mothers live with a guilt feeling that they are not able to provide enough care and security to their children. Studies of attitudes of educated women indicate that they prefer white collar jobs and would prefer to work as teachers. (Anant, Rao, & Kapoor, 1986)

Williams (2003) has cited Biernat where she refers to the ‘shifting standards’. This means how the expectations vary on the basis of one’s gender and the expected stereotype. A mother is expected to be selfless and devote all her time to the children. One is judged as a parent based on this gender stereotyping. This makes others assume that one cannot become good as workers and mothers at the same time.

Heilman (1983) points out very importantly that stereotyping influences one’s perception (p 269-298). He points out whenever a woman employee works late hours, it is never considered. Her early departure from work is always questioned by her co-workers and employers. Glass ceiling is an additional problem to a competent woman and that rises when she is forced to juggle between the maternal wall and the glass ceiling. Breaking that tradition, more and more women are certainly entering the workforce but are mostly concentrated in the low-paid jobs and this categorisation and the absence of women for decades in the upper echelons of their chosen profession have made the rise of the other competent, interested and dedicated women employees difficult. With lower fertility, access to education and the overall impact of the economic development, there is a rise in the participation of women in the labour force. There is a trend of inclusion of women but their inclusiveness gradually starts declining when they try to enter the decision-making mechanism in any workforce and the legal profession is even more likely to

exclude them.

Gender stereotyping has nurtured glass ceiling. Glass ceiling is more of an important area of discussion which has remained quite unaddressed in some specific professions termed as ‘male’ professions like the legal profession. Women have remained out of the mainstream sections of many professions even now. So it is the cultural and social attitude that make ‘male’ or ‘female’ jobs. The females exclusively start experiencing the vertical occupational segregation in the of name of glass ceiling. The study is trying to locate the reasons for the absence of women in spite of them originating from the same platform like their male colleagues. This is pertinent because there is a noticeable rise in the percentage of the women to study law in India.

Juliet Mitchell, an English feminist has mentioned that the situation for women has been always difficult and the oppression upon them has been conspired upon for years. It is not just the ‘biological handicap’. It is more of economic exploitation that is happening due to this oppression upon them (Magarey, 2010).

Heilman has been referred to where he has mentioned about the “lack of fit” model. This encouraged the idea of the role incongruity that mentions the women leaders who suffer from the prejudice of discrimination. This subtle discrimination is an untold penalty upon one’s achievement and competence in the workfield.

The term *glass ceiling*ⁱⁱ first appeared in an article in *Adweek* containing the first documented use of the term in 1984. The US Department of Labour took it very seriously in 1991 defining that a glass ceiling is made up of “artificial barriers based on attitudinal or organizational bias that prevent qualified individuals from advancing upward in their organization into management-level positions.” The glass ceiling phenomenon describes the systematic underrepresentation of women in management positions.

In the light of this, this research work has attempted to explore the following: 1) To understand the nature and extent of glass ceiling in the legal profession in Kolkata as encountered by women lawyers. 2) To analyze what the women lawyers feel about the gender-based discrimination in their profession and how much, they are aware of the subtle encounters of glass ceiling in Kolkata’s judicial set up.

Methodology: To develop a better insight into the different methods of combining more than

one method, a mixed method has been adopted for the study. It involves text information and numeric values involving the qualitative and quantitative information.

Targeting the women lawyers in this regard, an exploratory study was conducted. Purposive sampling was adopted to meet the requirements of the study keeping the criteria of age, years of practice and professional background of the women lawyers in mind. The unit of analysis were the women lawyers at Kolkata. The respondents are in their profession at least for 5 years. The sample size is 60 women lawyers and they are from the age- group of 25-65 years of age. The empirical study area was Kolkata.

Findings and Conclusion: Rosaldo (1993) mentions that the women's confinement to their households along with their reproductive work has subordinated the women to patriarchal control. This subordination is often not dependent upon their qualifications or potentials (66(2), p81-86). Men have been working in organized groups and used their power to exclude the women from the organized group. Women are dependent upon the highly placed male powerful organized chiefs for their sustenance. So they miss out the opportunity to take up proper education, training or compete for better jobs. Automatically the women become more exploitable and vulnerable in the vicious circle where they are repeatedly in a position from where they cannot serve the organization. Change of gender roles today is vulnerable to the gender identity. It is interesting to note that when one struggles for equality in society, the women adopt the traditional male roles but it is usually not easy for men to adopt the women's roles. This was explained by the Social Role Theory where the exclusive occupational segregation is considered more because of innate qualities rather than just division of labour which became a problem upon the women in changing the gender roles. It has been quoted that by the Amarchand Mumbai partner, Vandana Shroff, "It pains me the most when women who are brilliant and then 'suddenly comes the baby' and off them go." She has complained that there were nights when she had to keep her daughter in her lap and prepare for the next day's suit where her child was running temperature. She also had to leave her sick child on the next day for the matter at the court. The experiences are likewise for the women lawyers who are mothers. The narrative from no. 29 of 42 years of age, mentions, ".....I feel bad as

a mother." Again it has been noted that no. 11 respondent mentioned, "I felt guilty, I couldn't give much time but on holidays I am fully with him." The idea of compensation is visible here where both the narratives. They accept the absence of their husbands from the children but cannot adjust with their own because the society has socialized with the idea that mothers should be available to always. The deviance from it upsets the mothers in most of the cases.

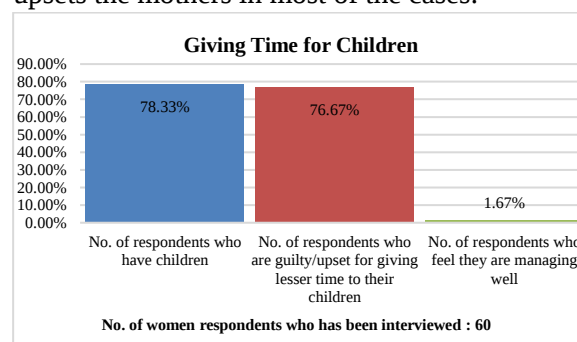

Figure 1: Giving Time for Children

The above table signifies how the women lawyers at maximum possible situations are upset as they are compelled to give lesser time to their children. This implies that the situation and the societal expectations remained the same for years. The stereotyping of gender roles is old in the society. In many cases, the supportive in-laws, parents, husbands, and house- helps have been treated as resources to the Indian women lawyers which are mostly unavailable to the women practitioners in the Western countries. In this respect, Madhurima Mukherjee has been quoted by Chauhan, where she mentions jokingly, "In the US or the UK if a woman has to become a partner you pretty much not have children or get divorced." This suggests how family planning affects women in the profession. The women in India can seek help to get over with their responsibilities at the household at quite a few levels.

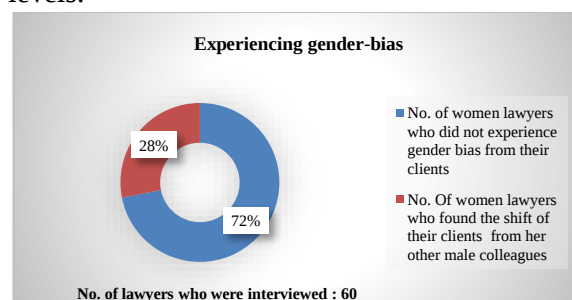

Figure 2: Experiencing gender bias

The above table signifies that the biasness with the gender and accordingly the gender preference is prominent even amongst the clients.

The clients are heavily influenced by the age-old stereotyping of gender which subtly regulates them to think that men would understand the matter well. The biasness originates from the root of the society because the clients are from the society only. In this context, the women lawyers in a study feel that clients refuse to give the lawyer their rightful fees. More women lawyers have shown their interest in litigation matters. It is because the absence of rigidity in the system and structure, allows the women to manage their household chores even from home. It is still true that the workplace is not favourably designed for women lawyers. Specifically for the lack of the crèche facilities a women lawyer mentions, "For about a year off, after the baby, I was in court only but when I was needed I went. Due to which there was a perception that I was not serious about the practice." This assumption really affects professional women. This curbs the clients to appoint women lawyers to look after their cases. It leads to distrust upon the abilities of the women lawyers. They are more concerned about one's gender than identifying them as legal practitioners.

'Motherhood penalty' and the 'maternal wall' are the two heavily discussed encounters of the women in the workforce which curbs the women to enhance themselves often in their career. This compels them into the typical stereotypical gendered stereotypes (Bornstein; 2012).

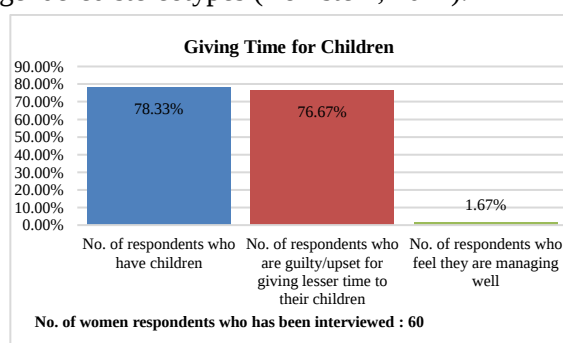

Figure 3: Giving Time for Children

The findings have confirmed that the maximum number of women lawyers have cut down their number of hours of practice after their childbirth. They have said persistently that they are guilty of being unable to devote time to their children. Consequently, their career has suffered. It has been uniformly accepted that the legal profession is a very demanding profession. The absence of a practitioner from the field makes the situation quite difficult for them. This generalization has affected the women who have

tried to fit in the system of demand through all their struggles. Their potentialities have been doubted.

The dual pressure that the women face to balance between their workload and their domestic duties along with a male approach towards the profession will not change in one night but the change can be expected. One such step has been taken in the Delhi High Court. There is a proposal to set up a crèche for the children of the lady lawyers and the female employees of the court. Such small efforts are very inspiring.

The type of education and the type of judicial practices are dependent on the pre-conceived gender stereotyping which has curbed the ambitions of many women. Those who could have otherwise competed with men are persuaded to stagnate because of the maternal wall. It was reported in 1897 in 'Illustrated London News' that "The lady lawyer meets us here, there and everywhere (Mossman, 2010). This could perhaps prove to be a bigger challenge to break this glass ceiling sometime in the future with more women entering the decision-making bodies of the various work fields including the judiciary. It is essential to mention that women's status and acceptance in the legal profession has certainly changed but a long way is yet to be covered for them to attain an equal platform.

Reference:

1. Anant, S., Rao, S. V., & Kapoor, K. (1986). *Women at Work in India: A Bibliography* (Vol. 1). Delhi: Sage Publications.
2. Ganz, K., Chauhan, N. (2010). First woman SC judge again; SH Kapadia appointed CJI. *Legally India*. Available at <https://www.legallyindia.com/the-bench-and-the-bar/first-woman-sc-judge-again-sh-kapadia-appointed-cji-20100430-757>
3. Joshi, A. (2014). What is the situation of women lawyers in India?. Quora. Retrieved 19 April 2016, from <https://www.quora.com/What-is-the-situation-of-women-lawyers-in-India>
4. Mishra, S. K. (2015). *Women in Indian Courts of Law: A Study of Women Legal Professionals in the District Court of Lucknow, Uttar Pradesh, India*. e-cadrenosCES. Retrieved 24 January 2016, from <https://eces.revues.org/1976>
5. Rosaldo, R. (1993). Notes toward a Critique of Patriarchy from a Male Position. *Anthropological Quarterly*, 66(2), 81-86. doi:10.2307/3317107
6. Mossman, M. J. (2012). *Women Lawyers and Women's Legal Equality: Reflections on Women Lawyers at the 1893 World's Columbian Exposition in Chicago*, 87 Chi.-Kent L. Rev. 503. Available at: <https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol87/iss2/11>
7. Heilman, M. E. (1983). Sex bias in work settings: The Lack of Fit model. *Research in Organizational Behavior*, 5, 269-298.
8. Bornstein, C. Williams, & Painter, R. (2012). Discrimination against Mothers Is the Strongest Form of Workplace Gender Discrimination: Lessons from US Caregiver Discrimination Law. *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, 28(1), 45-62. Retrieved 15 June 2020, from <https://www.deepdyve.com/lp/kluwer-law-international/discrimination-against-mothers-is-the-strongest->

[form-of-workplace-](#)

[0OcKggV61x?articleList=%2Fsearch%3Fquery%3Dwomen%2Blawyers%2Band%2Bdiscrimination](#)

9. Magarey, S. (2010). Sex Discrimination in Uncertain Times. Retrieved August 2015, from Australian National University: [http://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p63371/html/ch04.xhtml?refer](http://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p63371/html/ch04.xhtml?referer=408&page=12)

[er=408&page=12](#)

i) The Chartered Management Institute is an accredited professional institution for management based in the United Kingdom. The major membership classes are Member, Fellow - for those with significant expertise - and Companion - the most senior grade. ii) <http://www.wisegeek.com/what-is-the-glass-ceiling.htm>

CONTRIBUTION OF NTFPS TO LIVELIHOOD OF THE PEOPLE LIVING IN FOREST FRINGES OF TIRORA TEHSIL OF GONDIA

Zode, Ravindra, Department of Botany, C. J. Patel College, Tirora Email: ravizode31@gmail.com

Abstract: Gondia district is largest rice growing district in Maharashtra even though tribal household depend on forest. The forests support rich diversity of timber as well as non-timber yielding species. The non-timber forest products (NTFPs) possess imperative part of the traditional life style in Tirora tehsil and utilization of these products has been contributing much to the local livelihood. During the investigation, total 50 NTFPs were used by the people living in the forest fringes. These NTFPs are used as fuel wood, house building materials, wild edible vegetables and medicinal plants etc. NTFPs like *Dendrocalamus* sp. (Bamboo), *Madhuca longifolia* (Koen.) (Mahua), *Carissa carandus* (Karvand), *Syzygium cumini* (Jambhud), *Diospyros melanoxylon* (Tendu patta), *Terminalia bellerica* (Behda), are the most common alternative source of income to primary collector household. The income from these NTFPs is more than Agriculture as 59% income comes from NTFPs and 41% by Agriculture. Therefore the contribution of NTFPs in livelihood of the peoples living in forest fringes is more than agriculture.

Key Words: Non-timber forest products, livelihood, socio-economy, commercial potential.

Introduction: NTFPs have a great potential for enhancing the livelihood of the peoples. As it serves the valuable products for enhancing the rural development, expands economic growth, cultural endurance, and environmental health in local, national and international markets and these markets are growing rapidly (Wilkinson and Elivitch, 2000). It is significant especially for poor peoples, which provide the alternative to food as well as income source. Maithani, 1994 stated that, out of 3000 forest product, 126 forest species were identified as a potential commercial value. As per the socio-economic value of NTFPs, almost all tropical countries depend on collection of NTFPs for their financial activity (Chopra, 1993; Sharma, 1995; Alexander et al., 2001; Ambrose, 2003). In this respect, it is noteworthy that around 500 million peoples living in forest or adjacent to forest are depends on NTFPs for their livelihood needs (Alexander et al., 2001). Likewise, in India, more than half of its population lives in rural areas and a large tribal population are dependent on NTFPs for their sustenance and cash income (Hegde et al., 1996).

NTFPs had a great influence on forest community's livelihoods (Cavendish, 2000; Ribbentrop, 1900; Jewitt, 2002b). Studies in India have revealed that, NTFPs provide substantial

inputs to the livelihoods of forest dependent population, many of whom have limited non-agricultural income opportunities (Chandrashekar, 1994; FAO, 1991). However, 70 % of the NTFP collection in India takes place in the tribal belt of the country (Mitchell et al., 2003). NTFPs have gained global attention due to its contribution to the household economies and food security. In order to understand that lifestyle of peoples belongs to forest region with respect to NTFPs, this investigation was undertaken to study the dependency and usage pattern of the NTFPs in Tirora Tehsil of Gondia district, Maharashtra. Tirora tehsil is surrounded by 6612.085 ha. forest area. The population is around 176254, out of which 14381 lives in forest and nearer to forest. The tribal peoples from Tirora Tehsil of Gondia district are depend on forest products for commercial, medicinal, edible and construction purposes the details of which are described herein in the present study.

Material and Methods:

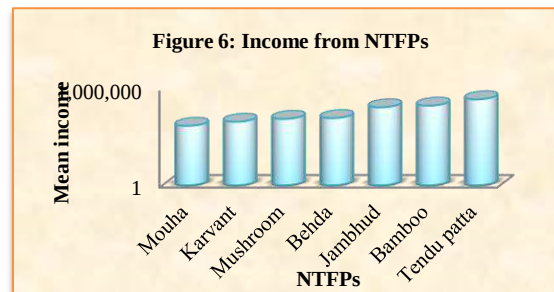
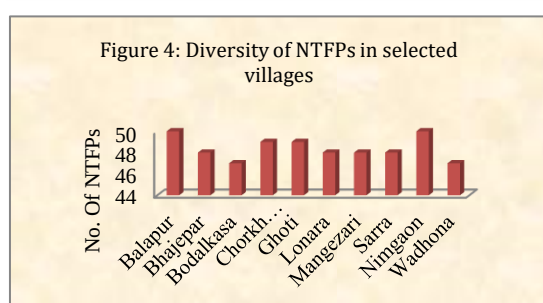
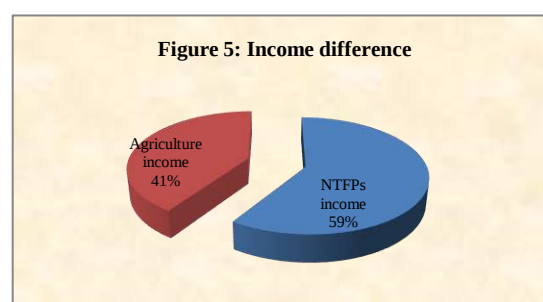
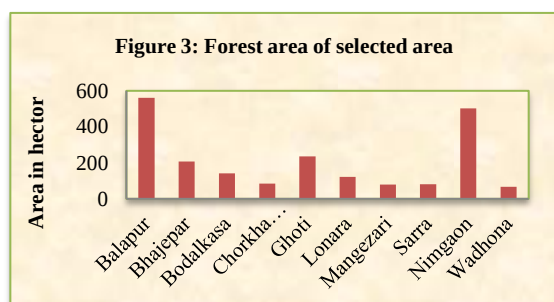
Study area: Tirora is situated at north-western part of Gondia district, eastern Maharashtra of central India (21°22'03" to 21°38'09" N latitude and 80°00'00" to 80°21'24" E longitudes) (Fig. 1 and Fig. 2) and comprises dry deciduous, mixed deciduous and riverine forest

(Champion and Seth's classification, 1968). The selection of site was purposive while villages and households were selected randomly. Representative samples of ten villages were selected randomly based on forest area. These ten villages cover approximately 20739.534 ha. forest area (Table 1). The more forest has been covered by Balapur and Nimgaon (Figure 3). The villagers in and around the forest fringes depends on

NTFPs for their household consumption or income. The Indian Forest Act permits the inhabitants of these villages to access and resource use rights over collection of NTFPs from the national park (CBD, 1992). Their major livelihood of the communities is the subsistent activity of farming and collecting NTFP from the vicinity of their settlement.

Table 1: Forest area (in hector) in the village of Tirora tehsil

S.N.	Selected village	R.F.	P.F.	P.F.	Z.P.	Total
1	Balapur	377.705	183.583	0	0	561.288
2	Bhajepar	0	207.659	0	0	207.659
3	Bodalkasa	17.648	124.33	0	0	141.978
4	Chorkhamara	36.810	48.297	0	0	85.107
5	Ghoti	183.161	51.693	0	0	234.854
6	Lonara	0	121.504	0	0	121.504
7	Mangezari	0	78.788	0	0	78.788
8	Sarra	0	80.267	0	0	80.267
9	Nimgaon	393.606	77.339	10.000	21.060	502.005
10	Wadhona	0	66.08	0.000	0.000	66.08
	Total	1008.93	1039.54	10	21.06	2079.53
Total village= 125; With forest=98						
RF= Reserve forest; PF= Protected forest; ZP= Zudpi Jungle						
Source:- Forest division of Gondia						

Data collection: The data were collected by the lead author from April 2018 to April 2019. The quantitative and qualitative data collection was through pretested structured questionnaire, focus group discussions (FGDs) and key informant interviews (KII) (Raj et al., 2018; Suleiman et al., 2017). Twenty respondents of the total households in a village were randomly selected as sample size. Therefore total 180

household were used for collecting data. After pretesting, final questionnaire was designed with three sections, viz. socioeconomic, collection, and NTFP dependency and marketing. Furthermore, we also compared the price of NTFP of the respondents with that of the nearby local weekly market from the trader or seller.

Result & Discussion:

Income from NTFPs: A total 50 plants were

identified as NTFPs in study site in different purpose (Table 2). Maximum NTFPs (i.e. 50 NTFPs) were used by Balapur, Nimgaon villagers whereas Chorkhamara and Ghoti villagers were used 49 NTFPs for socioeconomic purpose. While in Mangezari, Bhajepar, Lonara and Sarra were fewer amounts of NTFPs used (i.e.48) Followed by Bodalkasa and Wadhona were used 47 NTFPs. During the investigation it is observed that, the peoples of Balapur, Nimgaon are living in remote areas and covered by large forest area and therefore they are more dependent on the NTFPs (Fig 4).

NTFPs like bamboo, wild mushroom, karvand, behda, jambhud, mahua and tendu patta are used as the alternative source of income by primary collector household (Table 3). The income from these NTFPs is more than agriculture. The average income comes from NTFPs is Rs 430,275 /- is much more than the average income of Agriculture i.e. 295,346/-. Therefore percentage livelihoods of forest dwellers were highly dependent on NTFPs (Fig 5). The average income from tendu patta is much higher than the other NTFPs (Fig 6). Wild edible vegetables are common NTFPs such as mushroom and the honeys that have been extracted widely throughout the tehsil.

In Nasik district of Maharashtra the study encompasses with employment, income and expenditure of tribal's (Raut et al., 1992), which illustrated that only collection of minor forest products (MFPs) is the income source during the summer season. Maske et. al (2011) stated that Goregaon cluster of Gondia district, NTFPs are alternative sources of income to the villager to improve their socio-economic condition as well as increasing the income level and employment opportunities.

The village like Balapur, Bhajepar, Chorkhamara, Ghoti, Lonara, Mangezari and

Sarra, Bodalkasa and Wadhona village had average income obtained from agriculture is much higher than the income from NTFPs (Figure 7).

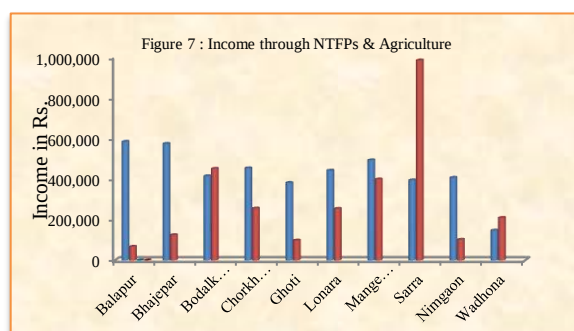
Conclusion: NTFPs of Tirora forest contribute livelihoods of the people living in and around it by providing, medicines, fodder, fuelwood, food and other construction etc. and sale to earn hard cash. The sale of NTFP is contributing on an average of 59% to the total household income of the villagers. The community earns cash by selling various parts of NTFPs such as fruits, foliage/twigs, leaves, underground parts, seeds etc. Diversification of livelihood options along with education, skill, and basic infrastructure development is also recommended for the indigenous inhabitants of Tirora forest fringes to reduce overreliance on NTFPs. The rich NTFP resources of Gondia district, therefore, warrants for further research on various aspects and a framework for sustainable utilization.

Acknowledgement:

1. R.Z. thanks to department of botany for providing the facilities, we are thanks Dr. A. C. Sharma, Principal of C. J. Patel College, Tirora (GES) for his extreme support for technical assistance.

Reference:

2. Alexander, S. J., McLain R.J. and Blanter, K.A. (2001). Socioeconomic research on non-timber forest products in the Pacific North-west, *J. Sustainable for.*, 13 :95 -105.
3. Ambrose-Oji, B. (2003). The contribution of NTFPs to the forest poor: evidence from the tropical forest zone of South-west Cameroon. *Int. For. Rev.*, 5:231-233.
4. Cavendish, W. (2002). Empirical Regularities in the Poverty - Environment Relationship of Rural Households: Evidence from Zimbabwe. *World Development*, 28 (11), p. 1979-2003.
5. CBD, (1992). The convention on biological diversity. Secretariat of the Convention on Biological Diversity. United Nations Environment Programme, Montreal, Canada. Retrieved from <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>.
6. Chandrashekar, C. (1994). Non-wood forest products: A global view of potential and challenges. In proceeding international seminar on management of minor forest products, 13-15 November, 1994, Dehradun, India.
7. Chopra, K. (1993). The value of non-timber forest products: an estimation for tropical deciduous forest in India. *Econ. Bot.*, 47:251-57.
8. Champion, H. G., & Seth, S. K. (1968). A revised survey of the forest types of India. New Delhi, India: Manager of Publications, p.404.
9. FAO, (1991). Non wood forest products: The way Ahead, Rome, Italy.
10. Hegde, R., Suryprakash, S., Achoth, L. and Bawa, K.S. (1996). Extraction of NTFPs in the Forests of B.R. Hills. Contribution to Rural Income. *Economic Botany*, 50, 243p. In: Uma Shankar R, et al. (ed.) 2004.
11. Jewitt, S. (2002b). Environment, Knowledge and Gender: Local Development in India's Jharkhand. Ashgate Publishing Company (SOAS Development Geography Series), Aldershot.
12. Maithani, G.P. (1994). Management perspectives of Minor Forest Produce. MFP News, October-December, 1994. Dehradun.
13. Maske et.al (2011) Impact of NTFPs on rural tribes economy in Gondia District of Maharashtra, India.
14. Mitchell, C. P., Corbridge, S. E., Jewitt, S.L., Mahapatra, A.K., and Kumar, S. (2003). Non timber forest products: Availability,

Nimgaon had high income comes from NTFPs than the average income of agriculture. Whereas,

- production, consumption, management and marketing in Eastern India.
15. Raj, A. J., Biswakarma, S., Pala, N. A., Shukla, G., Vineeta, Kumar, M., ... Bussman, R. W.
 16. (2018). Indigenous uses of ethnomedicinal plants among forest-dependent communities of
 17. northern Bengal, India. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 14, 8. doi:10.1186/s13002-018-0208-9.
 19. Raut, R. C., Sale, D.L., and Nawadkar, D. S. (1992). Employment, income and expenditure pattern of tribals of Nasik District, *Indian Journal of Agricultural Economics*, 47 (3):415p.
 20. Ribbntrop, B. (1900). *Forestry in British India*. Office of the Superintendent of Government Printing, Calcutta (Kolkata).
 21. Sharma, P. (1995). *Non-wood forest products and integrated mountain development: observation from Nepal*. Non-wood forest products, FAO.Rome.
 22. Suleiman, M. S., Wasonga, V. O., Mbau, J. S., Suleiman, A., & Elhadi, Y. A. (2017). Non-timber forest products and their contribution to household's income around Falgore Game Reserve in Kano, Nigeria. *Ecological Processes*, 6, 23. doi:10.1186/s13717-017-0090-8.
 23. Wilkinson, M.K. and Elivitch, R. C. (2000). *Non-Timber Forest Products for pacific islands: An introductory guide for producers*. Agroforestry Guides for pacific Islands, Permanent Agriculture Resources, Holualoa, Hawaii, USA.

A STUDY ON GOVERNMENT REGULATED FOOD SAFETY TRAINING & CERTIFICATION (FoSTaC) PROGRAM FOR FOOD HANDLERS IN INDIA USING A HYBRID METHOD RESEARCH

Puneet Basson (PhD Research Scholar), Savitribai Phule Pune University, 7620577527

Dr. Deepa Prasad Venkatraman (Research Guide), Savitribai Phule Pune University, 9822752725

Abstract: Government is responsible to frame food laws for the country based on the latest scientific findings for creating safe food environment for public. These food laws are provided as guidelines to keep the food safe in food industry. Food safety training is needed to facilitate the knowledge of food laws to food handlers. In India, this training in the organized format is provided by Food Safety Training and Certification (FoSTaC) department of Food Safety and Standards Authority of India (FSSAI), Government of India. Successful participants get the certificate in their name from the department designating them as Food Safety Supervisor (FSS). This paper explores the impact of FoSTaC training on food handlers working in catering sector of Indian food industry. Quantitative data analysis was done through hypotheses testing and qualitative through expert interviews & focus group discussions. This study found significant gap in the food safety knowledge of food handlers before the training. We conclude that the gap is fulfilled through this training program which is positive & statistically significant. Refresher training is important and policy change of compulsion of training to each Food Handler (FH) is urgent to enlarge the scope and impact of this training. More involvement of trainers and empanelled training partners are required for achieving the objectives of organized training under food safety training and certification program.

Keywords: FoSTaC, Food Safety Training, Food Handlers, Catering, Food Industry.

Introduction: One of the physiological need for living being is Food. Food is required for various functions in the body like energy, repair, development of organs, recovery from injury, immunity from diseases etc. Therefore, safe food is the first step for all human beings to remain healthy. To keep the food safe, science experiments have derived the parameters which should be used by food industry to keep the food safe and hygienic for human consumption. To ensure this, government make the food laws providing parameters and guidelines for use by the food handlers. Food law contains a guideline to provide food safety training to food handlers and food business operators.

In developed countries, food safety training is a mandatory requirement for food handler before joining the food industry. Depending on each country's law, food safety refresher training

is to be done once in each year, two year, 3 year, 4 year or as per change in the food law. This food safety training is of 2 levels – Basic and Advanced. Basic training is compulsory for all food handlers at any level of joining the industry. Advanced training is for senior level food handlers like managers, restaurant managers, sous chef and above designations in the company.

Indian Food Safety Ecosystem: In India, Food Safety and Standards Authority of India (FSSAI) is a statutory body under Food Safety and Standards Act, 2006 (FSSA, 2006). FSSAI is administered by Ministry of Health and Family Welfare, Government of India for the implementation of food safety laws in India. It has been created for laying down science based standards for articles of food and to regulate their manufacture, storage, distribution, sale and import to ensure availability of safe and wholesome food

for human consumption.

In 2016, FSSAI created a department called as Food Safety Training & Certification (FoSTaC) to fulfil the provision of training to people involved in food sector. A team of experts from food sector are involved to create manual for food safety training in different sectors of food industry. Through FoSTaC certification food handlers are trained and certified as “Food Safety Supervisor” (FSS). Due to non-availability of experts within government for this training, FSSAI formulated a policy to provide these training through “Empanelled Training Partners”, who will do the work of organizing the food safety trainings under FSSAI banner. “Training of Trainers” (ToT) programs are run to create a pool of trainers & assessors, who will impart the training to food handlers across the country. As per policy requirement, minimum 01 out of 25 food handlers at registered or licensed FBO are mandated to be FSS certified at any point of time. In 2017, Food Safety Supervisor trainings started with the first pool of certified ToT trainers & assessors.

Literature Review: A study conducted in United States of America concluded that “Globalization has triggered growing consumer demand for a wider variety of foods, resulting in an increasingly complex and longer global food chain. Unsafe food creates a vicious cycle of disease and malnutrition affecting infants, young children, elderly and the sick. Because food supply chains cross multiple national and regional borders, collaboration between governments, producers, suppliers, distributors and consumers will ultimately ensure food safety in the 21st century”(Fung, Wang, & Menon, 2018). Another case study done on food handlers at hospitals in Lebanon, where “It was highlighted that the overall food safety knowledge score was low, suggesting thus the need for continuous trainings for food handlers that could improve it, generate positive attitudes and improve safe food handling practices which could contribute to enforce food safety in hospitals” (Bou-Mitri, Mahmoud, El Gerjes, & Jaoude, 2018).

In specific study done on food handlers at a tertiary care hospital in India, it came to the notice that “With the advent of the FSSA 2006 in India, it is mandatory for all food handlers to undergo compulsory medical examination and training and the responsibility of which rests with the FBO or authorities in case of a Hospital. The intervention

package (training; booklet, short films, lectures, posters display) was useful in improving the knowledge, creating a positive attitude and enhancing the food safety practices of food handlers working inside a tertiary care hospital. Meaningful and focused trainings can contribute to improve both the safety and quality of food” (Dudeja, Singh, Sahni, Kaur, & Goel, 2017). Study on food service staff at Universities in Jordan revealed that “Respondents from external managed establishments or enrolled in food safety training were more likely to have more food safety knowledge than those from internal managed establishments or did not enrol in food safety training. This research revealed the importance of education and consistent training of food foodservice staff coupled with effective implementation of HACCP system in reducing the risk of food poisoning in foodservice establishments at the universities in Jordan” (Osaili, Al-Nabulsi, & Allah Krasneh, 2018).

A large study was done on low and middle income countries and it was found that “Every year, hundreds of thousands of deaths result from foodborne disease globally. Although the burden disproportionately falls on consumers in low- and middle-income countries, food safety tends to receive less attention from consumers and policy makers in these countries” (Hoffmann, Moser, & Saak, 2019). In a review study done on food handlers from 06 developed countries highlighted the need of “Food safety managers in food service establishments may consider re-evaluating their current food safety training program to incorporate behavioural-based food safety training in addition to knowledge-based training. In addition to behaviour-based training, continuous and refresher training is critical in maintaining good food handler knowledge and behaviour. Because of the significant increase in knowledge, refresher training would be highly valuable. Though no significant changes in behaviour were observed, the positive correlation found between food safety behaviour and knowledge showed that behaviour is highly related to acquiring knowledge” (McFarland, Checinska Sielaff, Rasco, & Smith, 2019). A review study on food safety training topics for 08 group of food handlers from different countries showed “While most studies reported knowledge increase post intervention, few reported behaviour change. A lack of novel approaches to conveying food safety content was noted” (Reynolds &

Dolasinski, 2019).

In a meta-analysis study of food safety training data from literature of 22 years it is found that “Effective and frequent food safety training of food handlers continues to be an initial step in ensuring that food safety concepts are at least introduced. Despite knowledge being delivered by training, it cannot just be translated into desired changes in attitudes and practice. The inclusion of practical demonstration and continuous support might increase positive attitudes towards food safety and hygiene practices among food handlers with the ultimate goal of minimizing the incidence and prevalence of foodborne hazards. Moreover, effective food safety training should be relevant to the situation, promote active learning, increase risk perception, and consider the work environment. Because computer-based (CB) training was not found to differ from face-to-face training in terms of the outcome obtained, CB programs could be used more extensively, since they are an efficient and cost-effective way to educate staff” (Insfran-Rivarola et al., 2020).

A study conducted on developing countries food safety training evaluated that “there is no translation of knowledge into attitudes/practices or attitudes into practices after training. Some satisfactory results were observed in this triad when more advanced techniques of education and training were used. Knowledge, attitudes and practices of food handlers are important for identifying how efficient training in food safety is allowing prioritize actions in planning the training” (Zanin, da Cunha, de Rosso, Capriles, & Stedefeldt, 2017). Through a food industry multi-sector study the result concluded that “the instructional design literature and results of the food safety training interventions evaluated in this review, it appears that a systematic approach to training design, starting with a front-end analysis and ending with evaluation, may be most appropriate to design training that has a positive impact on behaviours. The instructional design process is systematic and each step plays an important role in developing training that will have the greatest impact on learning outcomes” (Cotter, Yamamoto, & Stevenson, 2023).

Objective of the Study: In India, food industry is divided into 02 broad categories – Organized and Unorganized. Organized is the category which is either registered or licensed with the FSSAI. Unorganized food sector is prominently the micro or small entrepreneurs who

are self-employed and not registered or licensed with the FSSAI. As per latest FSSAI annual report published, we have more than 1.1 crore registered and licensed FBO’s in India. If we consider 02 people employed by each FBO, the total number of food handlers would be more than 2.2 crore. FoSTaC has trained around 20 lakh FSS out of 2.2 crore food handlers across India in 8 years which is 09.09 %.

To train each FH, it will take more than 50 years to cover all FHs. As per latest policy, FSS certificate validity is for 02 years and refresher training needs to be done every 02 years. With this requirement, first time and refresher training equals to a large number of FSS trainings which increases with time, as number of registrations and licenses are increasing every year. Authors are not able to find any research study on FoSTaC certification which is the only regulated and recorded food safety training for FBO’s in India. We want to fulfil this research gap through this study to find out the impact and low reach of the training.

Methodology: FoSTaC training is mandatory for organized sector of food industry in India. Population for the study are food handlers working with registered or licensed FBOs in India. FoSTaC training is mandatory but need to be asked by FBO for food handlers working with him. Therefore, we have done this study through non-parametric convenience sampling method, which is FHs who are participating in the FoSTaC training. Data was collected pre and post training from FHs present at 23 advanced catering FSS trainings.

For quantitative analysis, a structured questionnaire was prepared and tested with 88 respondents for the validity and reliability of the data. As per krejcie and morgan table for finite population of above 100000 population, we are required to get 384 responses for this data collection. A total of 479 responses were recorded and 459 were found to be reliable and without any bias for data analysis (Krejcie & Morgan, 1970).

Result & Findings:

Hypothesis 1 Testing:

H_0 – The mean score of food safety knowledge of food handlers before training = 70

H_1 – The mean score of food safety knowledge of food handlers before training is not = 70

Descriptive Statistics for Gap (Before-70)

N	459
Mean	-34.7631
Median	-35
Mode	-45 > Mean, Median
Std Deviation	12.01812
Variance	144.4351
Skewness	0.152068
Kurtosis	-0.43914

Test for Normality (Observation)

Test	Statistic	p Value
Shapiro-Wilk	W 0.967459	Pr > W >0.0001
Kolmogorov-Smirnov	D 0.12507	Pr > D >0.0100

Interpretation: p-value is less than 0.05, therefore reject null hypothesis and accept alternate hypothesis. Indicating that data do not follow normal distribution hence we used non-parametric test which is Wilcoxon Signed rank test.

Tests for Location: $\mu_0=0$

Test	Statistic	p Value
Sign	M -171	Pr >= M >.0001
Signed Rank	S -29326.5	Pr >= S >.0001

Interpretation: p-value is less than 0.05, therefore reject null hypothesis and accept alternate hypothesis.

Conclusion: Gap is identified & significant (95% confidence with alpha value 0.05) in food safety knowledge of food handlers before the training.

Hypothesis 2 Testing:

H_0 – Training has no impact on food safety knowledge level of Food Handlers. [Difference in Score ≤ 0 i.e. After Score – Before Score ≤ 0]

H_1 – Training has impact on food safety knowledge level of Food Handlers. [Difference in Score > 0 i.e. After Score – Before Score > 0]

Descriptive Statistics for Diff. (After Score – Before Score)

N	459
Mean	42.255
Median	41.25
Mode	60 > Mean, Median
Std Deviation	15.012
Variance	225.374
Skewness	-0.291
Kurtosis	-0.1052

Test for Normality

Test	Statistic	p Value
Shapiro-Wilk	W 0.986522	Pr > W >0.0028
Kolmogorov-Smirnov	D 0.070016	Pr > D >0.0100

Interpretation: p-value is less than 0.05, therefore reject null hypothesis and accept alternate hypothesis.

Conclusion: Alternate hypothesis is “Difference in score not following normal distribution”. We need to do non-parametric test “Wilcoxon Signed-rank test”.

Tests for Location: $\mu_0=0$

Test	Statistic	p Value
Sign	M 170.5	Pr >= M >.0001
Signed Rank	S 29155.5	Pr >= S >.0001

Interpretation: p-value is less than 0.05, therefore reject null hypothesis and accept alternate hypothesis.

Conclusion: Difference in score is positive and significant, which means training had positive impact in food safety knowledge of Food Handlers.

For qualitative research, expert interview of 18 FoSTaC trainer, assessor and empanelled training partner were conducted. These were organized online and recorded with systematically designed questionnaire. Findings of the quantitative research analysis were compared with expert’s interview. Based on the comparison, 02 Focus Group Discussion (FGD) of 06-08 experts was conducted in January & February 2024. Objective of the discussions was to find the solutions for the challenges in FSS certifications.

Common findings from qualitative research confirmed with quantitative data analysis are as follows:

1. FSS trainings are significant in filling the gap of food safety knowledge in FHs.

2. It is covering all aspects of food safety hazard, how to identify them through various senses, processes & technical tools with guidelines to follow for eliminating them from the system.

3. Variety of training methods like lecture, presentation, video and discussion are followed.

4. Need is to have content prepared and delivered in local language for better understanding by FHs.

5. This training is considered important as legal requirement by FBOs in comparison to food safety knowledge upgrading for FHs.

6. Feedback from FHs and food safety experts are to make basic training mandatory for all FHs to enhance the reach.

7. Refresher training is a significant need of FHs and concurred by experts.

8. Experts would like to have up gradation of FSS training manual regularly.

9. Policy change is advised for including basic food safety training in school education for increasing consumer awareness and developing food safety behaviour in the society.

References:

1. Bou-Mitri, C., Mahmoud, D., El Gerges, N., & Jaoude, M. A. (2018). Food safety knowledge, attitudes and practices of food handlers in lebanese hospitals: A cross-sectional study. *Food Control*, 94, 78–84. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2018.06.032>
2. Cotter, S., Yamamoto, J., & Stevenson, C. (2023). A systematic characterization of food safety training interventions using the analyse, design, develop, implement, evaluate (ADDIE) instructional design framework. *Food Control*, 145, 109415. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2022.109415>
3. Dudeja, P., Singh, A., Sahni, N., Kaur, S., & Goel, S. (2017). Effectiveness of an intervention package on knowledge, attitude, and practices of food handlers in a tertiary care hospital of north India: A before and after comparison study. *Medical Journal Armed Forces India*, 73(1), 49–53. <https://doi.org/10.1016/j.mjafi.2016.10.002>
4. Fung, F., Wang, H. S., & Menon, S. (2018). Food safety in the 21st century. *Biomedical Journal*, 41(2), 88–95. <https://doi.org/10.1016/j.bj.2018.03.003>
5. Hoffmann, V., Moser, C., & Saak, A. (2019). Food safety in low and middle-income countries: The evidence through an economic lens. *World Development*, 123, 104611. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2019.104611>
6. Insfran-Rivarola, A., Tlapa, D., Limon-Romero, J., Baez-Lopez, Y., Miranda-Ackerman, M., Arredondo-Soto, K., & Ontiveros, S. (2020). A Systematic Review and Meta-Analysis of the Effects of Food Safety and Hygiene Training on Food Handlers. *Foods*, 9(9), 1169. <https://doi.org/10.3390/foods9091169>
7. Krejcie, R. V., & Morgan, D. W. (1970). Determining Sample Size for Research Activities. *Educational and Psychological Measurement*, 30(3), 607–610. <https://doi.org/10.1177/001316447003000308>
8. McFarland, P., Checinska Sielaff, A., Rasco, B., & Smith, S. (2019). Efficacy of Food Safety Training in Commercial Food Service. *Journal of Food Science*, 84(6), 1239–1246. <https://doi.org/10.1111/1750-3841.14628>
9. Osaili, T. M., Al-Nabulsi, A. A., & Allah Krasneh, H. D. (2018). Food safety knowledge among foodservice staff at the universities in Jordan. *Food Control*, 89, 167–176. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2018.02.011>
10. Reynolds, J., & Dolasinski, M. J. (2019). Systematic review of industry food safety training topics & modalities. *Food Control*, 105, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2019.05.015>
11. Zanin, L. M., da Cunha, D. T., de Rosso, V. V., Capriles, V. D., & Stedefeldt, E. (2017). Knowledge, attitudes and practices of food handlers in food safety: An integrative review. *Food Research International*, 100, 53–62. <https://doi.org/10.1016/j.foodres.2017.07.042>

ACRONYMS

FSSAI – Food Safety & Standards Authority of India
 FSSA, 2006 – Food Safety & Standards Act, 2006
 FoSTaC – Food Safety Training & Certification
 FSS – Food Safety Supervisor
 ETP – Empanelled Training Partner
 ToT – Training of Trainers
 HACCP – Hazard Analysis Critical Control Point
 CB – Computer Based
 FGD – Focus Group Discussion

THE PIVOTAL ROLE OF E-COMMERCE IN 21ST CENTURY

Dr. Vyankatesh D. More, S. N. Mor College Tumsar Dist. Bhandara Mob.9921789585

Mail – morevyankatesh11@gmail.com

Abstract: E-commerce stands for electronic commerce and refers to the trading of goods and services through electronic means. B2B, B2C, C2C helps in the development of electronic infrastructure for customer preferences and future challenges of the consumer market. Computer communications networks create an e-commerce marketplace for customers and businesses. The biggest feature of the Internet is the absence of middlemen, manufacturers are able to sell their products to buyers with relative ease through the Internet. No one in e-commerce. Number of forms depending on business requirement, different levels of cost and complexity. E-commerce has improved significantly around the world but some issues are still unresolved. The concept paper presents ways in which e-commerce informs customers. The main objective of the present paper is to discuss the role of e-commerce in the 21st century.

keywords: Communication, computer, information, producer.

Introduction: The 21st century has seen unprecedented growth in e-commerce adoption due to the proliferation of smartphones, social media and digital payment systems. As a result, online shopping has become an integral part of modern life, with millions of consumers worldwide relying on e-commerce platforms for their daily needs. Over the past few years, entrepreneurs around the world have made significant changes to their business information systems. Huge investments have been made in the implementation of enterprise resource planning systems, but they still struggle to obtain the information they need to make effective business decisions in a timely manner. The Internet is a necessary condition for the existence of e-commerce. Electronic commerce is defined as the ability to conduct transactions involving the exchange of goods and services between two or more parties using electronic devices and technologies. The explosion of e-commerce has created new phenomena in lifestyle, especially shopping activities. Consumers can easily purchase products and services such as magazines and airline tickets through the Internet.

Definition of E-commerce: Method of buying and selling goods and services over the internet—a kind of direct marketing i.e. without the help of any middle arrangement of sales. Commerce conducted via electronic means is called e-commerce. E-commerce was first conducted using PCs and Laptops, but now includes: i) M-commerce/ Mobile commerce: using smartphones and tablets. ii) S-commerce/ Social commerce: using social media.

Objective of the study: The main obstacles faced by the policy makers and others is lack of

the indicators about the electronic commerce and clear guidance about it and consensus on the definition of e-commerce and to know the types of e-commerce. They have realized the potential, social and economic benefits that could derive from e-commerce as well as the importance of having readily available data, which would highlight the role of e-commerce in their economies.

What are the different types of E-commerce : The major different types of e-commerce are; 1) Business-to-business (B2B) 2) Business-to-consumer (B2C) 3) Business-to-government (B2G) 4) Consumer-to-consumer (C2C) 5) Mobile commerce (m-commerce) 6) Social commerce (s-commerce).

Business-to-business: Business-to-business (B2B) describes commerce transactions between businesses, such as between a manufacturer and wholesaler, or between a wholesaler and retailer. Contrasting terms are business-to-consumer (B2C) and business - to - government (B2G). B2B Transactions is much higher than the volume of B2C transactions. The primary reason for this is that in a typical supply chain there will be many B2B transactions involving sub components or raw material and only one B2C transactions, especially sale of the finished product to the end customer. For example, an automobile manufacturer makes several B2B transactions such as buying tires, rubber hoses for its vehicles and glass for wind screens. The final transactions, a finished vehicle sold to the consumer, is a single (B2C) transactions.

Business-to-consumer: B2C e-commerce, or commerce between companies and consumers, involves customers gathering information ;

purchasing physical goods(i.e., tangibles such as books or consumer products) or information goods (goods of electronic material or digitized content, such as software or e-books) and for information goods, receiving products over an electronic network. B2C e-commerce reduces transactions cost by increasing consumer access to information and allowing consumers to find the most competitive price for a product or service. in the case of information goods, e-commerce B2C e-commerce is even more attractive because it saves firms from factoring in the traditional cost of a physical distribution network.

Business-to-government: Business-to-government e-commerce or B2G is generally defined as commerce between companies and the public sector. B2G network provide a platform for business to bid on government opportunities which are presented as solicitations in the form of RFPs in a reverse auction fashion. public sector organizations (PSO's) post tenders in the form of RFP's, RFI's, RFQ's, source sought, etc. and suppliers respond to them. web based purchasing policies increase the transparency of the procurement process. To date, however, the size of the B2G e-commerce market, as a component of total e-commerce is insignificant, as government, E-procurement system remains undeveloped.

Consumer-to-consumer: C2C e-commerce or consumer-to-consumer e-commerce is simply commerce between private individuals or consumers. this type of e-commerce is characterized by the growth of electronic marketplaces and online auctions, particularly in vertical industries where business can bid for what they want from among multiple suppliers. it perhaps has the greatest potential for developing new markets.

Mobile Commerce (M-commerce): Mobile commerce (M-commerce) is the buying and selling of goods and services through wireless technology. i.e. handheld devices such as cellphones, cellular telephones, and personal digital assistants (PDAs). Japan is seen as a global leader in m-commerce. As content delivery over wireless devices becomes faster, more secure and scalable, some believe that m-commerce will surpass wire line e-commerce as the method of choice for digital commerce transactions. telecommunications, in which service changes, bill payment and account reviews can all be conducted from the same handheld device.

service/retail, as consumers are given the ability to place and pay for orders on-the-fly.

Social commerce(S-commerce): social commerce is a subset of electronic commerce that involves social media, online media, that supports social interaction, and user contributions to assist online buying and selling of products and services. social commerce is a nascent market that encompasses a broad array of options including group buying, social shopping, mobile apps, retailers adding social features and shopping integrated into social media.

Rise of e-commerce: The e-commerce market has grown rapidly over the past two decades, with global sales projected to reach \$6.5 trillion by 2023. This significant expansion is attributed to several factors, including: i) Increased Internet penetration: Widespread use of the Internet has enabled more people to shop online, thereby boosting e-commerce growth. ii) Advances in Technology: Improvements in website design, payment processing and logistics have enhanced the online shopping experience. iii) Growing Mobile Commerce: The proliferation of smartphones has led to a significant increase in mobile commerce, which accounts for a significant portion of e-commerce sales.

Benefits of E-commerce: 1) first is the more evident benefits of e-commerce is the increase in price transparency. the gathering of a large number of buyers and sellers in a single e-market reveals market price information and transaction processing to participants. 2) second is the reduction of search cost, as buyers need not go through multiple intermediaries to search for information about suppliers, products and prices as in a traditional supply chain. in terms of efforts, time and money spent, the internet is a more efficient information channel than its traditional counterpart. 3) Through B2B e-markets, suppliers are able to interact and transact directly with buyers, thereby eliminating intermediaries and distributors. 4) The reduction in the cost of processing transactions (e.g. purchase orders, invoice and payments scheme), as B2B allows for the automation of transaction process and therefore, the quick implementations of the same compared to other channels. 5) Online processing improves inventory management and logistics. 6) As like e-commerce business can help B2B organizations to get new customers, so it will be helpful for e-commerce business to boost their brand awareness in the market. 7) One of the best

benefits of e-commerce for customers is they can get huge information that is not possible in a physical store. 8) With e-commerce platform, it becomes easy for business to launch channel specific and particular brand ecommerce website.

Challenges before e-commerce: Despite its many benefits, e-commerce faces several challenges: 1) 1. Security Concerns: Online transactions are vulnerable to cyber threats such as data breaches and identity theft. 2) Logistics Complications: Managing inventory, shipping, and returns can be complex and costly. 3) Competition: The e-commerce market is highly competitive, with many players competing for market share. 4) Regulatory Compliance: E-commerce businesses have to comply with various regulations such as tax laws and consumer protection policies.

Future Scope: As technology evolves, significant changes are expected in e-commerce: 1) Virtual and Augmented Reality: Immersive technologies will revolutionize product demonstrations and virtual endeavors. 2) Artificial Intelligence: AI-powered chatbots and personalized recommendations will enhance the online shopping experience. 3) Blockchain and Cryptocurrency: Secure and transparent payment systems will increase trust and acceptance in e-commerce. 4) Sustainability and Social Responsibility: E-commerce businesses will prioritize eco-friendly practices and social responsibility.

The future of e-commerce in the 21st century is bright. As e-shopping becomes more and more popular, successful e-commerce will become a concept completely inseparable from the web. Therefore, the prevailing future trend of e-commerce will be the growth of internet sales. The sales volume of online stores exceeds that of “brick and mortar”, the number of e-commerce

deals is increasing significantly every year and this trend will continue as many people are “caught” between work and home. Duty, while the network saves a lot of time and gives the opportunity to choose goods at the best price. Today, the boom in Internet sales is the foundation for a promising e-commerce future. E-store-owners don’t just want to increase numbers to attract more customers. The services available need to focus more on factors like attractive design, attractive product presentation and user friendliness. Hence, there is great potential for e-commerce in the 21st century.

Conclusion: E-commerce has revolutionized the way businesses do business and the way consumers shop, providing unparalleled convenience, accessibility and growth opportunities. As technology evolves, e-commerce will play an increasingly important role in shaping the global economy. By overcoming the challenges faced by e-commerce and embracing emerging trends, businesses can take advantage of the vast opportunities presented by this dynamic industry.

References:

1. Statista. (2022). *E-commerce market size worldwide from 2014 to 2023*.
2. Shopify. (2022). *The Future of E-commerce: Trends and Insights*.
3. E-commerce management programme. URL: <http://www.ecmtraining.com>
4. E-commerce summit URL: <http://www.e-commerce-summit.com>
5. Arnott. D. Bridgewater, s, 2002 internet, interaction and implications for marketing. *marketing intelligence and planning*, 20,2, 85-95.
6. Wikipedia, article available at: <http://en.wikipedia.org/wiki/government-to-employees>
7. McKinsey. (2020). *The State of Fashion 2020*.
8. World Economic Forum. (2020). *The Future of Jobs Report 2020*.

THE CONCEPT OF ZERO WASTE COOKING IN THE HOSPITALITY INDUSTRY

Sapna Sangode, Research scholar, Department of Management science (PUMBA)

Dr. Deepa Prasad Venkatraman, Research Guide, Department of Management science (PUMBA)

Abstract: *The Food and beverage sector of the hospitality industry, in particular, is a major contributor to worldwide food waste, which presents ethical, environmental, and financial difficulties. As a sustainable approach, zero-waste cooking has gained popularity as a way to reduce or completely eradicate food waste through creative cooking methods, effective resource management, and careful planning. The idea of zero-waste cooking in the hospitality sector is examined in this essay, with a focus on its guiding principles, methods of implementation, advantages, and difficulties. This study focuses on how implementing zero-waste practices may revolutionize hospitality operations, boost profitability by applying chi-square test on all practices shown the result.*

Keywords: *Zero waste cooking, Sustainable, hospitality industry.*

Research Problem statement: This study intends to add to the body of knowledge already in existence and offer insightful information to practitioners, policymakers, and scholars who are interested in hospitality management and strategic for adoption of sustainable practices followed by the hospitality and other catering establishment.

Objectives: 1) To understand the principle concept of zero waste cooking. 2) To assess the hospitality industry food waste practices. 3) To explore environment, economic and social benefits of zero waste cooking. 4) To examine barriers to implementation of zero waste cooking in different types of hospitality operations.

Introduction: The goal of zero waste cooking, a sustainable method of food serving in restaurants, is to use every portion of an ingredient and come up with inventive methods to employ leftovers. Restaurants may lower their environmental impact and increase their profitability by implementing zero waste cooking techniques. The global economy depends heavily on the hospitality industry, but it is increasingly being criticized for its effects on the environment, particularly in relation to food waste. As the United Nations Sustainable Development Goals (SDG 12.3) demand a 50% reduction in food waste by 2030, zero-waste cooking offers a game-changing approach. In order to achieve sustainability while maintaining operational efficiency and guest happiness, this study investigates the potential applications of zero-waste cooking in hospitality environments. By using all of an ingredient's amounts and coming up with creative methods to use leftovers, zero waste cooking is a sustainable method of food serving in restaurants. Restaurants can use zero waste practices to reduce their environmental

impact and boost their profitability.

Literature Review: Cederberg Christel¹ Sonesson Ulf², Maybeck Alexandre³ (2011) the study evaluates the extent of the losses that are taking place throughout the food chain. It also highlights the reasons for food losses and potential preventative measures. According to the study's findings, around one-third of the food produced for human consumption—or 1.3 billion tons annually—is lost or wasted worldwide. This therefore implies that a significant portion of the resources required to produce food are squandered, as are the greenhouse gas emissions brought on by food production that is lost or wasted.[1]

Principoto Ludovica¹, Protesi Alberto Carlo², Secondi Luco³ (2018) This research introduces the GME estimator and focuses on data collected in 127 restaurants in the Lazio and Tuscany regions of Italy with two specific goals. First, a theoretical framework for investigating the causes of food waste in restaurants should be proposed. The second goal is to understand whether food waste in restaurants is a result of both cooking and patrons. [2]

Witzel Aschemann Jessica¹, Gimenez Ana², Ares Gaston³ (2019) According to their study Food waste is caused by a variety of consumer behavior elements that vary depending on the individual and the particular circumstance, as well as throughout the food handling stages from purchase to usage. To address food waste in the home, several target groups must be informed about the kind of food wasted, the reason behind the waste, and the circumstances surrounding it. Household consumer-related food waste in developing nations has not received much attention up to this point. This study examined

how consumers described a recent food waste episode that occurred in 540 Uruguayan households. A mixed-method approach was employed. [3]

In this research, Pirani I Sanaa¹, Arafat A. Hassan², (2016) The state of food waste management in the hospitality industry today, using Abu Dhabi and the United Arab Emirates in general as case studies. In particular, we looked at the hospitality industry's for-profit segment, which is mostly made up of lodging facilities and dining establishments. To find out how much food waste is produced in these hotels and restaurants and how food service operations can affect food waste generation, we first polled the management staff of 45 of these facilities. The amounts of food waste generated at the various stages of the food service chain were then examined, along with the reasons that contributed most significantly to these amounts, using materials flow analyses. Water and carbon footprints from food waste that is disposed. [4]

Oakdene Hollins (2013). According to a recent UK report, the amount of food wasted by the friendliness region totals about £682 million GBP annually, including costs for food procurement, work and administrative expenses, utilities, and waste management (WRAP, 2013a). Given the financial losses, environmental impact, and social suffering, it is imperative to determine the factors that contribute to the quantity of food wasted in restaurants. In actuality, reducing food waste would enhance the sustainability of the food service sector overall. [5]

Sirieux Lucie¹, Lala Jan², Kocmanava Klara³ (2017) this study aims to better understand how consumers' concerns about food waste, culture, social norms, and emotions contribute to their attitudes and behaviours linked to doggy bags. It is based on a qualitative study that involved 20 respondents from France and 20 respondents from the Czech Republic. The findings point to a double paradox between opposing feelings and norms: conspicuous societal norms urge leaving leftovers, but personal norms encourage not wasting; asking for a doggie bag causes instant embarrassment, while leaving leftovers causes regret and guilt. Lastly, the study clarifies the challenges that need to be addressed in order for this social innovation to be adopted. [6]

Principato Ludovica¹, Secondi Luca², Pratesi Alberto Carlo³ (2015) The purpose of this paper is to assess the knowledge of youths concerning

food waste as well as to identify factors that influence changes in behaviour concerning food wasted and planning shopping for preventing it, results show that the more aware youths are concerning food waste, the more likely they are to reduce leftovers. In contrast, the concern about food freshness increases waste. A greater awareness of the consequences of food wasted increases the likelihood that youths will make a shopping list. [7]

Kim Joong Yong¹, Njite David², Hancer Murat³ (2013) this study suggests and investigates an emotion-related theoretical framework to investigate the relationship between the variables and explain why consumers accept and participate in ecological behavior. The anticipated regret construct is added to the TPB in this study, which also looks at the TPB's ability to predict customers' intentions to choose environmentally friendly eateries. The findings imply the inclusion of predicted emotion in decision-making models like the TPB. The results offer further understanding of the decision-making processes of consumers, which is crucial for creating green marketing plans for restaurants. [8]

Heikkilä Lotta¹, Reinikainen Anu², Katajajuuri Juha-matti³, Silvennoinen Kirsi⁴, Hartikainen Hanna⁵ (2016). This research shows qualitative study on the causes of food waste in restaurants and catering companies was carried out in order to better comprehend and explain this complicated problem. Three participatory workshops for staff members from three distinct Finnish catering enterprises were used to gather research data. Eight factors affecting food waste production and reduction were found using a synthesis qualitative content analysis. The findings demonstrated the variety of food waste management practices in the food service industry and the need for a comprehensive strategy to avoid and minimize it. Understanding that food waste is controllable and ought to be a key part of the management system is essential. [9]

Kirsi Silvennoinen¹, Lotta Heikkilä², Juha-Matti Katajajuuri³, Anu Reinikainen⁴ (2015) this research conducted a project to map the amount and make-up of food waste in the food service industry in Finland. 51 food service establishments, including schools, day-care centres, workplace canteens, gas stations, restaurants, and diners, had their unnecessary food waste levels, types, and sources examined. Food service outlet employees weighed the food

produced and wasted during a one-day or one-week period and kept diaries. Originally edible (OE) food waste and originally inedible (OIE) trash, such as coffee grounds, vegetable peelings, and bones, were separated for the purposes of weighing and sorting. Additionally, food waste (OE) was separated into three groups based on where it came from: customer leftovers, service waste, and kitchen waste. [10]

Diaz- Ruiz Raquel¹, Costa-fant Montserrat², Lopez-i- Gelats Feliu³ Gil M Jose⁴ (2019) the aim of this article is to determine the best ways to prevent food waste by using a multi-actor method. Accomplished this by applying the Delphi technique in conjunction with in-depth interviews to important players in the food supply chain. Twenty-four significant stakeholders took part in the study, which was carried out in the Barcelona metropolitan area. [11]

Claudio Beretta¹, Franziska Stoessel², Urs Baier³, Stefanie Hellweg⁴ (2013) This study identifies hotspots, analyses the causes of losses, and quantifies food losses in Switzerland at the several food value chain phases (agricultural production, postharvest handling and trade, processing, food service industry, retail, and homes). Based on information from 31 businesses in the food value chain, as well as from government agencies, trade groups, and the literature, twenty-two food categories are modelled independently in a mass and energy flow study. According to the energy balance, 48% of the total calories produced—which includes animal products like butcher waste and edible crop yields at harvest time—are lost. [12]

According to Yrjo Virtanen¹, Sirpa Kurppa², Merja Saarinen³, Limu Maenpaa⁴ (2010) A model of a typical Finnish lunch plate, which adhered to nutritional guidelines and depicted the division of a plate into three sections—half of which were vegetables, one-quarter of which were protein, and one-quarter of which were carbohydrates—as well as an environmental accounting model created for the Finnish food industry were used to assess the environmental effects of the food chain. An analysis of the effects on climate change was conducted across the entire food chain. The

making of a typical lunch plate at home, preparing lunch portions for public meal service, and processing ready-made food in an industrial setting were all evaluated. In terms of climate change and the food supply chain, the main goal was to assist customers in making environmentally conscious purchasing decisions and to pinpoint the critical areas that needed improvement. [13]

By Cosimo Lacirignola¹, Sandro Dernini², Roberto Capone³, Alexandre Meybeck⁴ (2012) Dietary habits are key factors in creating sustainable agriculture and food systems, which is necessary to meet the task of feeding the world's expanding population, which is predicted to reach 9 billion people by 2050. The primary problem facing the food and agriculture industries today is to preserve natural resources for current and future generations while still producing enough food, both in terms of quantity and quality, to meet nutritional needs. According to FAO predictions, food production would need to rise by at least 60% over the next few decades in order to meet the demands of a bigger and wealthier population, which will raise the need for meat in 2050. Reducing food losses and waste, altering diets, and increasing manufacturing efficiency can all help lower this number? [14]

Research Methodology: Table 1 shows the respondents profiles for outsourcing. The Executive chef (47.61%) of the respondents, followed by Restaurant Managers (35.71%) and Sustainability consultant (16.66%) that the questionnaire filled by the decision makers.

Table 1. Demographic profile

Position	Frequency	Percentage
Executive Chefs	100	47.61 %
Restaurant Managers	75	35.71 %
Sustainability consultant	35	16.66 %

Hypothesis for Research Test: 1) Null Hypothesis (H_0): There is no significant relationship between the adoption of zero-waste cooking techniques and the perceived operational benefits in the hospitality industry. 2) Alternative Hypothesis (H_1): There is a significant relationship between the adoption of zero-waste cooking techniques and the perceived operational benefits in the hospitality industry.

Table 2. Zero waste techniques adoption for perceived benefits

Zero waste technique	Benefits (Yes)	Frequencies	Benefits (No)	Frequencies	Total	Chi - test	P value
Adopted	65	52.38	35	47.62	100	11.24	0.0008
Not Adopted	45	57.62	65	52.38	110		
Total	110		100		210		

The p-value ($p=0.0008$) is less than the significance level ($\alpha=0.05$).

Therefore, we reject the null hypothesis (H_0)

There is a statistically significant relationship between the adoption of zero-waste cooking techniques and the perceived operational benefits in the hospitality industry. This suggests that establishments implementing zero-waste practices are more likely to experience operational benefits.

Hypothesis for Research Test: 1) Null

Table no. 3 Food waste practices in the Hospitality Industry

Food Waste Practices	Effective (Yes)	Frequencies	Effective (No)	Frequencies	Total	Chi - test	P value
Comprehensive	80	60	20	40	100	31.69	0.000000081
Minimal	40	60	60	40	100		
Total	110		80		200		

The p-value ($p=0.000000081$) is significantly smaller than the significance level ($\alpha=0.05$).

Therefore, we reject the null hypothesis (H_0).

There is a statistically significant relationship between the type of food waste practices and their effectiveness in reducing food waste in the hospitality industry. This suggests that comprehensive practices are much more effective than minimal ones in managing food waste.

Hypothesis for Research Test: 1) Null

Table no. 4 Perceived benefits of zero waste cooking

Types of benefits	Perceived (Yes)	Frequency	Perceived (No)	Frequency	Total	Chi - test	P value
Environment	90	80	30	40	120	7.5	0.0235
Economic	80	80	40	40	120		
Social	70	80	50	40	120		
Total	240		120		360		

The p-value ($p=0.0235$) is less than the significance level ($\alpha=0.05$).

Therefore, we reject the null hypothesis (H_0).

There is a statistically significant association between the type of benefit (environmental, economic, or social) and its perception in establishments practicing zero-waste cooking. This suggests that certain benefits, such as environmental or economic advantages, may be perceived more prominently than others, highlighting the need to equally emphasize social

Hypothesis ($H_0H_{0H_0}$): There is no significant relationship between the type of food waste practices and their effectiveness in reducing food waste. 2) Alternative Hypothesis ($H_1H_{1H_1}$): There is a significant relationship between the type of food waste practices and their effectiveness in reducing food waste.

Hypothesis (H_0): There is no significant association between the type of benefit and its perception in establishments practicing zero-waste cooking. 2) Alternative Hypothesis (H_1): There is a significant association between the type of benefit and its perception in establishments practicing zero-waste cooking.

benefits in promotional and operational strategies.

Hypothesis for Research Test: 1) Null

Hypothesis (H_0): There is no significant relationship between the type of barrier and the type of hospitality operation. 2) Alternative Hypothesis (H_1): There is a significant relationship between the type of barrier and the type of hospitality operation.

Table no. 5 Barriers to Implementation by Hospitality Operation Type

Type of Barrier	Large Hotel (Yes)	Frequency	Large Hotel (No)	Frequency	Small Hotel (Yes)	Frequency	Small Hotel (No)	Frequency	Total	Chi Test	p-value
High cost	50	53.33	30	26.67	60	63.33	40	36.67	180	46.35	0.0000000253
Staff training	70	53.33	10	26.67	50	63.33	50	36.67	180		
Limited resources	40	53.33	40	26.67	80	63.33	20	36.67	180		
Total	160		80		190		110		540		

The p-value ($p=2.53 \times 10^{-8}$) is significantly smaller than the significance level ($\alpha=0.05$).

Therefore, we reject the null hypothesis (H_0).

There is a statistically significant relationship between the type of barrier (e.g., high costs, staff training, or limited resources) and the type of hospitality operation (e.g., large hotels or small

restaurants). This indicates that different types of hospitality operations face distinct challenges in implementing zero-waste cooking. For instance: i) Large hotels may struggle more with staff

training. ii) Small restaurants may encounter greater resource limitations.

Conclusion: For the hospitality sector, zero-waste cooking is a paradigm change that provides a route to sustainability and financial success. Even though there are still obstacles to overcome, the industry can set an example in the fight against food waste and align with global sustainability goals by incorporating innovative methods and collaborating with stakeholders.

Suggestions:

Training Programs: Include zero-waste methods in staff training and culinary instruction.

Technology Integration: To track and reduce waste, use AI-powered inventory management solutions.

Policy Support: Push for industry standards and government incentives that encourage zero-waste operations.

Guest Engagement: Increase awareness by means of open dialogue and educational programs.

References:

1. Cederberg Christel¹, Sonesson Ulf², Maybeck Alexandre³ (2011) "Global food losses and Food waste – Extent, Cause and Prevention. ISBN 978-92-5-107205-9 / 285683189.
2. Principato Ludovica¹, Protesi Alberto Carlo², Secondi Luca³ (2018) "Towards Zero waste: an Exploratory study on restaurant managers" *International Journal of Hospitality Management*, volume 74, pg.130-137.
3. Witzel Aschemann Jessica¹, Gimenez Ana², Ares Gaston³ (2019) "Household food waste in an emerging country and the reasons why: Consumers own accounts and how it differs for target groups" *Resources, Conservation and Recycling*, Volume 145, pg. 332-338.
4. Pirani I Sanaa¹, Arafat A. Hassan², (2016) "Reduction of food waste generation in the hospitality industry", *Journal of Cleaner Production*, Volume 132, pg- 129-145.
5. Oakdene Hollins (2013) "Overview of Waste in the UK Hospitality and Food Sector" *Research and Consultancy, Responsible Hospitality Partnership and WRAP*.
6. Sirieix Lucie¹, Lala Jan², Kocmanava Klara³ (2017), "Understanding the antecedents of consumers attitudes towards doggy bags in restaurants: Concern about food waste, culture, norms and emotions", *Journal of retailing and consumer services*, Volume 34, pg-153-158.
7. Principato Ludovica¹, Secondi Luca², Pratesi Alberto Carlo³ (2015) "Reducing Food waste : an investigation on the behaviour of italian youth" *British Journal ISSN-0007-070X*.
8. Kim Joong Yong¹, Njite David², Hancer Murat³ (2013) "Anticipated emotion in consumers intentions to select eco- friendly restaurants: Augment the theory of planned behaviour", *International Journal of Hospitality Management* 34 pg-255-262.
9. Heikkilä Lotta¹, Reinikainen Anu², Katajajuuri Juha-matti³, Silvennoinen Kirsi⁴, Hartikainen Hanna⁵ (2016) "Elements affecting food waste in the food service sector", *Waste management*, Volume 56, pg-446-453.
10. Kirsi Silvennoinen¹, Lotta Heikkilä², Juha-Matti Katajajuuri³, Anu Reinikainen⁴ (2015) "Food waste volume and origin: Case studies in the Finnish food service sector", *National library of medicine*. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26419775>.
11. Diaz- Ruiz Raquel¹, Costa-fant Montserrat², Lopez-i-Gelats Feliu³, Gil M Jose⁴ (2019) Food waste prevention along the food supply chain: A multi -actor approach to identify effective solutions, *Resources, Conservation and Recycling*, Volume 149, pg- 249-260.
12. Claudio Beretta¹, Franziska Stoessel², Urs Baier³, Stefanie Hellweg⁴ (2013) "Quantifying food losses and the potential for reduction in switzerland" *National library of medicine*. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23270687>.
13. Yrjö Virtanen¹, Sirpa Kurppa², Merja Saarinen³, Limon Maenpää⁴ (2010) "Carbon footprint of food- an approach from national level and from a food portion" *Conference: 9th European IFSA Symposium At: Vienna (Austria)*.
14. Cosimo Lacirignola¹, Sandro Dernini², Roberto Capone³, Alexandre Meybeck⁴ (2012) "Towards the development of guidelines for improving the sustainability of diets and food consumption patterns: the mediterranean diet as a pilot study" *CIHEAM, Options Mediterranean's*, Paris ISBN: 2-85352-500-7.

SUSTAINABLE OVER TOURISM – A STUDY OF PERCEPTION OF LOCAL RESIDENTS

Prof. Prajakta Kedar Parasnis, Bharati Vidyapeeth (DU) Institute of Hotel Management & Catering Technology, Pune Satara Road, Katraj – Dhankawadi, Pune – 43, India prajaktaparasnis@gmail.com

Dr. Deepa Prasad Venkatraman, Département of Management Sciences (PUMBA)
Savitribai Phule Pune University, Ganeshkind, Pune-411007, India deepa0707@gmail.com

Abstract: Tourism is a worldwide phenomenon which is being followed since ages. One of the prominent reasons of travelling is for leisure and visiting popular sites. This has led to overcrowding at most of the destinations. This is referred to as Overtourism. This research analyses the positive and negative impacts of overtourism and also tries to understand the perception of local population as to how to control the negative impact of overtourism. The authors collected the primary data with the help of structured questionnaire and administered the same to the residents of some popular destinations in Pune district. The results confirm that the destination experience positive impact due to tourist arrivals but at the same time I may experience negative impacts due to overtourism. The residents affirm that there should be effective strategies which need to be designed and implemented by the local authorities and the stakeholders in tourism sector. There has to be a balance so that the destination can experience the positive effects of tourism and control negative impacts.

Keywords: Overtourism, Positive impact, Negative impact

Introduction: Tourism is an activity which has been followed by people since ages. The purpose of undertaking travel was diverse and kept changing with time. Travelling to different destinations, visiting popular destinations and pilgrim places has increased quite considerably in recent years. This has contributed to a substantial growth in tourist activities across the globe. The boom in tourism industry has also given rise to economic development of countries with increased GDP. There is a rise in employment, development of traditional products and handicrafts by locals. There is development in infrastructure to promote and support the tourist activities.

These are of course the positive effects of the growing tourist activities at various destinations. But there are some negative impacts also which have to be faced by the local population and the surroundings.

This refers to as Overtourism. Overcrowding is affecting the resources, environment, infrastructure and local communities in a negative way. Overtourism has many negative aspects like;

1) **Degradation of Environment** – the environment and surroundings are affected due to large number of people visiting the place. The same is experienced in the following ways;

2) **Overpopulation** – the destinations may not be equipped with adequate resources and infrastructure to support large population for a long time. This results in overuse of the resources.

3) **Economic Dependency** – economic

growth and increased employment are positive impacts of tourism. However, the residents majorly depend upon the tourists and sale of their products to the visitors. This creates a lot of dependency over visitors and the economic benefit is primarily through seasonal tourist activities.

4) **Impact on Culture** – every place or destination has its unique identity and it reflects through the culture. This can be altered by the resident population to attract and please the visitors. This may result in changing the authenticity of the culture.

5) **Social Issues** – overpopulation in a particular place creates pressure over the various facilities which ideally should be used the local population.

6) **Overuse of Famous Attractions** – there are many attractions across the globe which are popular and people want to visit them. This results in damaging the monument or the place and its surroundings.

7) **Resistance from Local Population towards Tourists** – the local residents may get annoyed due to overcrowding in the city or at a particular place. They may start protesting or may have unwelcoming attitude towards tourists.

Literature Review: Ritesh Sharma (2020) in the research paper ‘Study of Impact of over Tourism on Local society at Pilgrimage Destination with reference to Mathura and Vrindavan’ has discussed about effects of overtourism in pilgrim destinations of northern

India. He has taken a case study of Mathura and Vrindavan. The author mentions that overtourism has negative impact on the destination as well as on the local population. 64 respondents participated in the research study. ANOVA was used for analysis. The findings reveal there is an increase in the accommodation rates and rents and results in increase in work related stress.

Sheetal Kapoor, Jigmet Wangdus (2022) in the research article 'Impact of overtourism on sustainable development and local community wellbeing in the Himalayan region' state that economical travel prices have given a boost to mass tourism. The paper studies the effects of overcrowding on environment and the ways used by the locals to overcome the same. The authors adopted exploratory research approach. The findings reveal that the locals are highly concerned about the adverse effects of over tourism on the environment. They strongly recommend that the government must form policies and strict rules to avoid the negative impact on the environment.

Saurabh Gupta, Nupur Gupta, Dr. Pragati Chauhan (2022) in the research paper 'Controlling the Uncontrolled: Over tourism in Hill Stations of Northern India' have studied the impact of over tourism in the hill stations of northern India. The empirical study has considered the hill stations, Nainital, Shimla and Missour. A structured questionnaire was administered to the tourists. 260 responses were collected and analysed. The findings reveal that the destinations do not have adequate infrastructure and affects culture and society. The authors suggest that the research will be a useful tool for the policy makers while making the policies.

Tanja Mihalic, Kir Kušcer (2020) in the research paper 'Can overtourism be managed? Destination management factors affecting residents' irritation and quality of life' aim to study the factors which affect the life local population due to over tourism. The authors have used the factors from a conceptual model suggested by Mihalic. The findings suggest that proper management of tourist activities at the destination can reduce the negative impacts over the population and the place.

Zygmunt Kruczek (2019) in the research article 'Ways to Counteract the Negative Effects of Overtourism at Tourist Attractions and Destinations' study the ways to prevent the negative impact of overtourism at a destination.

The results depict that overtourism is a new phenomenon and social media has played a major role in this. This is one important aspect which contributes towards overcrowding at a particular destination. The study suggests that policy making is a key factor which will contribute in limiting the negative impact of overtourism at any destination.

Mahfuzar Rahman Barbhuiya (2021) in the research article 'Overtourism in Indian cities: a case study of Nainital' has studied the effect of overtourism in Nainital. The research scholar conducted focused interviews with the stakeholders. The findings reveal that there are issues like communication gap, lack of participation by the stakeholders and improper planning of tourism development. The study suggests that there is a need of sustainable development of tourism at Nainital and a balanced approach is needed while making the policies in tourism sector.

Richard William Butler, Rachel Dodds (2022) in the research article 'Overcoming overtourism: a review of failure' have analysed the reasons of overtourism and the reasons of failure to prevent overtourism through literature review. The authors mention few aspects which needs serious consideration in limiting the problem of overcrowding at a destination. The prime factor is the sustainability of a destination. Secondly, the popular destinations must develop adequate infrastructure. The government is reluctant in making the policies in the interest of the local population. There is a need to design strategies for sustainable development of tourism and related infrastructure at a destination.

Dr. Bhupinder Singh, Mangal Chhering (2024) in the research paper 'Overtourism in India: Impacts, Challenges, and Solutions for Sustainable Destinations' have studied the impact of overtourism at popular destinations, the challenges in controlling overtourism. The main reasons for excessive tourist inflow are low cost of travel and the influence of social media. This has a huge impact on the society, environment and heritage. There can be displacement of local population and adulteration of the culture. There is an economic boost due to tourism but the authors state that it is distributed unevenly and all stakeholders do not get equally benefitted.

Emil Drápela (2023) in the research article 'Creating Strategies to Mitigate the Adverse Effects of Overtourism in Rural Destinations:

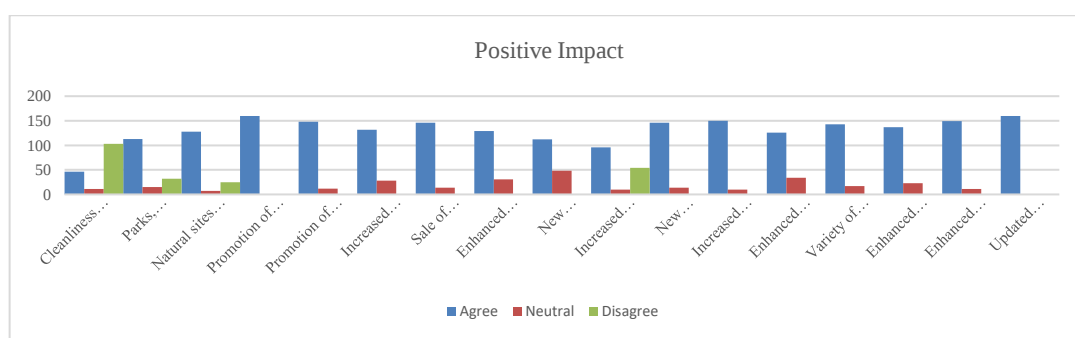
Experience from the Czech Republic' study the strategies to reduce the adverse effects of overtourism in countryside destinations. In rural areas the locals experience damage to environment, traffic congestions and resistance towards visitors. The author identifies the aspects related with overtourism. Further the strategies are identified and the usefulness of these strategies is checked at selected destinations. Twelve rural locations in Czech Republic were considered for research.

Research Methodology: Survey method is used for data collection. A structured questionnaire was designed and administered to local residents of destinations in Pune district. The

questionnaire was floated through google forms. Total of 178 responses were received. 18 responses were incomplete and were excluded. 160 responses were analyzed and presented in the form of bar graphs.

Data Interpretation and Findings: The findings are presented in two sections i.e. the positive impact of tourism and the negative effects of overtourism.

Tourism industry is one of the major industries in current global scenario. It contributes to the development and economic growth of the country. It has direct as well as indirect impact on generation of employment. The responses received also throw light on the same.

The above charts depict that the cleanliness maintained at the destination is quite good. Majority of the respondents affirm that there is cleanliness in public places.

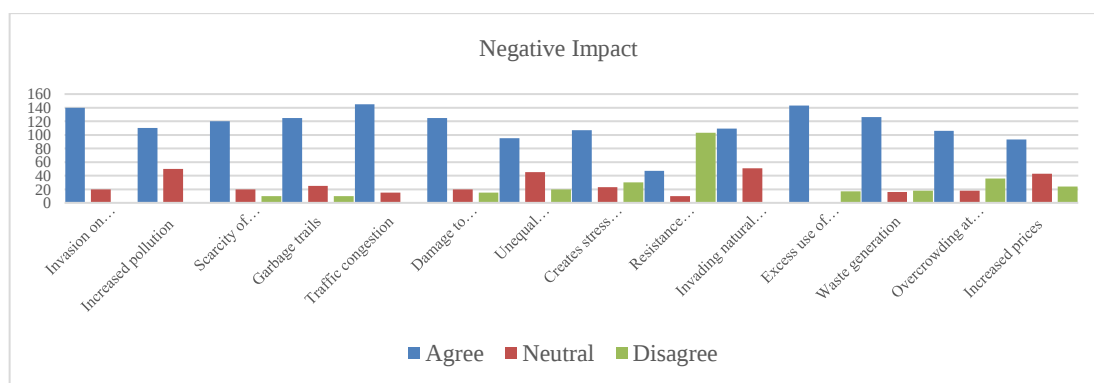
The artifacts showcase the local culture. The sale of such products promotes the local culture and increases the income of artisans and all the respondents agree that local culture is promoted. Maximum respondents agree with the aspect of promotion of the heritage sites.

Accommodation sector is an integral part of the tourism industry. There's constant need of rooms at popular destinations. Majority of the respondents agree that there is increased investments in tourism and allied industries.

Food & Beverage facilities are also important at the destinations. The respondents affirm that because of tourism and tourist influx, there is wide range of food and cuisine, enhanced quality of services.

There are secondary and tertiary industries in tourism sector. The above graph shows that there is an increased business opportunities for the suppliers and vendors.

The tertiary sector of tourism includes entertainment, banking, communication facilities and safety & security provided at the destination. From the above graphs it is apparent that the respondents agree that such facilities are provided at the destination.

There are many negative aspects of overtourism which can be seen at the destination in many ways. The impact of the same is seen on the environment, culture and the society. The same is elaborated further with the help of data collected from the respondents.

The respondents affirm that there is no cleanliness maintained in the city. It is difficult for the local government to control the waste generated due to overcrowding.

Majority of the respondents stated that the overcrowding at the destination increases the traffic congestion and increases air pollution and noise pollution. Some destinations which have the water sports facility causes the water pollution.

Conclusion: Tourism is worldwide phenomenon which is being experienced by nearly all countries. The travelers generally select popular destinations and many-a-times it turns into overtourism.

From the above findings it can be concluded that there are some positive as well as negative effects of overcrowding at a destination.

Positive Impact: 1) Cleanliness at the destination in the parks and gardens. 2) Preservation of natural sites. 3) Promotion of local culture and heritage sites – Increased earnings for artisans. 4) Increasing investments in tourism and allied sectors – Accommodation industry. 5) Increased employment in or near native place. 6) Enhanced business opportunities – Economic Multiplier Effect

Negative Impact: 1) Increased congestion due to heavy traffic and pollution. 2) Uncleaned city and garbage trails. 3) Invasion on natural sites for development. 4) Damage to heritage sites and monuments. 5) Impact on culture and society due to influence of the visitors. 6) Deterioration of nature, environmental degradation and overuse of natural resources.

Thus, it can be concluded that there is a need of robust policies and regulations to control the influx of visitors. The local government will have

to play a significant role in controlling the adverse effects of overtourism.

Bibliography & References

1. Barbhuiya Mahfuzar Rahman, Overtourism in Indian cities: a case study of Nainital, *International Journal of Tourism Cities*, Vol 6, Issue 2, 2020, ISSN: 2056-5607, 1409- 1424
2. Bohac, A.; Drapela, E. Overtourism Hotspots: Both a Threat and Opportunity for Rural Tourism. *Eur. Countries*. 2022, 14, 157–179.
3. Butler, R.W. Tourism carrying capacity research: A perspective article. *Tourism Review* 2020, 75, 207–211.
4. Cheung, K.S.; Li, L.H. Understanding visitor-resident relations in overtourism: Developing resilience for sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism* 2019, 27, 1197–1216.
5. Dodds, R.; Butler, R. The phenomena of overtourism: A review. *International Journal of Tourism Cities* 2019, 5, 519–528.
6. Dr. Bhupinder Singh, Mangal Chhering, Overtourism in India: Impacts, Challenges, and Solutions for Sustainable Destinations, *International Journal of Recent Research in Commerce Economics and Management (IJRRCEM)* Vol. 11, Issue 3, pp: (92-98), Month: July - September 2024.
7. Drápela Emil, Creating Strategies to Mitigate the Adverse Effects of Overtourism in Rural Destinations: Experience from the Czech Republic, *Sustainability* 2023, 15(24), 16958, 1-18.
8. Gonzalez, V.M.; Coromina, L.; Gali, N. Overtourism: Residents' perceptions of tourism impact as an indicator of resident social carrying capacity-case study of a Spanish heritage town. *Tourism Review* 2018, 73, 277–296.
9. Gupta Saurabh, Nupur Gupta, Dr. Pragati Chauhan, Controlling the Uncontrolled: Over tourism in Hill Stations of Northern India, *Journal of Positive School Psychology* <http://journalppw.com> 2022, Vol. 6, No. 5, 6549–6568.
10. Hall, C.M. Changing Paradigms and Global Change: From Sustainable to Steady-state Tourism. *Tour. Recreat. Res.* 2010, 35, 131–143.
11. Kapoor Sheetal, Jigmet Wangdus Impact of overtourism on sustainable development and local community wellbeing in the Himalayan region, *International Journal of Leisure and Tourism Marketing*, Vol. 7, No. 3, 2022, 199-214.
12. Mihalic Tanja, Kir Kušcer, Can overtourism be managed? Destination management factors affecting residents, *TOURISM REVIEW*, VOL. 77 NO. 1 2022, 16-34.
13. Milano, C.; Novelli, M.; Cheer, J.M. Overtourism and degrowth: A social movements perspective. *Journal of Sustainable Tourism* 2019, 27, 1857–1875.
14. Sharma Ritesh Study of Impact of over Tourism on Local society at Pilgrimage Destination with reference to Mathura and Vrindavan *International Journal of Modern Agriculture*, Volume 9, No.3, 2020 ISSN: 2305-7246, 410-418.
15. Szuster, B.; Needham, M.D.; Lesar, L.; Chen, Q. From a drone's eye view: Indicators of overtourism in a sea, sun, and sand destination. *Journal of Sustainable Tourism Review* 2023, 31, 1538–1555.
16. Zygmunt Kruczek, Ways to Counteract the Negative Effects of Overtourism at Tourist Attractions and Destinations, *Annales Universitatis Mariae Curie-Sk Ł. Odowska Lublin – Polonia* Vol. LXXIV Sectio B 2019, 45-57.

MEASUREMENT OF ROAD TRANSPORT EFFICIENCY: A REVIEW

Ms. Nikita Suryaprakash Keshan, Research Scholar (Commerce), Vanita Vishram Women's University Email: nikita.keshan@vwwusurat.ac.in Mobile No.: 9537752746

Dr. Nanda Pawan Bothra, HOD, Assistant Professor in Commerce, Vanita Vishram Women's University, Email: nanda.bothra@vwwusurat.ac.in Mobile No.: 7984252337

Abstract: Road transportation is essential to world economies, but its effectiveness has an impact on societal integration, environmental sustainability, and economic progress. This study examines comprehensive reviews of the methods used to measure the efficiency of road transportation with an emphasis on social, operational, environmental, and economic aspects. The study highlights the various approaches critically such as Data Envelopment Techniques (DEA) and Stochastic Frontier Analysis (SFA). By reviewing the literature, the study identifies Key Performance Indicators (KPI) that are often utilized in measuring efficiency. The focus of this study is on the significance of all-encompassing measures for long-term societal benefits, resource allocation optimization, and the development of sustainable transportation systems.

Keywords: State Road Transport Undertakings (SRTUs), Efficiency

Objectives of Study: 1) To review the various literature on State Road Transport Undertakings. 2) To comprehend the methods of evaluation of the efficiency of State Road Transport Undertakings.

Introduction: Nowadays, Public Transportation is very important for human beings. The economy's progress is always strongly supported by an efficient transportation system. Transport infrastructure connects people to a different location, enables the supply of goods and services around the world, and allows people to interact and generate knowledge that creates long-term growth (Sridevi & Deeparathi, 2021). State Road Transport Undertakings (SRTUs) play a crucial role in India's transportation system by providing large number of people with affordable prices. So, this study looks at the current position of SRTUs and the strengths and weaknesses of different undertakings can be known. There are 56 (State Road Transport Undertakings) in India. 24 State Road Transport Corporations, 10 State Road Transport Companies, 8 Governmental Departmental Undertakings and 9 Municipal Undertakings. SRTUs usually runs a fleet of buses. SRTUs must be operationally efficient then only it provides transportation services to people at reasonable prices. However, many State Road Transport Undertakings face a financial difficulties so there is a need of this study to analyse the efficiency of SRTUs in India. This study is based on secondary data.

Overview of State Road Transport Undertakings: State Road Transport Undertakings are corporations or entities under state ownership that are responsible

for operating public transportation systems within their states. SRTUs usually run a fleet of buses that travel on several state routes that link towns, villages, and cities as well as rural and urban areas.

State Road Transport Undertakings are important because they: 1) Offers cost-effective transportation services. 2) Create employment opportunities including drivers, maintenance staff, administrative employees, etc. 3) Accelerate economic growth and development.

Key stakeholders and relationships involved in State Road Transport Undertakings: 1) MoRTH (Ministry of Road Transport & Highways):- It governs the rules for road transport in India. It provides financial support for infrastructure development. 2) State Government:- It supervises the registration and licensing of vehicles. 3) Public:- They depend on transportation services.

Challenges Faced by State Road Transport Undertakings: 1) **Economical Barriers:-** Many SRTUs faced economic barriers such as high operational costs, poor revenue generation and hence suffering from deficits. 2) **Fleet Deterioration:-** Many SRTUs face fleet deterioration as it is old leads to higher maintenance costs and reduced fuel efficiency. 3) **Inadequate Infrastructure:-** Many SRTUs faced infrastructure inadequacies such as improper depots and maintenance facilities. 4) **Operational Inefficiencies:-** Many SRTUs faced operational inefficiencies such as fleet capacity, and delay in transits.

There are several techniques to measure the effectiveness and efficiency of the transportation

sector. Parametric and non-parametric frontiers are the two main techniques.

Stochastic Frontier Analysis (Parametric): 1) The Stochastic Frontier Analysis (SFA) method is widely used in research to examine efficiency. 2) It allows to take into consideration random variations that might be beyond the control such as weather, traffic jams, etc. 3) SFA (Stochastic Frontier Analysis) gives flexibility when modelling production or cost functions, allowing them to consider factors such as labour productivity, route network, fleet size, and management practices that can be included in the SFA model to measure efficiency. 4) The outcomes of Stochastic Frontier Analysis can guide policy decisions to improve the transportation sector's overall performance.

Data Envelopment Analysis (Non-Parametric): 1) Another approach that is frequently utilised in research, especially in the area of efficiency analysis, is Data Envelopment Analysis (DEA). 2) Due to flexibility, Data Envelopment Analysis can be used to analyse complex systems, where factors affecting efficiency may make it difficult to understand, the relationship between inputs and outputs. 3) Data Envelopment Analysis makes it possible to measure the relative efficiency of several decision-making units (DMUs) without the need for a standard measurement scale. 4) The outcomes of the Data Envelopment Analysis can guide policy decisions meant to improve the transportation sector's overall efficiency and service quality.

Methodology Used Through Review of Literature: (Praveen Kumar et al., 2023), conducted a study on the Assessment of Efficiency and Effectiveness of Bus Transport Organizations using DEA Incorporating Emissions and Accidents. This study examines 25 State Road Transport Undertakings (SRTUs) in India for the years 2004–05, 2009–10, and 2014–15, with an emphasis on the double objectives of lowering environmental pollution and raising transit usage. Undesired outputs such as total annual accidents and carbon dioxide emissions per passenger-kilometer are included in the study using a hybrid output-oriented Data Envelopment Analysis (DEA) approach created by Seiford and Zhu in 2002. According to the results, transportation companies can enhance performance evaluation and benchmarking by taking sustainability and social responsibility into

account in addition to efficiency. This will help them set realistic goals for resource allocation.

(Gadepalli Ravi & Rayaprolu Siddhartha, 2020), conducted a study on Factors affecting performance of urban bus transport systems in India: A Data Envelopment Analysis (DEA) based approach. This study analyzes the declining service consumption and revenue of metropolitan bus networks in India, despite a strong demand from transit-dependent customers. It suggests a methodology for using Data Envelopment Analysis (DEA) to benchmark eight city bus services over a seven-year period (2009–10 to 2015–16) in order to assess efficiency and examine factors affecting performance. The study evaluates service revenue, consumption, and supply in order to pinpoint the top and bottom performers. These efficiencies are correlated with economic, land-use, and city size variables using regression analysis. Research indicates that cities with great supply and revenue efficiency have lower service consumption, underscoring the need for more demand-oriented design. The findings are intended to guide policy and enhance bus systems in comparable emerging environments.

(Saxena Punita, 2019), conducted a study on A Benchmarking Strategy for Delhi Transport Corporation: An Application of Data Envelopment Analysis. This study uses regression analysis and data envelope analysis (DEA) to assess the effectiveness of India's State Transport Undertakings, with a particular emphasis on the Delhi Transport Corporation (DTC). DTC is among the worst performers, with a technical inefficiency of 50.94% and operating under declining returns to scale, according to the report, which examines data from 46 transport undertakings. To boost efficiency, DTC must greatly enhance output while utilizing fewer inputs. In order to transform DTC from a losing company into a profitable one, the study intends to assist decision-makers in identifying areas for improvement and developing strategies.

(Singh Sanjay K. & Jha Amit P., 2017), conducted a study on the Efficiency and Effectiveness of State Transport Undertakings in India: A DEA Approach. Using Data Envelopment Analysis (DEA), this study examines the efficacy and efficiency of fifteen significant State Transport Undertakings (STUs) in India from 2003–04 to 2013–14. The study concludes that efficacy and efficiency are more important than profitability, despite the fact that

many STUs suffer financial losses as a result of their social service missions. The State Road Transport Corporation of Andhra Pradesh is the most effective and efficient, whilst the STUs in West Bengal are the least. According to the study, smaller STUs often function with growing returns to scale, but bigger STUs typically suffer declining returns to scale. It suggests changing the size in order to increase economic performance, such as mergers or scaling changes.

(Zizka Miroslav, 2017), conducted a study on An Assessment of the Efficiency and Effectiveness of the Services of Urban Transport Operators in the Czech Republic. The paper uses Data Envelopment Analysis (DEA) to assess the efficacy and efficiency of urban transportation businesses. It is organized into three sections: the first reviews the literature on the application of DEA for public transport assessment; the second describes the research methodology, using financial databases and data from the Association of Transport Companies to apply the DEA CCR and BCC models to 19 major urban public transport operators in the Czech Republic. The evaluation is centered on cost-effectiveness, service efficacy, and technical efficiency. The results show that there is room for development for enterprises at all performance levels, mainly because of poor scale efficiency. The population serviced and the historical background of transportation in each place also have an impact on efficacy and efficiency.

(Chakrabartty et al., 2015), conducted a study on the Technical Efficiency of Urban Public Transport Undertakings in India: A Study with Special Reference to CSTC. The results of several performance metrics indicated that certain efforts were in a significantly better situation than others. Located in West Bengal, the Calcutta State Transport Corporation (CSTC) is one of the oldest STUs in India. Its performance was quite poor. Stochastic frontier analysis was used to compare the technical efficiencies of CSTC and a few other STUs in India in this kind of situation. The technical efficiency of CSTC was determined to be extremely low, which supports the performance indicator results.

(Holmgren Johan, 2013), conducted a study on The efficiency of public transport operations - An evaluation using stochastic frontier analysis. In this study, the effectiveness of public transportation operations in 26 Swedish counties under the management of Public Transport

Authorities (PTA) is assessed using Stochastic Frontier Analysis (SFA) from 1986 to 2009. The study offers a ranking for comparison and demonstrates how efficiency changed over time. With overall cost efficiency falling from 85.7% in the 1980s to 60.4% in the 2000s, the results show a loss in efficiency in all counties. Increased route density and tighter environmental and safety regulations are among the factors identified for the decline.

(Kumar Sunil, 2011), conducted a study on State road transport undertakings in India: technical efficiency and its determinants. This study identifies the variables affecting efficiency variances and assesses the technical efficiency of 31 State Road Transport Undertakings (SRTUs) in India. The study determines that just five SRTUs are efficient using three Data Envelopment Analysis (DEA) models, while the other 26 show inefficiencies and waste roughly 22.8% of resources. A primary cause of these inefficiencies is managerial inefficiency, as the majority of projects operate in the area of growing returns-to-scale. According to the Tobit investigation, staff productivity has a favorable impact on scale efficiency, and the occupancy ratio is the component that has the biggest impact on efficiency. The results aid managers in evaluating and enhancing the effectiveness of their SRTUs.

(Agarwal Shivi et al., 2010), conducted a study on DEA based estimation of the technical efficiency of state transport undertakings in India. This study evaluates the public transportation industry in India in terms of technical efficiency, with a particular emphasis on the productivity of 35 State Transport Undertakings (STUs) during the 2004–2005 fiscal year. Utilizing Data Envelopment Analysis (DEA) with three output variables (bus utilization, passenger kilometers, load factor, and fuel consumption) and four input variables (fleet size, total staff, fuel consumption, and accidents per lakh kilometer), the study concludes that although STUs' average overall technical efficiency (OTE) is 83.26%—meaning they could cut inputs by 16.74% without sacrificing output—their performance is still inadequate. Significant variances in OTE among the STUs were also detected.

Conclusion: 1) The Efficiency of State Road Transport Undertakings is a crucial part of India's Public Transportation System. By comprehending the complexities and challenges faced, the study

aims to create a more efficient and reliable public transportation system for SRTUs in India. 2) Investment is required to raise passenger demand for public transportation services and to enhance the security, dependability, and quality of the transportation system. 3) For scale-inefficient projects, the fleet utilization must be raised to become scale-efficient. Regular training should be given to drivers. Old buses should be replaced. Additionally, it must cut staff and overall costs. 4) By conducting a review of literature related to the measurement of the efficiency of road transport, it may be concluded that various researchers used parametric and non-parametric tests to measure the efficiency. 5) Parametric Tests such as Stochastic Frontier Analysis (SFA) are used to obtain the technical efficiency scores of the STUs (State Transport Undertakings) under consideration. 6) Non-parametric tests such as DEA (Data Envelopment Analysis), frequently used models are CCR (Charnes, Cooper and Rhodes) and BCC (Banker, Charnes and Cooper). 7) DEA (Data Envelopment Analysis) and NN (Neutral Network) approaches have been used to compute the efficiency scores of Indian bus companies as they give a proper ranking structure.

References:

1. Agarwal Shivi, Yadav Shiv Prasad, & Singh S. P. (2010). DEA based estimation of the technical efficiency of state transport undertakings in India. *OPSEARCH*, 47(3), 216–230. <https://doi.org/10.1007/s12597-011-0035-4>
2. Chakrabarty, A., Gupta, S., & Professor, A. (2015). Technical Efficiency of Urban Public Transport Undertakings in India: A Study with Special Reference to CSTC.
3. Gadepalli Ravi, & Rayaprolu Siddhartha. (2020). Factors affecting performance of urban bus transport systems in India: A Data Envelopment Analysis (DEA) based approach. *Transportation Research Procedia*, 48, 1789–1804. <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2020.08.214>
4. Holmgren Johan. (2013). The efficiency of public transport operations - An evaluation using stochastic frontier analysis. *Research in Transportation Economics*, 39(1), 50–57. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2012.05.023>
5. Kumar Sunil. (2011). State road transport undertakings in India: technical efficiency and its determinants. *Benchmarking: An International Journal*, 18(5), 616–643. <https://doi.org/10.1108/14635771111166794>
6. Praveen Kumar, P., George, V., & Mulangi Raviraj H. (2023). Assessment of Efficiency and Effectiveness of Bus Transport Organizations Using DEA Incorporating Emissions and Accidents. *European Transport - Trasporti Europei*, 92. <https://doi.org/10.48295/ET.2023.92.5>
7. Saxena Punita. (2019). A Benchmarking strategy for Delhi Transport Corporation: An application of data envelopment analysis. *International Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences*, 4(1), 232–244. <https://doi.org/10.33889/ijmems.2019.4.1-020>
8. Singh Sanjay K., & Jha Amit P. (2017). Efficiency and Effectiveness of State Transport Undertakings in India: A DEA Approach. *Theoretical Economics Letters*, 07(06), 1646–1659. <https://doi.org/10.4236/tel.2017.76111>
9. Zizka Miroslav. (2017). An assessment of the efficiency and effectiveness of the services of urban transport operators in the Czech Republic. <https://www.researchgate.net/publication/317767755>
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Ministry_of_Road_Transport_and_Highways
10. <https://morth.nic.in/Performance-%20of-State-Road>

SCAMS DONE BY POLITICIANS IN RELATION TO POLITICS

Dr. Suyog S. Ingle, (Assoc. Prof), Dept. of Law, N. M. D. College, Gondia.

Introduction: The prevailing problem is spreading like cancer. It is nullifying all the constitutional safeguards of democracy, that is, it is spoiling bureaucracy by making it partial, media is seem to be bias, and even judiciary is concerning the problem and thus is destroying the basis of democracy. So the people should wake up at once and force the political parties to repair their ways. The political parties do not pay attention to inculcate dignified political values and principles of citizenship in the people, rather they do not promote patriotism and commitment to nation-building. On the contrary, they bring about the differences among the people and make full use of those differences for creating conflicts among them. The British followed the policy of divide and rule, after India became independent; our politicians are following them, by creating groups and provoke them against one another.

The entry of criminals in election politics must be controlled at any cost. If it is not checked it, will damage the system totally. The shortage of talented persons in politics may collapse the democratic values of the country internally as well as externally. A number of commissions and committees such as, the Law Commission of India, Election Commission, and Vohra Committee etc. have examined the issue of criminalization of politics but the menace is growing day by day.

The Vohra Committee was set up in July 1993 to study corruption in India by taking stock of the links between government functionaries and political personalities and crime syndicates and mafia organizations. The Committee submitted its report in October 1993. The government had shelved the report for 18 months but under the pressures of the opposition parties in the parliament, the report was put in the two houses of parliament in August 1995.

The report has made a scathing commentary on the nexus between politicians and criminals. It has stated that the “network of the mafia is virtually running a parallel government pushing the state apparatus into irrelevance”. The Committee has even stated that some parliamentarians and State Assembly members have come into political power through the leadership of gangs and armed senas.

The parliament has taken efforts by

amending the laws, such as, IPC and the Representation of Peoples Act but the exercise has proved ineffective. The Supreme Court of India has also made efforts to control the evil but the problem remains unabated. The Court has in clear terms wants to prevent criminalization of politics. Actually the roots of the problem lie in the political system and parliamentary form of government of the country.

There is lack of political determination to fight the problem. The political parties also do not believe in higher principled norms. They should be united and make efforts to prevent criminalization of politics. The corner-stone of democracy is objective discussion of the public issues by the people. The representatives of the people are expected to support such discussions, generate valuable ideas and take decisions in the social welfare interests of the people. But the democratic organs like legislative assemblies and Parliament are not used for truthful discussions.

White collar crimes by political persons: During last few decades’ new kinds of offences, known as White Collar Crime, are emerging in the form of corruption, malpractices and misusing of position, by higher class. It has been seen that in Indian politics also, the roots of these crimes are present and many politicians are misusing their power and number of scams and frauds are being done.

Corruption has become an integral part of governance. Scams are not anything new to the 21st century. In fact, Independent India first witnessed a scam in the Jeep scandal in 1948. It resulted in the loss of more than 15 Cores. The Parliament Public accounts committee said about the deal, "It is not possible to hold that the lapses were purely procedural or due to defects in the rules". Then defense minister Krishna Menon's Jeep deal was later repeated in the Urea Contract in 1995, when the entire money paid to a Turkish firm went down the drain, with India getting not even one ounce of the material for Rs. 139 Crore. It was the first deal of its kind in which the full amount was paid in advance under the influence of the family members of the most powerful ruling politicians.

Allegations of corruption against Pratap Singh Kairon and his family flew thick and fast from his time he became Chief Minister of Punjab

in 1956. Nehru publicly dismissed these scams with contempt.

Justice Das report, submitted in Jun 1964, found Kairon guilty of abusing his position and he had to resign. K. D. Malviya, another colleague of Nehru, had to go in June 1963 on charges of favoring an Orissa mining magnate, Serjuddin.

Another scandal concerning the "Life Insurance Corporation of India" has investigated by one man Commissions of Inquiry of M. C. Chagala, submitted its report, in 1958, and observed that, transactions were "imprudent in substances and improper in procedure". T. T. Krishnamachari was forced to quit as the nations Finance Minister. Fed up with the deterioration in public life then congress president said in 1963, 'Congressman, who are powers in 1947 are now millionaires. They own palatial buildings and factories without having any ostensible source of such income'.

Corruption is not only extensive but all pervasive. Among the cheats and criminals, some of them occupying high offices, either now or in the past after making their share of money-buy respectability by throwing lavish parties handing gifts and even getting photographed while appearing as accused in courts cases or being escorted to jails.

The main reason for corruption is the functioning of governance in a shroud of secrecy. There is full-fledged nexus between power brokers, unscrupulous politicians and dishonest bureaucrats. Thus a demoralized background of this growing criminality by the politicians in the country.

Culture of scams by politicians: As discuss earlier, the corruption in the Government and politics has shaken the democratic values of the country. From the independence of the country, problem of corruption by politicians is constantly overcoming in the way of various scams done by them. Though a list of these scams is not being possible to cover in this discussion but a few important of them is highlighted to understand the problem of corruption in politics.

The Fodder Scam 1995: A hen at the Animal Husbandry Department (AHD) farm in Chaibasa was devouring 40 kg of chicken feed every day!

And the total amount of chicken feed "consumed" in one month by the 2,000 hens at the farm was actually enough to feed them for 40 years. That wasn't all. Records showed that crores had been spent on cattle that never existed, supplies

that were never delivered.

The nexus between corrupt politicians and corrupt bureaucrats has been clearly proved by scam of animal husbandry (fodder) scam in Bihar in which the former Chief Minister, some of his Ministers, Legislators of the ruling and opposition parties and several senior bureaucrats were charge sheeted by the C. B. I. As per initial estimates the loot figure stood at a staggering Rs. 600 Crore.

The Bofors scandal 1987: The scandal sparked the resignation of the foreign minister. The charges were never proved but spurred hundreds of front page newspaper articles in that period. The scandal was seen as contributing to the defeat of Gandhi's congress party in 1989 general elections about a year later, in April 1987, Swedish Radio alleged that Bofors paid kickbacks to top Indian politicians and key defense officials to seal the deal. The middleman associated with the scandal was Ottavio Quattrocchi, was believed to be a major player in the scam. However, after years of legal battle, the Bofors saga came to an end on July 13, 2013 with Quattrocchi's death.

The Great Telecom scandal a 1996: The 1996, in a major swoop against corruption in high places the Central Bureau of Investigation (CBI) raided the houses of former Union Communications Minister and congress MP from Himachal Pradesh, Sukhramin Delhi and in Mandi, and recovered Rs. 3.5 crore in cash. That was the biggest ever seizures in cash in the history of any investigating agency from the residential premises of a politician.

As the cases lingered on the courts, Mr. Sukhram was able to achieve political party and going on to win sufficient support in assembly elections in Himachal Pradesh so that his party could be accounted as an ally of the ruling party in the State and the Central.

Jain Hawala Scandal: The Central Bureau of Investigation charged several Union Ministers, Former Ministers, prominent opposition leaders, and bureaucrats of having accepted large amounts of money, ranging from a few Lakhs of Rupees to several Crores from businessmen S. K. Jain over a three year period beginning since 1988. Charge sheets have been filed against all of them and others under the anti-corruption provisions of the Indian Penal Code as well as the Prevention of Corruption Act.

It was in 1996 that the CBI took decisive steps in filing charge sheets against several of the accused.

CBI Raid at C. M. Tamilnadu: The house of Ex. Chief Minister of Tamilnadu was raided by C. B. I. officials and searched found, unaccounted property amounting Rs. 500 crores including 20 kg. Gold, 10500 sarees, 196 wrist watches, 19 cars total 750 pairs of footwear and more.

Fake stamp paper Scam: The recent stamp scam and the involvement of police officials is only a reminder of the way things are going in political corruption, involving 58 peoples, including policemen, politicians and criminals and many more. It is suspected that the top functionaries in the Government aided and abetted the scam, which has ramifications that extend to seven states.

Tehelka tapes of defense deals: A sting operation performed in 2001 by Tehelka.com by Anirudha Bahal. The web portal played videos tapes recorded in a sting operation which purportedly showed that bribes were paid for defense deals for purchasing of defense equipment including Sukhoi and T - 90 tank, also involving Defense Minister George Fernandez.

The Press trust of India reported on 5th Feb. 2004, that the Justice Phukan Commission inquiring into Tehelka portals defense expose has given a 'clean chit' to defense minister George Fernandez after examining 15 defense deals and tehelka tapes.

Operation Duryodhan: With a small team of reporters, Aniruddha Bahal set up a sting operation that exposed corruption in the Indian Parliament run by Copra Post and a Hindi News Channel. Under the guise of the factious North India Small Manufacturers Association, Bahal's group secretly taped MPs as they accepted bribes ranging from \$300 to \$2500 in exchange for submitting formal (but often ridiculous) questions in Indian Parliament. After portions of the hidden videos were aired on Aaj Tak news channel in December 2005, a Parliamentary P. K. Banat committee recommended the expulsion of the MPs who took bribes.

Taking flashback, it is argued that the phenomenon is not new, and dated in 1951. H. G. Mudgal was caught taking money for questions in Nehru's interim government.

Operation Chakravyuh: Elected representatives had barely recovered from "Operation Duryodhan" which exposed MPs taking bribes in Parliament for raising questions in Parliament, when a television channels unveiled 'Operation Chakravyuh'.

Jharkhand mining scam: The Madhu Koda mining scam occurred in Jharkhand in India. It was alleged by investigative agencies that Madhu Koda took huge bribes for illegally allotting iron ore and coal mining contracts in Jharkhand when he was the chief minister of the state. ED sources had said the amount of scam, which had allegedly taken place during Koda's regime between 2006 and 2008 had gone up to 3400 crores in the course of investigation.

Some other recent incidences of corruption done by politicians are as follows;

Taj Corridor case 2002-2003: In this scam, former Uttar Pradesh chief minister and a minister in the government were charged with corruption.

Bellary mining scam 2009: The scandal in Karnataka, which led to the resignation of former chief minister BS Yeddyurappa, involved mining barons, the Reddy brothers.

2G spectrum scam 2010: One of the major financial scams in the country, the 2G scam involves undercharging by government officials to various telecom companies during the allocation of 2G licenses for cell phone subscriptions. The telecom bandwidth tender was undervalued and offered to a preferred few on a 'First-Come-First-Served' basis instead of a transparent auction system, advised by the PMO.

Common wealth games scam 2010: Among all the scams in India, the common wealth games scam is perhaps the only one that drew the attention of media worldwide. The day after the conclusion of the Games, the center announced formation of a special committee to probe allegations of corruption and mismanagement against the Organizing Committee (OC).

Adarsh Housing society scam 2010: The scam involves the Adarsh Cooperative Housing Society. The building, which was originally meant to be a six-storey structure for soliders of Kargil war and war widows, was converted into a 31-storey high rise.

Tatra truck scam 2011: Top officials of Bharat Earth Movers Ltd (BEML), a defence public sector undertaking, and the defence ministry siphoned off Rs750 crore in bribes and commissions over the past 14 years in the purchase of components for Tatra trucks.

However, no action was taken by the government until former Army Chief General VK Singh, in an interview, admitted that he was offered bribe of Rs14 crore for clearing the purchase of 600 substandard Tatra-all-terrain

vehicles.

Following this revelation, Defence Minister AK Antony was forced to order a CBI probe into the scam.

Coal block allocation scam 2012: Named as Coalgate by the media, the scam once again exposed corruption in the higher levels of power in the country.

Chopper scam 2013: Better known as Choppergate, the scam involves several politicians and defence officers, who have been accused of having accepted bribes from AugustaWestland to clear a contract to supply 12 AugustaWestland AW101 helicopters to India.

Railgate 2013: On May 3, 2013, CBI arrested former Railway Minister Pawan Kumar Bansal's nephew, Vijay Singla, from Chandigarh for allegedly accepting a bribe of Rs90 lakh from NarayanaRao Manjunath and Sandeep Goyal on behalf of Mahesh Kumar, a member of the Indian Railway Board, in exchange of getting a higher ranking position on the Railway Board.

Saradha Group chit fund scam 2013: The financial scam was caused by the collapse of a Ponzi scheme run by Saradha Group, a consortium of companies which was believed to be running a wide variety of collective investment schemes (popularly referred to as chit fund) West Bengal. Group chairman Sudipto Sen, in a letter to the CBI, admitted that he had paid large sums of money to several politicians.

Uttar Pradesh NRHM Scam 2013: Top politicians and bureaucrats are alleged to have siphoned off Rs10,000 crore from the National Rural Health Mission, a central government scheme, meant to improve health care delivery in rural areas.

Uttarakhand flood scam 2013: In June 2013, a multi-day cloudburst centered on the North Indian state of Uttarakhand caused devastating floods and landslides becoming the country's worst natural disaster. The legal rescue mechanism started in Uttarakhand for relief and help but it led to selfish motto and had made a path for flood scam. The tragedy claimed 3,000 lives.

Findings: The role of law in maintaining law and order situation, and creating a fear of punishment is also seen to be diminishing among these politicians, and under the impression of being law maker, they mould the legal system

suitable to their selfishness. This fearlessness about the law and order system, the rule of law is not implemented by these politicians or sometimes they escape the clutches of the law, by the loop holes in the legal system

In 2002 it was made mandatory on the candidates contesting elections to disclose criminal antecedents or details of related issues for the public knowledge. Then in 2013 by historic ruling of Apex court in public interest litigation in Lilly Thomas case, the defective legal provision of the law, beneficial to the tainted politicians, was struck down, making the tainted politicians disqualified, was a another step of judiciary for strengthen the democracy and cherishing the noble ideas of the Indian Constitution.

Sum-up: Thus the problem of criminalization of politics needs to be tackled by the awakening of the citizens of the country. The evil of Criminalization of Politics focuses special attention of the people as the subject revolves around the vested interests of politicians of all hues, as such the people can never hope that the politicians would take any initiative to rectify this evil. The prevailing tendency is spreading like disease of cancer. It is nullifying all the constitutional safeguards of democracy, that is, it is spoiling bureaucracy by making it partial, it shaking the press, and even tensioning judiciary and thus is destroying the basis of democracy. So the people should get up at once and compel the political parties to repair their behavior.

References

1. Government of India (through its order No. S/7937/SS(ISP) dated 9th July, 1993) established a committee under the chairmanship of Mr. N. N. Vohra
2. *The Pioneer*, Sunday Nov. 23, 2003.
3. Sondi Sunil, *Corruption, The Asian Experience*, 1st Edn., 2002.
4. Pavarala Vinod-*Interpreting corruption Elite perspectives in India 1st Publication 1996-1st Publication Sage Pub. India Pvt. Ltd. P.7-8*
5. http://www.gelfmagazine.com/mt/archives/exposing_corruption_in_in
6. <http://www.expressindia.Com/>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Madhu_Koda_mining_sc
8. <http://www.dnaindia.com/india/report-20-political-scams-that-shamed-india-1881475>
9. http://www.gelfmagazine.com/mt/archives/exposing_corruption_in_in
10. <http://www.expressindia.Com/>
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Madhu_Koda_mining_sc
12. www.dnaindia.com/analysis/column-a-flood-of-corruption-political-corporate

SOCIOLOGICAL AND SOCIO-ECONOMIC PERSPECTIVES ON GENDER BUDGETING IN INDIA

Sandip Borse, Assistant Professor, DES's Shri. Navalmal Firodia Law College, Pune.

Introduction: In addition to being a basic human right, gender equality is essential to inclusive and sustainable development. Gender inequality is still pervasive in many nations, including India, despite notable advancements in a number of socioeconomic metrics. These differences show up in a variety of areas, including political representation, work, healthcare, and education. Deliberate and persistent work is needed to address these disparities, especially in the area of fiscal policy. Gender budgeting (GB), a technique that incorporates gender concerns into the planning and distribution of financial resources to guarantee that public spending benefits all genders equally, is one such endeavour.¹

Creating distinct budgets for women or assigning a set amount of funding to activities that are specific to their gender are not the most basic forms of gender budgeting. Instead, it entails reorienting policies to advance gender equality and examining public revenues and expenditures from a gender perspective to comprehend their effects on various genders. In order to address systemic injustices and promote inclusive growth, GB seeks to increase the responsiveness of public spending to the needs of women and excluded groups.

In the Indian context, GB's significance is especially noteworthy. Deeply ingrained patriarchal traditions and structural inequality define India's varied nation with a complicated socioeconomic structure. Women, who make up about half of the population, still encounter several obstacles when trying to access opportunities and resources. India has a low gender parity rating, particularly when it comes to political and economic empowerment, according to the Global Gender Gap Report 2023.² Caste, class, and regional inequities intersect with gender to produce numerous layers of disadvantage, further exacerbating these disparities.

The Indian government has made multiple attempts to institutionalize gender-responsive budgeting because it recognizes the crucial role that GB plays in tackling these issues. After numerous national and international authorities made recommendations, the idea was finally embraced in India in 2001. Since then, some states

have implemented gender-responsive budgeting procedures, and gender budgeting cells (GBCs) have been created in a number of ministries and agencies. Initiatives having a female focus include the Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana, Beti Bachao Beti Padhao, and Ujjwala Yojana.³

Notwithstanding these developments, there are still many obstacles to overcome before GB can be implemented in India. Data collection is severely lacking, which makes it difficult to conduct reliable gender analysis and create efficient policies. States and sectors differ in their institutional capacity to implement GB, and political will to give gender-responsive policies priority is frequently lacking. Furthermore, the impact of many gender-focused programs is limited by a lack of finance and inadequate monitoring.

In order to give readers a thorough grasp of gender budgeting's possibilities and constraints in the Indian context, this study examines it through sociological and socioeconomic lenses. While socio-economic analyses show how GB affects development outcomes and resource distribution, sociological viewpoints assist provide light on how GB interacts with social structures, norms, and power dynamics. In addition, the study looks at international best practices and offers suggestions for enhancing GB in India, emphasizing its vital role in fostering sustainable development and gender justice.

This study essentially makes the case that gender budgeting is a revolutionary tool for social justice and equity rather than just a technical exercise. India may make a big step toward fulfilling its constitutional promise to equality and creating a more inclusive and fair society by including gender issues into budgetary policies. **Methodology:** Using sociological and socioeconomic frameworks, this study takes a multidisciplinary approach to examine gender budgeting (GB) in India. In order to give a thorough grasp of GB's implementation and effects, the research is mostly qualitative and uses a combination of secondary data analysis, case study examination, and comparative analysis.

Secondary Data Analysis: The Ministry of Women and Child Development (MWCD) and other pertinent organizations' budget statements,

policy documents, government reports, and evaluations are among the sources of data used in this study. To put India's performance in a worldwide context, international reports are also used, including UN Women publications and the worldwide Gender Gap Report.

Comparative Analysis: The GB practices of other nations, including as Sweden, South Korea, and South Africa, are compared and examined. This makes it easier to find best practices and workable plans that could be modified for the Indian setting.

Theoretical Framework: To comprehend how GB tackles systemic inequities, sociological ideas like intersectionality and feminist theory are used. The effect of GB on development outcomes, namely the eradication of poverty and the creation of human capital, is evaluated using economic frameworks. The researcher by combining theoretical viewpoints with empirical data, the combined application of these approaches guarantees a comprehensive study that assesses the potential and effectiveness of gender budgeting in India.

Different Perspectives on Gender Budgeting: In order to advance gender equity, gender budgeting (GB) is a strategic method that incorporates gender concerns into financial policy and resource allocation. It acknowledges that budgets are not gender-neutral and that, as a result of prevailing socioeconomic disparities, they affect men, women, and marginalized groups differently. A multifaceted examination is necessary to comprehend gender budgeting, and several viewpoints—sociological, economic, political, and global—provide insightful information about its advantages and disadvantages.

1. Sociological Perspectives on Gender Budgeting: Sociological viewpoints offer important insights into the ways in which gender budgeting interacts with power dynamics, social institutions, and norms. This strategy aids in shedding light on the fundamental societal injustices that GB aims to rectify.

1.1 Feminist Theory: According to feminist theory, patriarchal systems that unequally distribute power and resources are the source of gender inequality. According to this viewpoint, GB is a tool for questioning and changing these systems. GB contributes to the removal of institutional obstacles that sustain discrimination against women and marginalized groups by

making sure that gender equity is given top priority in government budgets. According to feminist experts, budgetary policies frequently reinforce traditional gender roles by reflecting cultural biases. For example, traditionally, budgets have underfunded social welfare, health, and education programs, which disproportionately affect women, while prioritizing defense, infrastructure, and other male-dominated fields. By redirecting funds to areas that improve women's chances and well-being, GB seeks to address these disparities.⁴

1.2 Intersectionality: The concept of intersectionality emphasizes how gender is linked to other social identities like caste, class, race, and religion. These linkages provide women from vulnerable communities in India multiple levels of disadvantage. By creating focused interventions, GB can address these exacerbated disparities when viewed through an intersectional lens. For instance, because of their socioeconomic and cultural marginalization, Dalit and tribal women frequently experience exclusion from mainstream development projects. Budgeting by gender can guarantee that certain funds are used to meet their particular difficulties, such as limited access to healthcare, education, and employment prospects.⁵

1.3 Functionalist Perspective: According to functionalist theory, gender budgeting fosters social cohesiveness and stability, which helps society run smoothly. According to this view, all societal components—including economic policies—should cooperate to satisfy the requirements of every individual. By making sure that women, who comprise almost half of the population, are included in development processes, GB contributes to this goal.

Gender inequality, according to functionalists, impedes both economic and societal advancement. In addition to helping women, GB's promotion of gender parity fortifies society as a whole and promotes more sustainable growth.

1.4 Conflict Theory: According to conflict theory, GB is a tool for resolving disparities in resources and power. This viewpoint holds that persistent conflicts between dominant and marginalized groups define society. Through resource redistribution and women's empowerment, GB challenges the domination of privileged groups. By giving investments in initiatives that support vulnerable women first

priority, GB can contribute to the correction of past injustices in India. Programs that focus on women's health and education, for example, not only enhance individual results but also gradually lessen systemic injustices.⁶

2. Socio-economic Perspectives on Gender Budgeting: Socio-economic perspectives focus on the economic rationale for GB, emphasizing its role in enhancing development outcomes and fostering inclusive growth.

2.1 Economic Efficiency and Growth: Its role in economic growth and efficiency is one of the main defences of GB. Research indicates that gender disparities in health, education, and labor force participation seriously impede economic growth. GB can increase economic output and productivity by resolving these imbalances. For instance, more funding for women's education and skill-building can increase the number of women in the labor force, which will raise household earnings and the GDP of the country. Similarly, by lowering rates of sickness and death, investments in maternal and child health enhance the caliber of the workforce.

2.2 Poverty Alleviation: By making certain that public resources reach those who need them the most, GB plays a vital part in reducing poverty. Women are disproportionately impacted by poverty, particularly in underserved and rural areas. By ensuring that social security programs, like cash transfers and subsidies, are tailored to the needs of women, gender-responsive budgeting helps to lower household poverty. Programs such as the Ujjwala Yojana and Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana serve as examples of how focused interventions can increase women's access to necessary resources and services. These programs support long-term socioeconomic empowerment in addition to meeting acute needs.⁷

2.3 Human Capital Development: Sustainable development depends on better human capital results, which are achieved through investing in women through GB. Allocations that are gender-responsive in fields like healthcare and education improve women's capacities and allow them to engage more fully in social and economic life. Spending more on girls' education, for example, has a multiplier effect, improving their future incomes, health, and household decision-making ability. In a similar vein, women and their families enjoy improved health when they have access to reproductive health services.⁸

2.4 Labor Market Participation: GB can

help decrease the gender gap in labor market participation by supporting programs that help women work and start their own businesses. While programs encouraging self-help groups (SHGs) empower women through microfinance and collective action, programs like as MGNREGA give rural women access to earning prospects. GB can help more women enter and succeed in the workforce by lowering obstacles to employment, such as a lack of childcare facilities and discriminatory workplace practices.

3. Political Perspectives on Gender Budgeting: Political perspectives on GB focus on its role in advancing gender equity through governance and public policy.

3.1 Policy Advocacy and Gender Mainstreaming: GB is a tool used to mainstream gender in the formulation of public policy. It guarantees that gender concerns are incorporated into all phases of budgeting, from planning to execution and assessment, rather than being handled as an afterthought. Prioritizing gender equity in governance calls for political will and activism.⁹ The institutionalization of GB in India is seen by the creation of gender budgeting cells (GBCs) in numerous ministries and agencies. However, political will as well as the availability of resources and talent determine how effective these cells are.

3.2 Accountability and Transparency: By holding governments accountable for their gender commitments, GB encourages accountability and openness in the administration of public finances. Governments can show that they are working toward gender equity by releasing gender budget statements and monitoring spending. A comprehensive breakdown of gender-responsive allocations is included in India's Gender Budget Statement, which is part of the Union Budget. Effective monitoring and evaluation systems are necessary to determine the effects of these allocations, though.

3.3 Participatory Governance: By including women and other underrepresented groups in the budgeting process, GB promotes participatory governance. This guarantees that their opinions are heard and that their requirements are given top priority in financial decisions. Women's organizations and civil society organizations are essential in India for promoting GB and keeping an eye on its execution.

4. Global Perspectives on Gender

Budgeting: India may learn important lessons and best practices from the global viewpoint on GB. GB has been effectively institutionalized in a number of nations, indicating its capacity to promote gender equity.

4.1 Case Studies of Successful Models:

Sweden incorporates gender analysis into every facet of fiscal policy and is renowned for its all-encompassing GB strategy. The success of the nation emphasizes how crucial strong data systems and political dedication are.

South Korea: To guarantee that resources are used efficiently to meet gender goals, South Korea's gender budgeting system include thorough performance evaluations.

South Africa: With a strong emphasis on accountability and openness, South Africa's GB programs address disparities in employment, education, and health.

4.2 Lessons for India: The necessity of robust institutional frameworks, gender-sensitive data collecting, and ongoing capacity building is highlighted by these global examples. India can use these lessons to improve the effectiveness of its GB practices.

5. Challenges and Critiques of Gender Budgeting: Despite its potential, GB faces several challenges in India.

5.1 Data Gaps and Measurement Issues: A significant challenge in implementing GB is the lack of gender-disaggregated data, which hampers effective planning and evaluation. Accurate data is essential for identifying gender disparities and designing targeted interventions.

5.2 Institutional and Capacity Constraints: The effectiveness of GB depends on the capacity of institutions to implement gender-responsive policies. In India, the uneven performance of GBCs and limited expertise in gender analysis are major constraints.

5.3 Political Will and Commitment: The success of GB requires strong political commitment. However, gender equity often competes with other priorities, leading to inadequate funding and implementation of gender-focused programs.

5.4 Risk of Tokenism: There is a risk that GB may be reduced to a token exercise, with limited impact on actual resource allocation. To

avoid this, GB must be integrated into the core of fiscal policy-making and backed by genuine efforts to achieve gender equity.¹⁰

Conclusion: One effective strategy for advancing inclusive development and gender equity is gender budgeting. A thorough grasp of its possibilities and difficulties is offered by sociological, socioeconomic, and political viewpoints. Even though GB has advanced significantly in India, its transformative potential is still not fully realized. To fully benefit from GB, institutional frameworks must be strengthened, data systems must be improved, and political commitment must be encouraged. India can use GB to build a more just and equitable society by taking a comprehensive and inclusive strategy.

References:

1. (2024, August 30). Gender budgeting. European Institute for Gender Equality. https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/tools-methods/gender-budgeting?language_content_entity=en
2. (2023, June 20). Global Gender Gap Report 2023. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/>
3. (2024, November 20). India struggles with limited effectiveness of its gender responsive budgeting: UN Report. The Indian Express. <https://indianexpress.com/article/news-today/india-limited-effectiveness-of-its-gender-responsive-budgeting-un-report-9679626/>
4. (n.d.). Feminism and Women's Rights Movements. Octopus Cybercrime Community. <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/feminism-and-women-s-rights-movements>
5. (2023, May 27). What is intersectionality? And why is it important for gender equality?. United Nations Development Programme. <https://www.undp.org/bosnia-herzegovina/blog/what-intersectionality-and-why-it-important-gender-equality>
6. (n.d.). Introduction to Sociology. Lifespan Development. <https://courses.lumenlearning.com/wm-introductiontosociology/chapter/conflict-theory/>
7. Bajaj, M. K. (n.d.). The women of Ujjwala. TERI. <https://www.teriin.org/article/women-ujjwala>
8. (n.d.). <https://www.unicef.org/education/girls-education>
9. (2021, November 12). Gender Budgeting in G20 Countries. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/11/12/Gender-Budgeting-in-G20-Countries-506816>
10. Kolovich, L. (2020, February 18). Fiscal Policies for Women's Economic Empowerment. <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2020/02/18/fiscal-policies-for-womens-economic-empowerment>

A CRITICAL STUDY OF INCIDENCES RELATING TO CASTE BASED ATROCITIES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS: AN INDIAN PERSPECTIVE

Mr. Sandeep M. Tamgadge, Ph. D. Scholar, R. T. M. Nagpur University, Nagpur
Prof. Dr. Pravina N. Khobragade, (Guide), R. T. M. N. University, Law College, Nagpur.

Introduction: An issue of atrocities and incidents of violence within higher educational institutions in India is a concerning and complex subject. There have been instances reported and discussed widely that sheds light on various forms of atrocities, including ragging, harassment, discrimination, bullying, and in some severe cases, physical violence and even suicides.

Ragging, for instance, has been a longstanding problem in many Indian educational institutions. Despite efforts to curb it, cases of extreme ragging leading to mental and physical trauma for students have surfaced. Several states in India have implemented laws and regulations to prevent and punish ragging, yet incidents continue to occur, often due to the existing hierarchical culture and lack of strict enforcement due to several reasons including at times due to the fact that many such private institutions belongs to Political persons. Harassment and discrimination, whether based on gender, caste, religion, or other factors, are also reported in Indian higher education institutions. Female students, in particular, have faced various forms of harassment, affecting their safety and well-being on campuses. Additionally, incidents of discrimination against students from marginalized communities persist, leading to exclusion and unfair treatment.

Moreover, instances of political violence and conflicts within campuses have also been reported. Student politics often spill into violence, affecting the academic environment and safety of students. These incidents not only affect the physical and mental health of students but also hinder their educational experience and overall development. They contribute to a toxic environment that affects learning outcomes and the well-being of the entire educational community.

Addressing these issues requires a multifaceted approach involving institutional policies, strict enforcement of regulations, awareness campaigns, counseling services, and creating a culture of inclusivity and mutual respect. Collaborative efforts among authorities,

educational institutions, students, and society at large are necessary to create a safer and more conducive learning environment.

However, it's important to note that while these incidents are present in many higher educational institutions in India, many of these institutions also foster positive environments, encourage diversity, and actively work to create safe spaces for their students. Efforts to highlight these positive examples and replicate their practices can also contribute to mitigating atrocities in Indian higher education institutions.

In India, higher educational institutions are often viewed as centers for intellectual growth, personal development, and social change. However, they have also become sites of complex social dynamics that sometimes lead to incidents of discrimination, violence, harassment, and other forms of atrocities. This article critically examines the incidences of atrocities in Indian higher educational institutions, highlighting the systemic, social, and individual factors contributing to these issues. It also considers the impact on students, faculty, and the educational environment, exploring measures for improvement within the Indian context.

Scheduled Castes (SC) and Scheduled Tribes (ST) students in Indian states such as Maharashtra and Chhattisgarh have long faced societal discrimination that often carries over into educational institutions. While affirmative action and anti-discriminatory laws exist, these students continue to experience exclusion, harassment, and other forms of atrocity, affecting their educational and emotional well-being. This article explores specific incidences, underlying causes, and institutional responses to atrocities against SC and ST students in Maharashtra and Chhattisgarh, assessing the effectiveness of legal protections and proposing recommendations for improvement.

India's higher educational system is one of the largest globally, with universities and colleges attracting students from diverse social, economic, and cultural backgrounds. The expectations from these institutions are high; they are meant to provide not just education but also an

environment that respects and nurtures the individuality and freedom of every student. However, numerous reports over the years have highlighted instances of caste-based discrimination, ragging, gender-based violence, and other abuses. These incidences indicate the presence of a troubling undercurrent of prejudice, harassment, and intolerance within the education system. (Facing Atrocities In Independent India Kindle Edition by Dr. Ravinand Howal (Author).

Maharashtra and Chhattisgarh are states with significant SC and ST populations, and both have strong histories of affirmative action policies aimed at providing social and educational equity. However, higher education institutions in these states have often reported cases of discrimination, harassment, and violence against SC and ST students. These students frequently face systemic biases and are sometimes denied equal opportunities, contributing to academic and social setbacks. Analyzing the root causes, legal frameworks, and institutional responses sheds light on how these atrocities can be mitigated and ultimately eradicated.

Nature of Atrocities against SC and ST Students: Incidences of atrocities against SC and ST students in Maharashtra and Chhattisgarh take multiple forms:

1) **Caste-Based Discrimination:** Students face discrimination in admission processes, classroom interactions, access to resources, and extracurricular participation. Many are marginalized or subject to biased grading practices by faculty.

2) **Social Exclusion:** SC and ST students often face exclusion in social settings, such as study groups or hostels, leading to isolation and reduced access to academic support networks.

3) **Ragging and Bullying:** Ragging continues despite strict regulations. For SC and ST students, it is often compounded by casteist abuse, resulting in psychological trauma, and in severe cases, leading to dropout or self-harm.

4) **Resource Denial:** SC and ST students report limited access to scholarships, study materials, and mentorship opportunities, often worsened by bureaucratic hurdles that discourage their educational progress.

Notable Incidents and Case Studies: Several cases have highlighted the gravity of these issues:

1) **Case of Rohith Vemula** (University of

Hyderabad, though this incident resonated across Maharashtra and Chhattisgarh): Vemula's suicide, due to caste-based discrimination and institutional apathy, brought national attention to the plight of Dalit students across the country, including Maharashtra and Chhattisgarh.

2) **Instances in Maharashtra:** Reports from institutions in Pune, Nagpur, and Mumbai reveal caste-based ragging incidents where students faced abuse by peers and neglect by faculty. In some instances, SC and ST students alleged that they were discouraged from voicing grievances and were penalized directly or indirectly for reporting discrimination.

3) **Incidents in Chhattisgarh's Tribal Institutions:** Tribal students, especially in rural areas, often experience harassment from both fellow students and faculty. They report being excluded from group activities and targeted in classroom discussions.

Contributing Factors: Several factors fuel these atrocities against SC and ST students in Maharashtra and Chhattisgarh:

1) **Systemic Caste Bias:** Caste prejudice remains deeply rooted in Indian society, influencing behavior within educational institutions. This results in biases among students, faculty, and administrators, making SC and ST students vulnerable to discrimination.

2) **Lack of Institutional Accountability:** Despite anti-discriminatory policies, many institutions fail to effectively address complaints, with a lack of dedicated bodies for redressal. Additionally, faculty members are often not sensitized to issues faced by SC and ST students.

3) **Socioeconomic Inequality:** Many SC and ST students come from economically disadvantaged backgrounds, which worsens their marginalization. Financial constraints hinder their access to resources, making it challenging to navigate educational settings effectively.

4) **Insufficient Implementation of Affirmative Action:** Although quotas and scholarships exist, implementation is often lacking, leaving students without the support systems promised by government policies.

Legal Framework and Institutional Policies: India has laws aimed at protecting SC and ST students:

1) **Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989:** This act criminalizes discrimination and atrocities against SC and ST individuals. However, enforcement in

educational settings remains limited.

2) University Grants Commission (UGC)

Guidelines: The UGC mandates institutions to create inclusive environments for SC and ST students. However, many institutions fall short in adhering to these guidelines, and regulatory oversight is weak.

3) **Anti-Ragging Laws:** These laws aim to curb ragging, which frequently targets SC and ST students. While these laws exist, implementation gaps often leave victims unprotected.

Institutional Responses and Limitations:

The responses of institutions to atrocities against SC and ST students often fall short. While some institutions have anti-discrimination cells and designated grievance redressal committees, SC and ST students report feeling hesitant to file complaints due to fear of repercussions. Moreover, faculty and administrative staff are sometimes insufficiently trained to handle such grievances with sensitivity, leading to further marginalization of the complainants.

Recommendations: To address these issues effectively, both government and educational institutions in Maharashtra and Chhattisgarh should consider the following measures:

1) Enhance Accountability Mechanisms:

Regular audits of institutions by third-party bodies could ensure adherence to anti-discriminatory practices, with penalties for non-compliance.

2) Counseling and Support Services:

Institutions should prioritize counseling services to provide mental health support, especially to students facing discrimination and social isolation. Peer mentoring programs can help SC and ST students integrate better into academic and social circles.

3) Increase Awareness and Sensitization

Programs: Programs aimed at educating students, faculty, and administrators on the impacts of caste-based discrimination can foster a more inclusive campus culture. Mandatory sensitivity training should be conducted periodically.

4) Dedicated Scholarships and Resources:

Simplifying access to scholarships and resources specifically for SC and ST students can reduce their dependency on institutional bureaucracy, enabling them to focus on their studies.

5) Empowerment of Anti-Discrimination

Cells: Strengthening the roles and powers of anti-discrimination cells within institutions can offer SC and ST students a reliable means of reporting and addressing grievances.

Nature of Atrocities in Higher

Institutions: Atrocities in Indian higher education institutions take many forms, each leaving profound impacts on victims and the institutional environment. Key forms include: India's entrenched caste system often seeps into academic environments, leading to exclusion, marginalization, and even violence against students from Scheduled Castes (SCs), Scheduled Tribes (STs), and Other Backward Classes (OBCs). Discrimination manifests through verbal abuse, isolation, grading bias, and limited access to opportunities for scholarships and resources.

Gender-Based Violence and Harassment:

Female students frequently face harassment, both physical and verbal, along with social restrictions. Cases of sexual harassment and assault are reported frequently, though many remain unreported due to fear, stigma, and potential repercussions. Despite stringent anti-ragging laws, incidents of ragging, often violent and humiliating, continue in various institutions. These can result in severe psychological and physical harm to new students.

Religious and Linguistic Discrimination:

India's diversity of religions and languages sometimes becomes a basis for discrimination. Students from religious or linguistic minorities may face marginalization, stereotyping, and unequal treatment. After 77 years of independence still India is facing discrimination in several factors & observing the present scenario it seems difficult to abolish such religion based atrocities.

Mental Health Neglect:

Incidences of suicide among students in higher institutions, exacerbated by stress, isolation, and academic pressure, have shed light on the lack of adequate mental health support. The persistence of atrocities within educational institutions can be attributed to a combination of systemic, cultural, and individual factors: Deep-rooted societal biases regarding caste, gender, and religion often shape interpersonal interactions on campus. Students bring societal attitudes into educational spaces, reinforcing discriminatory behaviors. Institutions often fail to implement policies effectively, leaving students without adequate protection or recourse. The lack of accountability, coupled with bureaucratic inefficiencies, allows perpetrators to evade consequences.

Hierarchical Power Dynamics:

Power imbalances between students, faculty, and

administration can lead to abuses of authority. Junior students, in particular, are vulnerable to the authority exercised by seniors, faculty members, and administrators. Many institutions lack the resources and programs to support students' mental health needs, which can worsen feelings of isolation and despair among victims.

Impact of Atrocities on Students and Institutions: The impacts of these incidents are multidimensional, affecting not only the direct victims but also the broader institutional environment. Victims often experience mental health issues, including anxiety, depression, and trauma, which can hinder their academic and personal growth. In extreme cases, these stresses can lead to self-harm and suicide. Exposure to discrimination and violence detracts from students' focus, potentially affecting academic outcomes. Additionally, the mental toll can lead students to disengage from academics or even drop out. Incidents of violence and discrimination harm an institution's reputation, impacting enrollment, funding, and the overall academic environment.

Legal and Institutional Framework: India has various laws aimed at preventing and addressing atrocities in educational institutions: The Prohibition of Ragging Act, this law seeks to eliminate ragging through disciplinary action against offenders, including fines and imprisonment. Despite this, enforcement remains inconsistent. The SC/ST (Prevention of Atrocities) Act, this act is intended to protect students from Scheduled Castes and Tribes from discrimination and violence. The effectiveness of this act is limited, as social biases persist.

Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition, and Redressal) Act, 2013 Commonly known as the POSH Act, this law mandates institutions to establish mechanisms for reporting and addressing sexual harassment. However, while these laws exist, their enforcement often falls short due to inadequate awareness, implementation challenges, and insufficient accountability mechanisms.

Recommendations for Improvement: A holistic approach is necessary to address the root causes and provide a safe environment in educational institutions. Recommendations include: Introducing workshops and seminars on diversity, inclusion, and respect can help students

and staff challenge prejudiced mindsets and foster a culture of tolerance. Institutions should establish independent and transparent complaint-handling mechanisms, including dedicated bodies to investigate and address grievances without bias or delay. Establishing mental health resources, counseling, and support groups can help students deal with stress and trauma, making the campus environment more supportive. Institutions should enforce strict consequences for perpetrators of discrimination, harassment, and violence to establish a zero-tolerance policy. Higher education regulatory bodies can play a crucial role by monitoring institutions for adherence to anti-discrimination and harassment policies, implementing audits, and penalizing non-compliant institutions.

Conclusion: Atrocities in higher education institutions in India are a significant concern, reflecting broader social issues within a microcosm of academic spaces. While laws and policies exist to counter these challenges, effective implementation, coupled with cultural and attitudinal shifts, is essential. As India continues to position itself as a global educational hub, ensuring a safe and inclusive environment in its higher education institutions is imperative for nurturing future leaders who are not just intellectually capable but also socially responsible. The prevalence of atrocities against SC and ST students in Maharashtra and Chhattisgarh calls for immediate action to ensure that higher education is a sanctuary of learning and growth rather than discrimination. While laws exist, implementation lags behind, requiring a committed effort from government bodies and educational institutions. Only through sustained awareness, accountability, and policy enforcement can educational institutions truly transform into inclusive spaces that nurture and empower all students, regardless of caste.

References:

1. *Atrocities – The 100 Deadliest Episodes in Human History* by Matthew White (Author)
2. *Atrocities on Untouchables*, Shyamlal
3. *Dalits in India: Search for a Common Destiny*, Sukhadeo Thorat
4. *Untouchability in Rural India*, by Ghanshyam Shah | Harsh Mander | Sukhadeo Thorat | Satish Deshpande | Amita Baviskar
5. *Understanding Marginality: Cultural and Literary Perspectives* by Supriya Agarwal, Neha Arora and Ved Prakash
6. <https://www.hindustantimes.com/static/rohith-vemula-an-unfinished-portrait/>.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AGRICULTURE: A PATHWAY TO SUSTAINABLE FARMING

Arun Bhavsing Chavhan, Assistant Professor in Economics, S. N. Mor College, Tumsar

Abstract: *The integration of Artificial Intelligence (AI) in agriculture has emerged as a transformative approach to achieving sustainability. This research paper explores the potential of AI-driven technologies to enhance agricultural productivity, optimize resource usage, and mitigate the environmental impacts of farming practices. By examining various AI applications in precision agriculture, crop management, and supply chain optimization, this paper aims to provide insights into how AI can support sustainable farming.*

Introduction: The global agricultural sector faces significant challenges, including climate change, resource scarcity, and increasing demand for food. Traditional farming practices often lead to inefficiencies and environmental degradation. AI offers innovative solutions to address these challenges by enabling precise and data-driven decision-making. This paper investigates the role of AI in promoting sustainable agriculture, focusing on its applications, benefits, and potential challenges.

Artificial Intelligence (AI) and Agriculture: AI-powered Crop Yield Prediction Models and Government Initiatives: To provide better guidance to farmers in India, work has begun on developing AI powered crop yield prediction models. The Indian government has sought assistance from Indian Space Research Organisation (ISRO) for this purpose. The government, in collaboration with the industrial sector, has initiated the deployment of AI-powered crop yield prediction models in some districts of Assam, Bihar, Jharkhand, Madhya Pradesh, Maharashtra, Rajasthan, and Uttar Pradesh. This system uses data from remote sensing provided by ISRO, along with soil health card data, weather information from the India Meteorological Department, soil moisture and temperature data. Researchers at IIIT Bangalore have developed an innovative farming system called **AutoGrow**, which uses AI and machine learning to automate farming processes, reduce water usage, and increase efficiency. A report by Boston Consulting Group highlights India's potential in integrating AI into high-priority

sectors like agriculture, aiming to transform public sector operations. A seminar organized by IIT Guwahati explored the role of AI in achieving agricultural self-sufficiency in India by 2047, focusing on precision farming and risk assessment.

Challenges and opportunities in agriculture -Food and agriculture systems today are unsustainable for both people and planet. They operate at a high environmental cost, waste large amounts of product and leave many producers in emerging markets at or below the poverty level. Stakeholders from all sectors and regions have recognized the urgent need for a fundamental transformation of food and agriculture systems. Such a transformation would create sustained social value and deliver greater equity to the most disenfranchised.

Agriculture is a high-priority sector of the Indian economy, with 58% of all families dependent on it, directly or indirectly, for their livelihoods. The sector is at a critical juncture, with many challenges across the value chain. Though the adoption of digital technologies can contribute to addressing some of the challenges, success in this area has been isolated and has not scaled up adequately.

Challenges faced by the agriculture sector include the following: Small and marginal farmers (86% of farmers) own less than two hectares, causing unsustainable farm incomes and poverty. Unsustainable farming practices, resulting in soil degradation and water stress Lack of datasets at farm, farmer and sector levels, leading to higher costs of services. Gaps in market

linkages, challenges in price discovery for farmers and price volatility in the market. Lack of food processing, logistics and warehousing infrastructure close to farm gates, increasing wastage. Emerging technologies driven by the fourth industrial revolution, such as the internet of things (IoT), artificial intelligence (AI), machine learning (ML), big data, drones and blockchain, are disrupting many industries, bringing rapid and large-scale change. Until now, the agriculture sector has been slow to harness the power of these technologies. Low adoption levels of emerging technologies in agriculture are due in large part to the complexity of the sector, which features small farm sizes, lack of telecoms infrastructure in rural areas, high regulatory burdens which raise costs, and revenues constrained by customers' limited ability and willingness to pay.

AI Applications in Sustainable Agriculture:

Soil and Crop Monitoring: AI algorithms analyse data from sensors and drones to monitor soil health, moisture levels, and crop growth, enabling farmers to make informed decisions on irrigation, fertilization, and pest control. **Predictive Analytics:** Machine learning models predict crop yields, disease outbreaks, and weather patterns, allowing farmers to take proactive measures to enhance productivity and reduce losses.

Automated Irrigation Systems: Smart Irrigation: AI-powered systems optimize water usage by analysing weather forecasts, soil moisture data, and crop water requirements, reducing water wastage and ensuring efficient irrigation. AI-driven robots perform tasks such as planting, harvesting, and sorting crops with high precision, reducing labour costs and minimizing crop damage. Autonomous robots equipped with AI identify and eliminate weeds and pests, reducing the need for chemical pesticides and herbicides.

Supply Chain Optimization: AI optimizes supply chain logistics by predicting demand, managing inventory, and reducing transportation costs, ensuring timely delivery of fresh produce with minimal waste. AI models simulate different climate scenarios to identify crop varieties and farming practices best suited to changing climate

conditions, helping farmers adapt to new environmental realities.

Benefits of AI in Sustainable Agriculture: AI-driven technologies optimize the use of water, fertilizers, and pesticides, reducing resource wastage and minimizing environmental impact. Precision farming and automated systems enhance crop yields and quality, contributing to food security. Automation reduces labour costs and operational expenses, making farming more economically viable. AI minimizes the use of harmful chemicals and promotes sustainable farming practices, protecting ecosystems and biodiversity.

Challenges and Considerations: Ensuring the privacy and security of data collected by AI systems is crucial to protect farmers' interests. Bridging the digital divide and ensuring that small-scale farmers have access to AI technologies is essential for inclusive agricultural development. Addressing ethical concerns related to job displacement and the equitable distribution of benefits is important for the sustainable adoption of AI in agriculture. **Conclusion:** AI has the potential to revolutionize agriculture by enabling sustainable farming practices that are efficient, productive, and environmentally friendly. By addressing the challenges and leveraging the benefits of AI, the agricultural sector can move towards a more sustainable and resilient future. Further research and collaboration among stakeholders are necessary to harness the full potential of AI in agriculture and ensure its responsible and equitable deployment.

References:

1. Barriguinha, A. and Moysiadis, T. 2021. Data-Driven Artificial Intelligence Applications for Sustainable Precision Agriculture. *Agronomy* 2021, 11, 1227.
2. Selvaraj, M. G., Vergara, A., Ruiz, H., Safari, N., Elayabalan, S., Ocimati, W. And Blomme, G. 2019. AI powered banana diseases and pest detection. *Plant methods*, 15, 1-11.
3. Eli Chukwu, N. C. 2019. Applications of artificial intelligence in agriculture: A review. *Engineering, Technology & Applied Science Research*, 9(4).
4. Mor, S., Madan, S. and Prasad, K. D. 2021. Artificial intelligence and carbon footprints: Roadmap for Indian agriculture. *Strategic Change*, 30(3), 269-280.
5. FAO. *The State of Food Security and Nutrition in the World 2022*; FAO: Rome, Italy, 2022; ISBN 978-92-5-136499-4.
6. sNawandar, N.K.; Satpute, V.R. IoT based low cost and intelligent module for smart irrigation system. *Comput. Electron. Agric.* 2019, 162, 979–990.
7. Paymode, A.S.; Malode, V.B. Transfer learning for multi-crop leaf disease image classification using convolutional neural network VGG. *Artif. Intell. Agric.* 2022, 6, 23–33.

NATIONAL EDUCATION POLICY (NEP) 2020 AND THE PATH TO EQUITABLE EDUCATION FOR GENDER-DIVERSE STUDENTS

Lakshana Gupta, Ph.D. Scholar, Department of Sociology and Social Work, Himachal Pradesh
University, Shimla - 171005, Himachal Pradesh, India Email: guptalakshana@gmail.com

Abstract: Education is a fundamental right that shapes individuals' futures and drives societal progress. However, for transgender and gender-diverse individuals, access to education often remains a privilege rather than a right. Social stigma, institutional biases, and infrastructural inadequacies have historically marginalized this group within the educational framework, perpetuating cycles of poverty and exclusion. In response to these challenges, India's National Education Policy (NEP) 2020 provides a transformative vision for an inclusive education system. It explicitly recognizes gender diversity as integral to educational equity, making provisions for initiatives like the Gender Inclusion Fund (GIF) to support marginalized groups. This paper explores the intersection of NEP 2020, transgender issues, and sociological theories to understand and address the systemic barriers that hinder educational equity for gender-diverse students.

Keywords: Educational Equity, Gender Inclusivity, Intersectionality, NEP 2020, Social Stratification.

Introduction: The National Education Policy (NEP) 2020 aims to reshape India's education system by prioritizing inclusivity, equity, and access for all learners. A key focus of the policy is addressing gender disparities and fostering inclusivity through initiatives like the Gender Inclusion Fund (GIF). This initiative holds significant potential for transgender and gender-diverse individuals, who have long faced systemic challenges such as stigma, bullying, and lack of support in educational environments, leading to high dropout rates and poor learning outcomes (Ministry of Human Resource Development, 2020).

NEP 2020 seeks to tackle these barriers by creating a supportive and welcoming educational space. The Gender Inclusion Fund plays a pivotal role by providing resources to states and union territories for gender-sensitive projects. These include building inclusive facilities, developing teaching materials that reflect gender diversity, and training educators to better understand and support diverse identities. Together, the policy and the fund aim to dismantle systemic obstacles, offering transgender and gender-diverse students better opportunities to thrive academically.

Understanding the challenges faced by these individuals requires a sociological perspective. Theories such as social stratification, intersectionality and labelling, theory shed light on how societal structures perpetuate exclusion. For instance, social stratification theory explains how hierarchical structures in society restrict access to resources for marginalized groups, including transgender individuals in education.

Intersectionality, a concept developed by Kimberle Crenshaw, highlights how overlapping identities like gender, class, and ethnicity compound discrimination. Labelling theory explores how societal stigmas, like being labelled 'deviant,' exacerbate marginalization, creating barriers in educational spaces.

Methodologically, this analysis draws on a review of secondary sources, including research papers, policy reports, and organizational documents, to evaluate the current state of education for transgender individuals in India. By identifying gaps in research and practice, the study offers insights into developing more effective interventions.

NEP 2020, combined with the Gender Inclusion Fund, represents a meaningful stride toward equity in education. By focusing on the unique challenges faced by transgender and gender-diverse individuals, this initiative aims to create a system where every student has the opportunity to succeed, regardless of their gender identity. Through continued efforts in policymaking, financial support, and sociological understanding, India can build an educational system that truly reflects the diversity and inclusivity it aspires to achieve.

Review of Literature: Numerous studies highlight the unique challenges faced by transgender and gender-diverse students in educational settings. A report by the National Human Rights Commission (2017) notes that 92 % of transgender individuals in India are deprived of the right to education, leading to high illiteracy rates and limited employment opportunities.

Transgender and gender-diverse individuals face disproportionate challenges in accessing education, stemming from systemic biases and societal attitudes. There are high dropout rates among transgender students, linking these to bullying, family rejection, and the lack of institutional support (Barman, 2024). This aligns with broader findings in the Global Education Monitoring Report (UNESCO, 2020), which emphasizes the critical need for inclusive curricula and gender-sensitive environments to mitigate exclusion.

The absence of transgender-specific accommodations, such as hostels, and the lack of clarity in government policies exacerbate the challenges faced by transgender students in accessing equitable education. National Council of Educational Research and Training (2020) highlights that the lack of infrastructure tailored to the needs of transgender individuals perpetuates feelings of exclusion and alienation, further discouraging their participation in educational institutions. The ambiguous government resolutions fail to address the specific requirements of transgender students, leaving significant gaps in implementation and enforcement (Martino et al., 2022).

The role of policy in addressing gender disparities is well-documented globally. For instance, Canada and Sweden have adopted comprehensive measures to integrate gender inclusivity into their education systems, including gender-neutral curricula and safe spaces for all students (Taylor & Peter, 2011). However, in the Indian context, policies like the Right to Education Act (2009) have yet to explicitly address the needs of transgender students, making NEP 2020 a significant intervention.

Sociological Frameworks on Marginalization: The inclusion of sociological theories provides a robust framework to understand and address the systemic barriers faced by transgender and gender-diverse students. While NEP 2020 lays a promising foundation, the integration of these theoretical insights into policy design and execution is critical for fostering genuine inclusivity.

Social Stratification and Educational Exclusion: Social stratification, a concept rooted in sociological analysis, highlights how systemic inequalities are institutionalized across societies. These inequalities are especially evident in education, where access and opportunities are

unevenly distributed based on class, caste, gender, and other social markers (Boby Xavier Thaiparambil et al., 2017). Transgender students are disproportionately impacted, relegated to the lower rungs of the educational hierarchy.

For instance, in many Indian educational institutions, the absence of gender-neutral infrastructure, combined with societal attitudes that reinforce binary norms, limits transgender students' ability to participate freely (Bakshi, 2022). These barriers are compounded by economic disparities, as many transgender individuals come from low-income families, further restricting their access to quality education. Policies like NEP 2020 aim to dismantle these hierarchical barriers through initiatives such as the Gender Inclusion Fund, but their success depends on effective implementation at the grassroots level.

Intersectionality and Layers of Discrimination: The theory of intersectionality, introduced by Kimberle Crenshaw provides a lens to understand how overlapping social identities compound experiences of oppression. Transgender students in India often face multifaceted discrimination based on their gender identity, caste, socioeconomic status, and even geographical location (Lal, 2023). For example, a transgender student from a lower caste in rural India may encounter caste-based exclusion within the classroom while simultaneously being marginalized for their gender identity. This intersectionality exacerbates their vulnerability, leading to higher dropout rates and limited access to scholarships or other resources. NEP 2020's acknowledgment of intersectional challenges, though implicit, must be explicitly addressed through targeted interventions, such as scholarships for transgender students from marginalized communities and inclusion of their voices in policy-making processes.

Labelling Theory and The Stigma of Deviance: Labelling theory, as articulated by Howard Becker (1963), examines how societal labels reinforce exclusion by defining certain behaviours or identities as deviant. For transgender individuals, labels such as 'unnatural' 'or 'outcasts' create a cycle of stigma that affects their educational journey. In schools and colleges, these labels often manifest as bullying, discriminatory remarks, and outright exclusion from classroom activities or peer groups. Teachers and administrators, either consciously or

unconsciously, perpetuate these labels by failing to challenge derogatory stereotypes or by treating transgender students as exceptions rather than equals (Advanced Centre for Women's Studies (ACWS) Tata Institute of Social Sciences (TISS), Mumbai, 2019). The NEP 2020's focus on sensitizing educators and developing gender-sensitive curricula represents a critical step in countering such stigmatization, but it requires continuous monitoring and community engagement to break the cycle of marginalization.

Global Lessons in Gender-Inclusive Education: Education systems worldwide are increasingly recognizing the need to promote inclusivity for gender-diverse individuals. While challenges remain, many countries have adopted progressive policies and practices that India can draw inspiration from to achieve the gender equity goals outlined in the National Education Policy (NEP) 2020. These international examples demonstrate how inclusive education systems can ensure equitable access, participation, and success for transgender and gender-diverse students.

In Canada, significant strides have been made to improve school environments for transgender students. Anti-bullying laws and gender-sensitive training for educators have created safer and more welcoming spaces. The Canadian Human Rights Act explicitly prohibits discrimination based on gender identity or expression, ensuring fair treatment within educational institutions. Many schools now offer gender-neutral restrooms and changing facilities, reducing bullying and providing safe spaces. Curricula include lessons on gender diversity, LGBTQIA+ history, and rights, fostering understanding and acceptance among students. Additionally, gender support teams, including trained counsellors, are available to address the unique needs of transgender students (Canadian Teachers' Federation, 2021). **Sweden** has embraced a gender-neutral approach to education, ensuring that all students feel valued regardless of their gender identity. Schools encourage the use of gender-neutral pronouns like "hen," challenging traditional gender norms and promoting inclusion. Teachers receive training to avoid gendered biases in interactions and assessments, ensuring equal opportunities for all learners (Acar Erdol, 2019). Swedish curricula incorporate discussions on gender identity, sexual orientation, and consent, equipping students with the tools to respect and embrace diversity.

In New Zealand, the focus has been on creating safe and supportive school environments, especially for students from marginalized gender identities. The Ministry of Education emphasizes the mental health and emotional wellbeing of transgender students through anti-bullying programs and tailored support systems (Inside OUT, 2021). Schools actively involve transgender students in shaping policies that impact their education, ensuring their voices are heard. Policies also allow students to self-identify their gender, choose their pronouns, and wear uniforms that align with their identity, fostering a sense of belonging and affirmation (Graham et al., 2022).

These global practices highlight the transformative impact of inclusive education policies and underscore the potential for India to adapt similar strategies to create a more equitable and supportive educational environment for all students.

Findings and Analysis:

1. Systemic Barriers in Education for Gender-Diverse Students: Despite constitutional guarantees of equality, transgender students in India face systemic barriers that hinder their inclusion in educational spaces. A significant challenge is the stigma and bullying they encounter, with surveys revealing that over 60% of transgender students experience harassment in schools. This hostile environment often leads to severe mental health challenges and alarmingly high dropout rates (UNESCO, 2023). Moreover, the lack of gender-neutral infrastructure further exacerbates their struggles. Many schools do not provide facilities like gender-neutral restrooms, forcing transgender students to choose between enduring discomforts or skipping school altogether. While the National Education Policy (NEP) 2020 sets commendable goals for inclusivity, its impact is diluted by gaps in clear and actionable implementation guidelines. Without addressing these fundamental issues, the vision of inclusive education remains a distant goal.

2. NEP 2020's Vision for Inclusivity: The National Education Policy (NEP) 2020 acknowledges the deep-rooted and overlapping factors that contribute to educational exclusion. To tackle these challenges, it proposes meaningful structural reforms. A standout initiative is the Gender Inclusion Fund, designed to help states create gender-sensitive facilities, design inclusive learning materials, and train teachers to cultivate

a welcoming environment for all students. The policy also highlights the importance of inclusive teaching methods. It emphasizes using educational resources that reflect and celebrate diverse identities, encouraging acceptance and empathy. By doing so, NEP 2020 aims to foster understanding and mutual respect among students, building a foundation for an equitable education system.

3. Sociological Insights into Educational Exclusion: From a sociological perspective, NEP 2020 aims to break down barriers that prevent marginalized groups, including transgender students, from accessing quality education. It recognizes that exclusion is often compounded by factors like gender, caste, and class, and therefore calls for tailored solutions to address these overlapping disadvantages.

A key part of this vision involves reshaping societal attitudes. Teachers are positioned as crucial influencers, responsible for challenging stereotypes and promoting inclusivity in classrooms. By empowering educators and embracing diversity, NEP 2020 aspires to create an educational environment where every student can thrive.

Policy Recommendations:

1) Strengthening Implementation

Frameworks: i) Develop detailed guidelines for utilizing the Gender Inclusion Fund. ii) Establish monitoring mechanisms to ensure accountability and transparency.

2) Building Capacity Among Educators: i) Conduct regular gender-sensitivity workshops for teachers and staff. ii) Recruit transgender educators to serve as role models and foster diversity.

3) Community and Parental Engagement: i) Partner with NGOs and local organizations to raise awareness about gender inclusivity. ii) Organize workshops for parents to create supportive home environments for transgender children.

4) Enhancing Infrastructure: i) Construct gender-neutral restrooms and changing facilities in schools. ii) Provide scholarships and mentorship programs tailored for transgender students.

5) Establishing Grievance Mechanisms: i) Set up grievance cells in every school to address issues related to discrimination and exclusion.

6) Hiring Transgender Knowledge Experts: i) Employ transgender knowledge experts in every school to guide educators, address student concerns, and promote inclusivity at the grassroots level.

7) Policy Integration: Align NEP 2020 with existing legal frameworks, such as the Transgender Persons (Protection of Rights) Act, 2019, for a cohesive and unified approach to gender inclusivity.

Conclusion: NEP 2020 represents a significant step toward an equitable education system that accommodates the diverse needs of all students. By addressing the unique challenges faced by transgender and gender-diverse individuals, the policy aims to create an inclusive environment where every learner can thrive. However, the success of this vision depends on effective implementation, sustained financial support, and societal transformation. By drawing on global best practices and applying sociological insights, India can build an education system that truly embodies the principles of equity and inclusivity.

References

1. Acar Erdol, T. (2019). Practicing Gender Pedagogy: The Case of Egalia. *Journal of Qualitative Research in Education*, 7(4), 1–21. <https://doi.org/10.14689/issn.2148-624.1.7c.4s.3m>
2. Advanced Centre for Women's Studies (ACWS) Tata Institute of Social Sciences (TISS), Mumbai. (2019). *An Exploratory Study of Discriminations based on Non-Normative Genders and Sexualities*. https://tiss.edu/uploads/files/An_Exploratory_study_of_Discrimination_16_March_2020_compressed.pdf
3. Bakshi, G. K. (2022, May 31). Making schools a safe space for LGBTQI students: Issues and challenges. The Leaflet. <https://theleaflet.in/lgbtqi/making-schools-a-safe-space-for-lgbtqi-students-issues-and-challenges>
4. Barman, M. (2024, February 19). Transgender Community and Higher Education in India. [www.cdpp.co.in](https://www.cdpp.co.in/articles/transgender-community-and-higher-education-in-india). <https://www.cdpp.co.in/articles/transgender-community-and-higher-education-in-india>
5. Becker, H. S. (1963). *Outsiders - Studies In The Sociology Of Deviance*. United States.
6. Canadian Teachers' Federation. (2021). *Affirming Affirming Gender Diversity Gender Diversity*. https://www.ctf-fce.ca/wp-content/uploads/2021/05/SVB5_AGD_EN_final_web-1.pdf
7. Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
8. InsideOUT. (2021). *Making Schools Safer A practical resource for schools on supporting transgender, gender diverse, and intersex students in Aotearoa New Zealand*. <https://insideout.org.nz/wp-content/uploads/2021/11/Making-Schools-Safer.pdf>
9. Lal, B. S. (2023). Transgenders Community in India Socioeconomic Health and Psychological Conditions. *Journal of Research in Social Science and Humanities*, 2(11), 1–8. <https://doi.org/10.56397/jrssh.2023.11.01>

सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट की प्राकृतिक चित्रण परंपरा

डॉ. विश्वनाथ साबळे, अधिष्ठाता, शाशकीय कला व अभिकल्प महाविद्यालय, नागपूर.

सारांश: कला अभिव्यक्ती में प्राकृतिक चित्रण का तात्पर्य प्रकृति में स्थित सौंदर्य का वास्तविक चित्रण है। प्राकृतिक रचनाएँ तथा मनुष्य निर्मित कृत्रिम संसाधनों का विचार प्राकृतिक चित्रण विधि में किया जाता है। प्रकृति से मनुष्य सदा प्रभावित रहा है। मनुष्यने प्रकृति में होते बदलाव का स्वीकार करते हुये प्रकृति के साथ संवाद कायम रखा है। प्रकृति के एक घटक के रूप में अपना अस्तित्व भी लगातार बनाए रखा है। विविध ऋतुओं में प्रकृति अपना स्वतंत्र रूप उजागर करती है। दृश्य एवं अनुभूति के साथ साधन, माध्यम तथा तंत्र के साथ प्राकृतिक चित्रण होता है। लोकजीवन के विभिन्न अंग तथा उपलब्धियों के आधार पर प्राकृतिक चित्रण विधि उभरती है।

शोध संज्ञाएं: कला, प्राकृतिक चित्रण, सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट प्राकृतिक चित्रण परंपरा, अध्ययन यात्राएँ।

प्रस्तावना: कला भावनाओं का विस्तार तथा अभिव्यक्ती है। प्राकृतिक चित्रण जनमानस में अत्यंत लोकप्रिय है। प्राकृतिक चित्रण का तात्पर्य स्थित प्रकृति के सौंदर्य का वास्तविक रूप में किया हुआ चित्रण है। प्रकृति से मनुष्य सदा प्रभावित रहा है। बदलते प्राकृतिक वातावरण से सहज होते हुए प्रकृति से मनुष्य सदा जुड़ा रहा है। प्राकृतिक चित्रकार अपनी अनुभूति के आधार पर जलरंग, तैलरंग, इंक, तथा चारकोल आदी माध्यमों से प्राकृतिक चित्रण करता है। यह चित्रण वर्णनात्मक वास्तविक विधि में चित्रित किये जाते हैं। प्रकृति के सामान्य रूप से लेकर अमूर्त, गूढ़ व रौद्ररूप भी चित्रणों में समाहित होते हैं। प्राकृतिक रचनाएँ परबत, नदियाँ, तालाब, वृक्ष, जमीन, आकाश, पशु, पक्षी, मनुष्य, तथा मनुष्य निर्मित कृत्रिम संसाधनों का विचार प्रायः प्राकृतिक चित्रण विधि में किया जाता है।

कला: कौशलपूर्ण क्रिया 'कला' कहलाती है। विश्व की अनेक भाषाओं में कला शब्द से समान अर्थ के शब्दों की रूपरेखा समान है। 'आर्ट' का लैटिन रूप 'ars' है। लैटिन 'ars' का मूल 'रीति' इस संस्कृत संज्ञा में मिलता है। 'कौशलपूर्ण कृती' केवल कृती न मानते हुये रीति को महत्व देनेवाली यह व्याख्या है। जीवन का कोई भी ज्ञानात्मक तथा क्रियात्मक कौशलपूर्ण व्यवहार कला है। भारत में कला पद के लिये प्राचीन काल में 'शिल्प' शब्द रूढ़ था। सुंदर आकार शिल्प कहलाता था। यह इस संज्ञा का मूल अर्थ था। भाषाव्यवहार में कला, विशेषतः ललित कला, शब्द रूढ़ होता गया तथा शिल्प शब्द अंग्रेजी 'स्कल्प्चर' अर्थ में रूढ़ हुआ।

कला संस्कृत भाषा से संबंधित शब्द है इसकी व्युत्पत्ति 'क' धातु से मानी जाती है। 'कं (सुखम) लाति इति कलम, कं आनन्द लाति इति कला' इस प्रकार कला के विभिन्न अर्थ माने जा सकते हैं। भरतमुनि से पूर्व कला शब्द का प्रयोग काव्य को छोड़कर प्रायः सभी प्रकार के चातुर्य कर्म के लिए होता था, और इसके लिए विशिष्ट शब्द शिल्प राहा है। कला का अर्थ है, सुंदर, मधुर, कोमल और सुख देनेवाला। शिल्पह्वन अथवा कौशल कला के संबंध में

यूरोपियन दृष्टिकोण भी कुछ इसी प्रकार का रहा है। अंग्रेजी भाषा में कला को आर्ट (art) कहा गया है। फ्रेंच में आर्ट और लैटिन में आर्टम और आर्स ars से कला को व्यक्त किया गया है। इनके अर्थ संस्कृत भाषा में मूल धातु अर से है। अर का अर्थ है बनाना, पैदा करना या रचना करना इस शारीरिक या मानसिक कुशलता को 'आर्ट' माना गया है। कला शिल्प कौशल कि प्रक्रिया से युक्त सुंदर व सुखद सृजन रूप है।

प्राकृतिक चित्रण: प्राकृतिक चित्रणों में वास्तववादी पद्धतियों का उपयोग करने का प्रघात यूरोप से शुरू हुआ। ख्रिस्ती एवं बायज़ंटिन कलाओं में भित्तिचित्रों की पार्श्वभूमी की तरह प्राकृतिक चित्रण का उपयोग किया गया है। स्वतंत्र रूप से प्राकृतिक चित्रों को साकार करने का प्रारंभ सोलहवीं सदी में हुआ। प्रकृति की भव्यता तथा अथांगता दर्शाने के लिए डच चित्रकारों ने पर्सपेक्टिव तंत्र का उपयोग कर कई विहंगम चित्र बनाए। इन चित्रों को 'वर्ल्ड लैंडस्केप' नाम से जाना जाता है। इस काल में डच चित्रकार जोहान्स व्हरमेर, जेकोप व्हान राईस डालके प्राकृतिक चित्रों में जंगल, मैदान, जलाशय इन सारी प्राकृतिक घटकों का जिवंत तथा वास्तववादी चित्रण स्पष्ट है। अठारहवीं सदी के उत्तरार्ध में इंग्लैंड और फ्रान्स यह प्राकृतिक चित्रण प्रकार के प्रमुख केंद्र बने। इंग्लैंड में, उन्नीसवीं सदी के पूर्वार्ध में लैंडस्केप्स को अत्यधिक महत्व प्राप्त हुआ। इस काल में इंग्लिश चित्रों में सामान्यतः दिखायी दिये जानेवाले ग्रे तथा क्लथई रंग कम उपयोग में आने लगे थे। पॉल सैंडवी, टॉमस गर्टिन, जॉन सेल क्वांटम, टर्नर एवं कॉन्स्टेबल आदी चित्रकार प्राकृतिक चित्रण में कार्य कर रहे थे। उन्नीसवीं सदी के उत्तरार्ध में नयी प्राकृतिक चित्रण की एक आधुनिक शैली का प्रचलन इतिहास में 'दृक्प्रत्ययवाद' के नाम से परिचित है।

प्राकृतिक चित्रण में तैलरंग एवं जलरंग माध्यमों का अधिक मात्रा में उपयोग विश्व के सभी देशों के चित्रकारों ने किया है। साथ ही चारकोल, इंक, ग्वाश व पेस्टल माध्यम भी उपयोग में दिखाई देते हैं। चारकोल, इंक व जलरंग माध्यम प्राकृतिक चित्रण के लिये काफी

सहज रहे हैं। इन माध्यमों में प्रकृति के नित्य नूतन बदलाव का चित्रण सहजता से किया जा सकता है तथा जल्दी सुखने के कारण बाह्य चित्रण के लिये यह अत्यंत उपयुक्त माध्यम है। पेशवाओं ने १७९० में पुणे की शनिवारवाडा में चित्रशाला का प्रारंभ किया। जेम्स वेल्स यह ब्रिटिश चित्रकार इस कलाशालामें अध्यापन किया करते थे। स्थानिक चित्रकार गंगाराम नवगिरे तांबट इन्होंने उनसे मार्गदर्शन लिया। तांबट ने १७९५ में पुणे स्थित पर्वतीका निसर्गचित्र बनवाया संभवतः यही महाराष्ट्र का प्रथम प्रकृति चित्र था।

सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट की प्राकृतिक चित्रण परंपरा: मुंबई में २ मार्च १८५७ को सर जेजे स्कूल ऑफ आर्ट एंड इंडस्ट्री इस संस्था की स्थापना हुई। इस कलाशाला में स्थानिक कारागिरों के बच्चों को कला तथा कारागिरीका शास्त्रशुद्ध अध्ययन शुरू हुआ। पर्यवेक्षक टेरीने १८६० में कलाशाला में पूर्णकालीन चित्रकला वर्ग शुरू किया। इस वर्ग में ड्राइंग के साथ पेंटिंग का भी प्रशिक्षण शायद दिया जाता था। १८६५ में जॉन ग्रिफिथ एवम लॉकवुड किपलिंग इन्हे जेजे कलाशालामें अध्यापक के तौर पर नियुक्त किया गया। रॉयल अकादमी के प्रारूप में अध्ययन प्रारंभ हुआ। १८७२ में ग्रिफिथ के मार्गदर्शन में जेजे के तत्कालीन विद्यार्थियों ने अजंठा भित्तिचित्रों की प्रतिकृतियां तैलरंग माध्यम में बनाई। कुछ चित्र कागज पर अपारदर्शक जलरंगों में बनाए गए। इन विद्यार्थियों में से पेस्तनजी बोमनजी आगे चलकर वास्तववादी व्यक्तिचित्रण करने वाले चित्रकार के रूप में प्रख्यात हुए। आऊटडोर लैंडस्केप चित्रण रीति की शुरुआत जेजे कलाशालामें जॉन ग्रिफिथ ने शुरू की। वे रॉयल अकादमी के छात्र रहे हैं। ग्रिफिथ ने बनाया हुआ अजंठा लेणी क्रमांक १० का एक लैंडस्केप उपलब्ध है। उसी प्रकार मुंबई के रस्ते का एक लैंडस्केप उपलब्ध है।

१८८० में जे जे कलाशालामें पेंटिंग पूर्णकालीन अध्ययन की शुरुआत हुई। युरोपियन अकादमी रीति से कला अध्यापन प्रारंभ हुआ। मानवाकृति के अध्ययन से व्यक्तिचित्रण, वस्तुओं के अध्ययन से स्थिरचित्र आदि विषय अध्ययन में थे। वस्तुतः प्राकृतिक चित्रण यह अध्ययन का विषय नहीं था लेकिन हर एक चित्रकार ने आऊटडोर जाकर प्राकृतिक चित्रण करना अपेक्षित था। वास्तववादी पद्धति की अध्ययन पद्धति भारतीयों के लिए नई थी। जेजे कलाशाला के संग्रह में स्थित चित्रों के अध्ययन से ज्ञात होता है कि, १८८० से १९४० तक चारकोल, जलरंग, तैलरंग यह माध्यम शास्त्रसंमत रीति से उपयोग में लाए जाते थे। प्रारंभ में पेन्सिल तथा चारकोल इन माध्यम से शेडिंग करते हुए छायाप्रकाश का अध्ययन, वस्तु की घनता, पर्स्पेक्टिव अध्ययन को महत्व था। तैलरंग सीखते हुए प्रथम एकरंग (सिपीया टोन) में रंग रखे जाते थे, पश्चात् तीन रंग और अंत में रंगों की पॉलेट सीखायी जाती थी। ब्रिटिश वॉटरकलर रीति के तंत्र, नियम का सटीक

उपयोजन था। जलरंग माध्यम उपयोग में लाते समय सफेद रंग का उपयोजन था। कलाशालामें हर वर्ष अध्ययन दूर का आयोजन किया जाता था। इन आयोजनों में भारत की विविध ऐतिहासिक, धार्मिक स्थलों को भेंट देकर प्राकृतिक चित्रण जलरंग तथा तैलरंग में बनाए जाते थे। अध्ययन दूर में बनाए गए चित्र जेजे के संग्रह में हैं। अजंठा, एलोरा, अहमदाबाद, जयपुर, आग्रा, दिल्ली, बनारस, सांची, माउंट अबू, बीजापुर, भोपाल, फतेहपुर सिकरी, मथुरा, बदामी, हलेबिद्वा बेल्लूर, कोल्हापुर, नासिक आदि जगहों पर यह दूर गये थे। धुरंधर १८९० में जेजे के प्रारंभिक अध्ययनकर्ता तथा अध्यापक थे। 'कलामंदिर में ४१ साल' यह किताब लिखी, जिसमें १८९० से १९३१ तक जेजे स्कूल में हुई घटनाएं अंतर्भूत हैं। जेजे के इतिहास के संदर्भ में यह पुस्तक एक महत्वपूर्ण दस्तावेज है। धुरंधर का कलाशिक्षण ग्रिफिथ के मार्गदर्शन में हुआ और आगे चलकर उन्होंने ग्रीनवूड, सेसिलबर्न तथा सॉलोमन इन ब्रिटिश प्राचार्यों के साथ अध्यापक के तौर पर कार्य किया। इन ४१ सालों की हर एक चीज उन्होंने अपने पुस्तक में लिखी है। अत्यंत महत्वपूर्ण ऐतिहासिक संदर्भ रखने वाले कई फोटो भी उन्होंने प्रिंट किये। प्राकृतिक चित्रों की दृष्टि से १८९० से १९२८ तक निकले कई दूर के अनुभव और फोटो उन्होंने इस किताब में दिये हैं। इसमें १८९० में विजापुर दौरे का एक फोटो भी प्रिंट कराया गया है। उनमें सहभागी अध्यापक एवम विद्यार्थियों के नाम भी दिये गए हैं। विद्यार्थियों में धुरंधर और त्रिंदाद तथा शिक्षकों में गोम्स, मंत्री, गणपतराज केदारजी, सोकारजी बापूजी यह अध्यापक भी उस फोटो में दिखायी देते हैं।

१८९५ में अजंठा में भी अभ्यास दौरा कराया गया था और वहां ग्रिफिथ ने धुरंधर को अजंठा की गुंफाओं का विहंगम दृश्य चित्रबद्ध करने को कहा था, इसी प्रकार १८९३ में अहमदाबाद गये दूर में रानी रुपमती मस्जिद का चित्र निकाला गया था और वह भी जेजे के संग्रहालय में उपलब्ध है। इस मस्जिद के ड्राइंग के बारे में वे लिखते हैं, 'ग्रिफिथ साहब ने आर्किटेक्चर का पर्स्पेक्टिव ड्राइंग करने की पद्धति एक कागज पर करके दिखायी, उस वजह से इतनी बड़ी मस्जिद के लुप्त होते सारे कोन अचूकता से दिखाना संभव हुआ। यह चित्र जलरंग में बनाया गया है और इस चित्र को बॉम्बे आर्ट सोसायटी के प्रदर्शन में पुरस्कार भी प्राप्त हुआ था। १८९३ में धुरंधर ने रानी रुपमती मस्जिद का चित्र अकादमिक रीति से बनाया था। आऊटडोर बनाए गए इस चित्र में ब्रिटिश वॉटरकलर रीति का काफी प्रभावी ढंग से उपयोग किया गया है। यह चित्र जेजे कलाशाला संग्रह में उपलब्ध सबसे पुराना प्राकृतिक चित्र है। यह चित्र अत्यंत कम रंगों का इस्तेमाल मस्जिद के ड्राइंग, पेंटिंग अत्यंत बारीकी से बनाए गए है। चित्र बनाते समय अचूकता का भी पूरी तरह खयाल रखा गया है। १८९० के दशक में आऊटडोर जाकर प्राकृतिक चित्रण बनाना शुरू हो गया था। जॉन ग्रिफिथ एवम

ग्रीनवुड इन ब्रिटिश शिक्षकों का मार्गदर्शन विद्यार्थियों को प्राप्त हो रहा था। कई विद्यार्थी अकादमी कला एवं तंत्रिका शिक्षण प्राप्त कर रहे थे और अपने हुनर में वृद्धि ला रहे थे। ब्रिटिश शिक्षक जॉन ग्रिफिथ और ग्रीनवुड के मार्गदर्शन में, छात्रों ने शैक्षणिक कला और तकनीकों का अध्ययन शुरू किया। इन शिक्षकों के तहत प्रशिक्षित एमवी धुरंधर, त्रिनिदाद, के. बी. चूडेकर, आगास्कर, एल. एन. तास्कर, ने कला विद्यालय में शिक्षक के रूप में काम करना शुरू किया। संस्थान के प्रिंसिपल बदलते रहे, लेकिन २०वीं शताब्दी के पहले तीन दशकों में कला विद्यालय से शिक्षा लेकर बाहर आए छात्रों पर स्थानिक अध्यापकों का भी उतनाही प्रभाव था।

माउंट आबू एजुकेशनल टूर १९५६: एजुकेशनल टूर के लिए प्रतिभाशाली छात्रों का चयन करने के अलावा, कक्षा के शीर्ष छात्रों को भी उनके आउटडोर स्टडी कार्य के आधार पर चुना गया था। छात्रों को संस्थान द्वारा लैंडस्केप सामग्री भी प्रदान की गई, जिसमें विल्सन और न्यूटन के पेंट्स, कॉटमैन कंपनी के हस्तनिर्मित कागज, उच्च गुणवत्ता वाले ब्रश और कैनवास शामिल थे। संस्थान के प्राचार्यों और शिक्षक भी इस यात्रा में भाग लिया करते थे और वे छात्रों को स्पॉटपर डेमो देते थे। वे ड्रॉइंग, परस्पेक्टिव और वाटर कलर के इस्तेमाल की तकनीक के बारे में भी बताते थे। चूंकि शिक्षक भी इस तरह की टूर के दौरान काम करते दिखाई देते थे, छात्रों को उनका काम प्रत्यक्ष देखने का लाभ मिलता था। इससे विभिन्न तकनीकों से परिचय होता था। शाम को, सभी छात्रों को एक साथ बुलाया जाता था और दिन भर में उनके द्वारा किए गए, प्राकृतिक चित्रों पर चर्चा करके मार्गदर्शन किया जाता था। यही तरीका आज भी जेजे और महाराष्ट्र में कला स्कूलों में उपयोग में लाया जाता है। धुरंधर ने १८९० में विद्यार्थी के रूप में कला विद्यालय में प्रवेश लिया। तब से लेकर जब तक कि वे शिक्षक और निर्देशक के रूप में सेवानिवृत्त नहीं हुए, वे इन एजुकेशनल टूर का हिस्सा होते थे। इसलिए, लैंडस्केप पेंटिंग, वाटर कलर तकनीक और ऑयल पेंटिंग तकनीक शिक्षकों ने ग्रिफिथ से सीखी। उन्होंने भारतीय छात्रों को भी उसी तरह की तकनीक सिखाई। ऐसा लगता है कि यहां के छात्रों ने अंग्रेजी शिक्षकों की तुलना में भारतीय शिक्षकों से अधिक सीखा है। विद्यार्थियों में त्रिनिदाद, धुरंधर, आगास्कर, तास्कर जैसे भारतीय शिक्षकों का प्रभाव अधिक है, क्योंकि इन शिक्षकों ने संस्थान में १९०० से १९३० तक सेवा की है और चित्रकला छात्रों को पढ़ाया है।

ग्रिफिथ के बाद, सेसिलबर्न कला स्कूल के प्रिंसिपल बने। वह रॉयल अकादमी से शिक्षित थे और लैंडस्केप में मास्टर थे। उन्होंने हलदणकर, केतकर, चूडेकर, परांडेकर, दत्तोबा दळवी, एनआर सरदेसाई, पेडणेकर इन छात्रों को

ब्रिटिश जलरंग तकनीक सिखाई, जिन्होंने जलरंग में काम करके प्रसिद्धि प्राप्त की। सेसिल बर्न के बाद, सोलोमन संस्थान के प्रमुख और निदेशक (१९१९-१९३७) बने। उन्होंने भी रॉयल अकादमी से शिक्षा प्राप्त की थी। उन्होंने प्राकृतिक चित्र को भी चित्रित किया है और संस्थान के एजुकेशनल टूर में भी भाग लिया था। माधवराव सातवलेकर ने उन्हें नासिक की टूर के दौरान लैंडस्केप करते हुए देखा है, जबकि उन्होंने १९३० में आगरा की एक एजुकेशनल टूर में भाग लिया था तब वहां बैठकर ताजमहल को तैलरंग से बनाया था। साथ ही उन्होंने शाम को सभी छात्रों ने बनाए हुए चित्रों पर टिप्पणी की थी। उनकी टिप्पणी कुछ ऐसी थी. 'नॉट ऑल बैड, बेरी गुड, लिक्विड ट्रांसपेरेंट कलर, बोल्ड डैशिंग बॉथ, वेल मिस्टर आडूरकर यू ऑलवेज पेंट इन ग्लास, बट स्टील बोल्ड एंड डैशिंग'। यह छात्रों के काम करने के तरीके और उनके विविध माध्यमों को इस्तेमाल करने के तरीके को दिखाता है।) रापन ने अपनी पुस्तक में इस टूर बारे में प्रविष्टियाँ दी हैं (जेजे स्कूल ऑफ आर्ट में शुरू हुई प्राकृतिक चित्रण की यह परंपरा आज भी जारी है, लेकिन समय के साथ छात्रों के भाव और इस्तेमाल करने के तरीके बदल गए हैं।

निष्कर्ष: प्राकृतिक रचनाओं का अध्ययन तथा मनुष्य निर्मित कृत्रिम संसाधनों का उपयोजन प्राकृतिक चित्रण विधी में स्पष्ट है। प्राकृतिक निरंतर बदलाव तथा लोकजीवन के विभिन्न अंग तथा उपलब्धी के आधार पर प्राकृतिक चित्रण विधी उभरती हैं। सर जे जे स्कूल ऑफ आर्ट की प्राकृतिक चित्रण परंपरा एवं अध्ययन यात्राएँ एक महत्वपूर्ण धरोहर रही है।

संदर्भ:

१. पाटकर, रमेशचंद्र, मराठी नियतकालिकातील दृश्यकला विचार, १ संपा. अंक, १, पुणे, ज्योत्सना प्रकाशन पुणे, २००९.
२. दीपक घारे, संपा., कलामंदिरातील एकेचाळीस वर्ष, रावबहादूर महादेव विश्वनाथ धुरंधर, अंक १, मॅजेस्टिक पब्लिसिंग हाऊस गिरगाव मुंबई.
३. स्टोरी ऑफ हंड्रेड इयर्स, सर जेजे स्कूल ऑफ आर्ट.
४. धोंड, प्रल्हाद अनंत, रापण, अंक, १, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह मुंबई, १९७९.
५. Bahulkar Suhas and Ghare Deepak, editor, Encyclopedia Visual Art of Maharashtra Artist of the Bombay School and Art Institution, 1, ed. Pundol Art Gallery, Mumbai, 2021.
६. दीपक घारे, सुहास बहुलकर, संपा. विवेक, आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण, शिल्पकार चरित्र कोश, १ संपा. अंक, ६, मुंबई, साप्ताहिक विवेक, हिंदुस्थान प्रकाशन, २०१३.

पश्चिमी राजस्थान की मरुस्थलीय कृषक संरचना

डॉ. हरदयाल भाटी, समाजशास्त्र विभाग, जी. डी. मेमोरियल कॉलेज, जोधपुर. मो. ९८८३३५९४४०

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध पश्चिमी राजस्थान के थार मरुक्षेत्र में स्थित तीन ग्रामीण समुदायों की कृषक संरचना का अध्ययन करने का प्रयास है।

मरुस्थल: मरुस्थल वह क्षेत्र है जहां साल भर में २५ सेंटीमीटर या इससे भी कम वर्षा होती है। मरुस्थल के सब लक्षण वर्षा के इसी अभाव के कारण उत्पन्न होते हैं। वहां की वनस्पति, जन्तुओं की किस्में एवम् मनुष्यों के रहन-सहन के तरीके इसी पर आधारित हैं। यद्यपि वर्षा का अभाव सब स्थानों पर मरुस्थलों की उत्पत्ति का कारण रहा है मगर मात्र यही कारण नहीं है वरन् कुछ अन्य कारण भी इसमें सहायक रहे हैं। थार मरुस्थल भारत एवम् पाकिस्तान में फैला हुआ है थार मरुस्थल का ८२.२१ प्रतिशत भारत में एवम् शेष (१७.७९ प्रतिशत) पाकिस्तान में है। भारत में थार मरुस्थल सात राज्यों में विस्तारित है, यथा - ६१.८६ प्रतिशत राजस्थान में, १९.६१ प्रतिशत गुजरात में, ६.८० प्रतिशत आन्ध्र प्रदेश में, ४.५७ प्रतिशत पंजाब में, ४.०५ प्रतिशत हरियाणा में, २.७० प्रतिशत कर्नाटक में एवम् ०.४१ प्रतिशत महाराष्ट्र में है। इस प्रकार सर्वाधिक मरुस्थल राजस्थान राज्य में है, जो इसके कुल क्षेत्रफल का ५७.३२ प्रतिशत है।

इसलिए राजस्थान राज्य के पूर्ण मरुस्थलीय जिलों के तीन ग्रामीण समुदायों को अध्ययन का केन्द्र बिन्दु बनाया गया है। राजस्थान राज्य में यह मरुस्थल बारह जिलों में फैला हुआ है। इन बारह जिलों में से छः जिले यथा - जोधपुर, जैसलमेर, बाड़मेर, बीकानेर, गंगानगर एवम् चूरू पूर्ण मरुस्थलीय जिले हैं और शेष (छः) जिलों का कुछ भाग मरुस्थलीय है, यथा - नागौर का ९६ प्रतिशत, जालौर का ८८ प्रतिशत, झुन्झनु का ६९ प्रतिशत, सीकर का ६५ प्रतिशत, पाली का ४८ प्रतिशत एवम् अजमेर का ९० प्रतिशत।

कृषक संरचना: कृषक शब्द को परिभाषित करने वालों की लम्बी सूची है। इसमें प्रमुखतः मार्क्सवादी, मानवशास्त्री एवम् समाजशास्त्री हैं। कार्ल मार्क्स ने कृषक को वर्ग के रूप में स्थापित कर कहा है कि इस वर्ग के सदस्य समान दशाओं में निवास करते हैं, लेकिन वे बहुआयामी सम्बन्धों में संलग्न नहीं होते। उनके उत्पादन की दशाएं उन्हें एक-दूसरे के सम्पर्क में लाने के बजाय एक-दूसरे से पृथक् करती हैं।

रोबर्ट रेडफिल्ड के अनुसार कृषक वे लोग हैं जो कम से कम इस बात में समान हैं कि कृषि उनकी आजीविका का साधन एवम् जीवन विधि है, जो अर्जित पूंजी का पुननिवेश करते हुए किसी विशिष्ट प्रकार की सामुदायिक स्थिति में निवास करते हैं। अतः कृषक की तुलना ऐसे व्यक्ति से की जा सकती है जो भूमि के साथ जुड़ा हुआ है

और जिसका उस भूमि के साथ परम्परा तथा भावना द्वारा गहरा सम्बन्ध होता है। रेमण्ड फर्थ ने कृषक समुदाय को एक अर्द्ध स्वायत्त एवम् विशिष्ट संस्कृति के रूप में स्थापित किया है तथा ऐसे समुदायों को सरल तकनीकी ज्ञान एवम् सीमित उत्पादन से परिलक्षित किया है।

शानिन, डेनियल थोर्नर, एफ. जी. बैली, पी. सी. जोशी, आन्द्रे बैते, मैकिम मैरियट, एस. सी. दूबे इत्यादि समाजशास्त्रियों के कार्यों एवम् अन्य समाजशास्त्रीय अध्ययनों से जो तथ्य उभरकर सामने आते हैं, उनसे यह ज्ञात होता है कि कृषक ऐसे लोग हैं जो छोटे समुदायों के निवासी कास्तकार हैं और अपनी कृषि भूमि पर फसलें उगाते हैं या पशुपालन करते हैं। ये अपने कार्य को परिवार से जुड़ा हुआ पाते हैं एवम् इसलिए इनका मुख्य कार्य कृषि को परिवार आधारित गतिविधि बनाना होता है। अनिवार्य रूप से कृषकों का उन लोगों से सम्बन्ध होता है जो कृषि नहीं करते हैं एवम् इनके द्वारा उत्पादित वस्तुओं का ये आदान प्रदान करते हैं। इस प्रकार कृषक वह व्यक्ति है जो कृषि का संचालन अपनी जीविका के लिए करता है।

अध्ययन क्षेत्र परिचय: पश्चिमी राजस्थान के मरुस्थलीय भाग में जोधपुर, जैसलमेर, एवम् बाड़मेर तीन प्रमुख पूर्ण मरुस्थलीय जिले हैं एवं सन् १९९१ की जनगणना के अनुसार इन तीनों जिलों की कार्यशील ग्रामीण जनसंख्या का क्रमशः ८६.९० प्रतिशत, ८०.८६ एवम् ९०.२० प्रतिशत भाग कृषि एवम् इससे सम्बन्धित खेतिहर मजदूरी व पशु पालन से अपना भरण पोषण करता था। अतः इन तीन मरुस्थलीय जिलों में से प्रत्येक से एक ग्रामीण समुदाय का चयन इनकी ग्रामीण कार्यशील जनसंख्या में से कृषक कार्यशील जनसंख्या को ध्यान में रखकर किया गया। उन तीन ग्रामीण समुदायों को चुना गया जिनकी कार्यशील जनसंख्या का ८० प्रतिशत से अधिक भाग कृषि व्यवसाय पर आधारित था। इस प्रकार चयनित तीन ग्रामीण समुदाय निम्न है : लवारन (जोधपुर), केलावा (जैसलमेर) एवं पिण्डारण (बाड़मेर)।

लवारन (जोधपुर): लवारन जोधपुर जिले की शेरगढ़ तहसील की बालेसर पंचायत समिति के ६८ गाँवों में से एक है। लवारन जोधपुर से उत्तर पश्चिम दिशा की ओर ११० किमी की दूरी पर अवस्थित है। लवारन का कुल क्षेत्रफल १९५८८ बीघा १६ बिस्वा है। लवारन की सम्पूर्ण जनसंख्या हिन्दू है एवं १६.४४ प्रतिशत संख्या शिक्षित एवं शेष अशिक्षित है।

केलावा (जैसलमेर): केलावा जैसलमेर जिले की पोकरण तहसील की सांकड़ा पंचायत समिति के १३३ गाँवों में से एक है। केलावा पोकरण कस्बे से पूर्व दिशा की ओर १४ किलोमीटर की दूरी पर अवस्थित है, यह पक्की

सड़क से पोकरण कस्बे से जुड़ा हुआ है। केलावा का कुल क्षेत्रफल २४८९१.२ बीघा है। केलावा की ५३.२१ प्रतिशत जनसंख्या हिन्दू एवं ४६.७९ प्रतिशत मुसलमान धर्म की है और २०.८१ प्रतिशत संख्या शिक्षित एवं शेष अशिक्षित है।

पिण्डारण (बाड़मेर): पिण्डारण बाड़मेर जिले की पंचपदरा तहसील की बालोतरा पंचायत समिति के १९२ गाँवों में से एक है। पिण्डारण बाड़मेर नगर से पूर्व दिशा की ओर १३८ कि.मी. की दूरी पर अवस्थित है। पिण्डारण जाने हेतु बाड़मेर से बालोतरा तक पक्की सड़क है एवम् इससे आगे ३३ कि.मी. का सफर कच्ची सड़क से करना होता है। पिण्डारण से ग्यारह कि. मी. की दूरी पर समदड़ी कस्बा स्थित है एवम् पिण्डारण का कुल क्षेत्रफल ९४६९.६ बीघा है। पिण्डारण की ९१.१० प्रतिशत जनसंख्या हिन्दू एवं ८.९० प्रतिशत मुसलमान है और १८.४० प्रतिशत जनसंख्या शिक्षित एवं शेष अशिक्षित है।

मरुस्थलीय कृषक संरचना: कृषक संरचना का प्रमुख आधार कृषि भूमि का स्वामित्व, नियन्त्रण एवं उपयोग है। पश्चिमी राजस्थान की मरुस्थलीय कृषक सामाजिक संरचना का अध्ययन करने हेतु लवारन (जोधपुर), केलावा (जैसलमेर), पिण्डारण (बाड़मेर) ग्रामीण समुदायों का चयन कृषि व्यवसाय में कार्यरत इनकी कार्यशील कृषक जनसंख्या के आधार पर किया गया है। सन् १९९१ की जनगणना के अनुसार इन ग्रामीण समुदायों की क्रमशः ९१.९५ प्रतिशत, ८४.३१ प्रतिशत एवं ९७.३० प्रतिशत कार्यशील जनसंख्या कृषि एवं पशुपालन व्यवसाय में संलग्न थी। इन ग्रामीण समुदायों की कृषक संरचना के विश्लेषण हेतु मुख्यतः निम्न इकाइयों को आधार बनाया गया है: भूमि, कृषि भूमि, भूस्वामित्व, सिंचित एवं असिंचित कृषि भूमि, कृषक श्रेणियाँ, खाते, खसरे एवं खातेदारों की संख्या, कृषक जातियाँ एवं भूविभाजन, कृषि भूमि एवं परिवारों की तुलना, कृषक श्रेणियों का जातीय विभाजन, सिंचित एवं असिंचित कृषि भूमि का जातीय विभाजन, जातिनुसार खातों एवं खसरो का विभाजन एवं खातेदार कृषक श्रेणियों का जातीय विभाजन। इनकी व्यवसायिक संरचना को जानने के लिए पशुपालन, श्रम, सरकारी सेवा, व्यापार एवं ठेकेदारी व्यवसाय और इनकी सामाजिक संरचना के विश्लेष हेतु निम्न पाँच इकाइयों को आधार बनाया गया है: जाति, गोत्र, परिवार, धर्म एवं शिक्षा।

कृषक जातियाँ एवम् भूविभाजन: तीनों ग्रामीण समुदायों में १४ भूस्वामी जातियाँ तथा मुसलमान व भील जनजाति निवास करती है। लवारन में ढोली, लखारा, नाई दर्जी एवम् सेवक जाति की कार्यशील जनसंख्या का ७३.९१ प्रतिशत भाग कृषि व्यवसाय में कार्यरत है। इस प्रतिनिधित्व को जातीय कार्यशील जनसंख्या के सन्दर्भ में देखने पर पता चलता है कि ढोली जाति की कार्यशील जनसंख्या का ८८.२३ प्रतिशत, लखारा जाति का

६६.६७, नाई जाति का ६६.६७ एवम् दर्जी जाति का ६३.६४ प्रतिशत भाग इस व्यवसाय में संलग्न है और शेष भाग अन्य व्यवसायों में। साथ ही कृषि भूमि का स्वामित्व भी इनके पास इनकी जनसंख्या के अनुपात में पर्याप्त मात्रा में दृष्टिगत होता है। इस प्रकार इन चार सेवक जातियों एवम् अन्य चार कृषक जातियों यथा: माली, राजपूत, मेघवाल, राजपुरोहित एवम् भील जनजाति मिलकर लवारन की आठ कृषक जातियों एवम् भील कृषक जनजाति के रूप में दृष्टिगत होते हैं। इन आठ कृषक जातियों एवम् भील जनजाति में से सर्वाधिक भूस्वामित्व राजपूत जाति के पास ७१.९६ एवम् द्वितीय स्तर पर मेघवाल जाति के पास २१.६२ प्रतिशत है। शेष ६.४२ प्रतिशत कृषि भूमि पर स्वामित्व अन्य ६ कृषक जातियों एवम् भील कृषक जनजाति का है। लवारन में सात अनिवासी जातियों की कृषि भूमि है, जिनमें से सर्वाधिक कृषि भूमि ५८.९२ प्रतिशत राजपुरोहित जाति की, २४.१५ राजपूत जाति की एवम् शेष १६.९३ प्रतिशत कृषि भूमि अन्य पाँच जातियों यथा: मेघवाल, नाई, महाजन, कुम्हार एवम् स्वामी जाति की है। इस प्रकार भूस्वामित्व की दृष्टि से लवारन में राजपूत जाति अपना वर्चस्व रखती है एवम् अनिवासी जातियों में राजपुरोहित जाति का सर्वाधिक भूस्वामित्व है। केलावा में सुथार, चारण, नाई सेवक जाति की कार्यशील जनसंख्या का ५६.५२ प्रतिशत भाग कृषि व्यवसाय में कार्यरत है। इस कार्यशील जनसंख्या को इनकी जातीय कार्यशील जनसंख्या के सन्दर्भ में देखने पर पता चलता है कि नाई जाति की कार्यशील जनसंख्या का ६१.५४ प्रतिशत सुथार जाति की ५६.८६ प्रतिशत एवम् चारण जाति की ५३.५७ प्रतिशत कार्यशील जनसंख्या कृषि व्यवसाय में संलग्न हैं एवम् इनके पास पर्याप्त मात्रा में कृषि भूमि भी है अतः ये तीनों सेवक जातियाँ एवम् अन्य दो कृषक जातियों यथा: राजपूत एवम् मेघवाल तथा मुसलमानों एवम् भील कृषक जनजाति सहित केलावा में सात कृषक श्रेणियाँ दृष्टिगत होती हैं। इन पाँच कृषक जातियों, मुसलमानों एवम् भील कृषक जनजाति में से सर्वाधिक भूस्वामित्व राजपूत जाति के पास ५६.६२ प्रतिशत है एवम् द्वितीय स्तर पर कृषक मुसलमानों के पास २८.५० प्रतिशत भूस्वामित्व है और शेष १४.८८ प्रतिशत कृषि भूमि के स्वामी अन्य चार कृषक जातियाँ एवम् भील कृषक जनजाति है। केलावा में सात अनिवासी जातियों, सिखों एवम् भील जनजाति की कृषि भूमि है। जिनमें से सर्वाधिक कृषि भूमि ६८.०१० प्रतिशत सिख धर्म के सदस्यों के नाम है। द्वितीय स्तर पर नाई जाति की १०.२३ प्रतिशत है एवम् शेष २१.७६ प्रतिशत कृषि भूमि पर छः जातियों यथा: राजपूत, सुथार, माली, दर्जी, राव व ब्राह्मण एवम् भील जनजाति का स्वामित्व है। इस प्रकार भूस्वामित्व की दृष्टि से केलावा में राजपूत जाति का वर्चस्व है एवम् द्वितीय स्तर पर मुसलमान की हैं। यद्यपि केलावा में

सर्वाधिक परिवार संख्या (४९.२५ प्रतिशत) मुसलमानों के हैं मगर सर्वाधिक कृषि भूस्वामित्व (५६.६२ प्रतिशत) राजपूत जाति के पास है। जबकि इसकी परिवार संख्या (३०.४५ प्रतिशत) मुसलमानों से कम है। अनिवासियों कृषि भूस्वामियों में यहां सिख धर्म के अनुयायों का सर्वाधिक स्वामित्व है।

पिण्डारण में नाई, सुथार, दर्जी, स्वामी एवम् सन्त जाति की कार्यशील जनसंख्या का ८०.६७ प्रतिशत भाग कृषि व्यवसाय में कार्यरत है। इस कार्यशील जनसंख्या को इनकी जातीय कार्यशील जनसंख्या के सन्दर्भ में देखने पर पता चलता है कि सुथार जाति की ९३.१० प्रतिशत स्वामी जाति की ८७.५ प्रतिशत नाई जाति की ८०.९५ प्रतिशत, दर्जी जाति की ७७.१४ प्रतिशत एवम् सन्त जाति की ६९.२३ प्रतिशत कार्यशील जनसंख्या एकमात्र कृषि व्यवसाय में संलग्न है। एवम् शेष कार्यशील जनसंख्या कृषि से सम्बन्धित एवम् अन्य व्यवसायों में संलग्न है। इन सेवक जातियों के पास कृषि भूमि भी पर्याप्त मात्रा में उपलब्ध है। अतः ये पाँचों सेवक जातियाँ एवम् अन्य चार कृषक जातियों, यथा: राजपूत, पुरोहित, रबारी एवम् मेघवाल तथा भील कृषक जनजाति व कृषक मुसलमानों को मिलाकर पिण्डारण में कुल ११ कृषक श्रेणियाँ दृष्टिगत होती है। नौ कृषक जातियों, भील कृषक जनजाति एवम् मुसलमान कृषकों में से सर्वाधिक भूस्वामित्व राजपूत जाति के पास ५२.१४ प्रतिशत है एवम् द्वितीय स्तर पर भील कृषक जनजाति के पास ११.६४ प्रतिशत भूस्वामित्व है और शेष ३६.२२ प्रतिशत कृषि भूमि पर अन्य आठ कृषक जातियों यथा: नाई, सुथार, दर्जी, मेघवाल, पुरोहित, स्वामी, सन्त, रबारी एवम् मुसलमान कृषकों का स्वामित्व है। इस प्रकार भूस्वामित्व की दृष्टि से पिण्डारण में लवारन एवम् केलावा की भांति राजपूत जाति का वर्चस्व है। द्वितीय स्तर पर भील जनजाति का स्वामित्व है। अनिवासी कृषि भूस्वामियों में सर्वाधिक भूस्वामित्व राजपूत एवम् रबारी जाति का है।

उपर्युक्त कृषक जातियों एवम् उनके भूस्वामित्व के विश्लेषण से यह तथ्य सामने आते हैं कि अब अधिकतर सेवक जातियाँ, यथा: लखारा, नाई, दर्जी, सुथार, स्वामी, संत, चारण एवं ढोली कृषि व्यवसाय एवम् इससे सम्बन्धित व अन्य व्यवसायों की ओर अग्रसर हो रही है तथा अपने परम्परागत जजमानी कार्यों को छोड़ने में लगी हैं। भूस्वामित्व की दृष्टि से तीनों ग्रामीण समुदायों में राजपूत जाति का वर्चस्व है। तीनों ग्रामीण समुदायों में दो प्रमुख श्रेणियाँ विद्यमान हैं, यथा: लवारन में राजपूत एवम् मेघवाल, केलावा में राजपूत एवम् मुसलमान तथा पिण्डारण में राजपूत एवम् भील। तीनों समुदायों में राजपूत एक प्रभु जाति के रूप में दृष्टिगत होती है। दोनों समुदायों में राजपूत जाति की परिवार संख्या एवम् इसका भूस्वामित्व सर्वाधिक है मगर केलावा में राजपूत जाति की परिवार संख्या मुसलमानों से १८.८० प्रतिशत कम है।

मगर कृषि भूमि पर स्वामित्व मुसलमानों से २८.१२ प्रतिशत अधिक है। इस प्रकार राजपूत जाति परिवार संख्या के कम होते हुए भी भूस्वामित्व एवम् अन्य प्रकार से प्रभावशाली है।

मरुस्थलीय कृषक संरचना के निर्माण में चार सामाजिक श्रेणियों, यथा राजपूत, मेघवाल, मुसलमान एवं भील जनजाति का महत्वपूर्ण योगदान है एवं शेष १४ जातियों अथवा सामाजिक श्रेणियों राजपुरोहित, पुरोहित, स्वामी, सन्त, महाजन, चारण, माली, नाई, दर्जी, लखारा, सुथार, रबारी, ढोली एवं जोगी मरुस्थलीय कृषक संरचना के निर्माण में सहयोगी के रूप में भूमिका निभा रहे हैं। इन चारों सामाजिक श्रेणियों (राजपूत, मेघवाल, भील एवं मुसलमान) एवं अन्य चैदह हिन्दू जातियों की पारिवारिक एवं भू-स्वामित्व की स्थिति इस प्रकार है:

सामाजिक श्रेणी	परिवार प्रतिशत	कृषि भूमि प्रतिशत
राजपूत	४१.४५	६०.२४
मेघवाल	१५.०१	११.६४
भील	१०.३३	०४.९१
मुसलमान	१८.७६	११.३३
अन्य १४ हिंदू जाति	१४.४८	११.८८
स्रोत अनुसंधान द्वारा किया गया सर्वेक्षण एवं लवारन,केलावा एवं पिण्डारण की जमाबन्दियाँ (कृषि भूस्वामित्व दस्तावेज)		

उपर्युक्त तथ्यों से स्पष्ट होता है कि अध्ययन क्षेत्र की राजपूत जाति प्रभु जाति के रूप में दृष्टिगत होती है एवं इस प्रभु जाति के समकक्ष चारअन्य निम्न सामाजिक श्रेणियाँ उपस्थित हैं:- मेघवाल, भील, मुसलमान एवं अन्य १४ जातियाँ। इन पाँचों सामाजिक श्रेणीयों की कृषक, व्यवसायिक एवं सामाजिक स्थिति का विश्लेषण करने से थार मरुस्थल में निम्न कृषक संरचना उभरती दृष्टिगत होती है:

१(कृषक परिवार: बड़े कृषक परिवार: अ(असिंचित कृषि भूमि के स्वामी, ब(सिंचित कृषि भूमि के स्वामी, क(मध्यम कृषक परिवार, ड(निम्न कृषक परिवार, ई(अत्यन्त निम्न कृषक परिवार, फ(भूमिविहीन कृषक परिवार.

२(अकृषक परिवार: अ(असिंचित कृषि भूमि के स्वामी, ब(सिंचित कृषि भूमि के स्वामी

३(अस्थायी कृषक परिवार.

अध्ययन क्षेत्र में कृषक भूस्वामी उन्हें कहा गया है जो स्वयं अपनी कृषि भूमि पर कृषि कार्य करते हैं। यह कृषक वर्ग छः कृषक श्रेणियों में विभाजित है, जिन कृषकों के पास ५० बीघा से अधिक कृषि भूमि है वे बड़े कृषक हैं, जिनके पास ३१ से ५० बीघा के मध्य कृषि भूमि है वे मध्यम कृषक, जिनके पास ११ से ५० बीघा के मध्य कृषि भूमि है वे निम्न कृषक, जिनके पास १ से १० बीघा के मध्य

कृषि भूमि है वे अत्यन्त निम्न कृषक और जिनके पास कृषि भूमि का सर्वथा अभाव है वे भूमिविहीन कृषक हैं। अकृषक भूस्वामी उन्हें कहा गया है, जो स्वयं कृषि भूमि पर कृषि कार्य नहीं करते हैं वरन् भूमिविहीनों या फसल के हिस्से के आधार पर कृषकों / बटाईदारों से कृषि कार्य करवाते हैं। यह वर्ग भी दो श्रेणियों में विभाजित है, यथा: असिंचित एवम् सिंचित कृषि भूमि के स्वामी। इनमें से प्रथम अकृषक श्रेणी के अधिकतर व्यक्ति नगरीय क्षेत्रों में निवास करते हैं एवम् ये लोग अपनी कृषि भूमि को फसल के हिस्से के पर दे देते हैं। द्वितीय अकृषक श्रेणी के अकृषक कृषि उत्पादन कार्य फसल के १/३ हिस्से के आधार पर कृषकों / बटाईदारों को दे देते हैं एवम् स्वयं पर्यवेक्षक की भूमिका निभाते हैं एवम् अन्य आवश्यकताओं की पूर्ति करते हैं। अस्थायी कृषक उन्हें कहा गया है जो नगरीय क्षेत्रों में निवास करते हैं, मगर वर्षा ऋतु में कृषि कार्य करने हेतु सपरिवार गांव आ जाते हैं एवम् कृषि कार्य समाप्त करके पुनः नगरीय क्षेत्र में लौट जाते हैं।

संदर्भ:

१. आलम सिंह, डेजर्ट रिसर्च एण्ड टेक्नोलॉजी, साइंटिफिक पब्लिशर्स, जोधपुर, १९८३.
२. थोम्पसन एण्ड जे. एल. क्लाउडस्ले, सहारा डेजर्ट, पर्गमोन प्रेस, इंग्लैण्ड, १९८४.
३. टी. निना नेचेवा, इम्प्रूवमेन्ट ऑफ डेजर्ट रेंज इन सोवियत सेन्ट्रल एशिया, हारवर्ड अकेडेमिक पब्लिशर्स, लन्दन, १९८८.
४. एस.एस. हावरिया, डेजर्ट स्प्रिड डेजर्टीफिकेशन, इन्वायरमेन्टलिस्ट, जयपुर, १९८८.
५. एम. जौहरी, सचित्र ज्ञान विज्ञान कोश, विज्ञान भारती, नई दिल्ली, १९८९.
६. ए. के. सिंघवी एण्ड अमलकार, थार डेजर्ट, जीयोलोगिकल सोसायटी ऑफ बेंगलोर, बेंगलूर, १९९१.
७. अतुल चन्द्रा, अन्जु चन्द्र एवम् आई. सी. गुप्ता, डेटेपालम रिसर्च इन थार डेजर्ट, साइंटिफिक पब्लिशर्स, जोधपुर, १९९२.
८. टीयोडोर शानिन, पिजेन्ट एण्ड पिजेन्ट सोसायटी, पैनगुईम बुक्स, मिडलसेक्स, १९७३.
९. रॉबर्ट रेडफिल्ड, द पिजेन्ट सोसायटी एण्ड पिजेन्ट कल्चर, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थागार अकादमी, जयपुर, १९७३.
१०. आन्ड्र बैते, सिक्स एसेज इन कम्पेरेटिव सोशियोलॉजी, ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, दिल्ली, १९८४.
११. सन् १९९१ की जोधपुर, जैसलमेर, एवम् बाडमेर की जनगणना की पुस्तकें।
१२. सन् १९९१ की जोधपुर जिला जनगणना.
१३. सन् १९९१ की जैसलमेर जिला जनगणना.
१४. सन् १९९१ की बाडमेर जिला जनगणना.
१५. अनुसंधानकर्ता द्वारा किया गया सर्वेक्षण और पटवार मण्डल (देडा) से लवारन की, पटवार मण्डल केलावा से केलावा की एवं पटवार मुरपुरा से पिण्डारण की जमाबन्दी।
१६. अनुसंधानकर्ता द्वारा किया गया सर्वेक्षण, जमाबन्दियां एवं कृषक साहित्य.

जनजातीय समुदाय की 'विधवा' महिलाओं के सशक्तिकरण में

सरकारी योजनाओं का योगदान

(गुजरात राज्य के साबरकांठा एवं अरवल्ली जिले के संदर्भ में)

शैलेशकुमार डेडून, पीएच. डी. स्कॉलर, समाजशास्त्र भवन, सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट,

शोध सारांश: विश्व और देश में ५० प्रतिशत जनसंख्या आबादी में महिलाएं हैं। ये महिलाएं देश व समाज और परिवार का अभिन्न अंग हैं। भारतीय समाज में महिलाओं का स्थान समय के साथ परिवर्तित रहा है ऋग्वेद में जिस महिला को प्रमुख स्थान प्राप्त था, वह अनु-वैदिक युग में गौण हो गई और समय चलते स्वतंत्र भारत के राज्य संविधान ने उसे अंधकार युग, सामाजिक वैधीकरण, शहरीकरण, प्रवासन की ओर मोड़ दिया। शिक्षा, महिलाओं के प्रति परिवर्तित मूल्यों आदि ने महिलाओं की स्थिति को परिवर्तित कर दिया है, विश्व के अधिकांश समाजों में महिलाओं की स्थिति पुरुषों की तुलना में कमजोर मानी जाती है, स्त्रियों को पुरुषों की तुलना में निम्न स्थान है, मानवकृत हैं, यह कहा जा सकता है, वर्तमान अध्ययन किसी के जीवन से जुड़े पहलुओं को छूता है, विधवापन की समस्या न केवल भारत की जनजातीय महिलाओं को बल्कि विश्व भर की महिलाओं को प्रभावित करने वाली समस्या है। एक शादी-सुदा स्त्री के पति मृत्यु होने पर वह स्त्री 'विधवा' बन जाती है, पति के मृत्यु के कारण स्त्री को विधवा का लेबल मिलता है। और इसके साथ ही उसे कुछ मानदंडों के साथ-साथ धार्मिक और सामाजिक मानदंडों का भी सामना करना पड़ता है वैदिक काल के साहित्य साक्ष्यों से ऐसा प्रतीत होता है कि उस समय भी किसी भी शुभ अवसर पर विधवाओं की उपस्थिति वांछनीय नहीं मानी जाती थी आज भी रुढ़िवादी रवैये के कारण विधवाओं की व्यक्तिगत समस्याएँ, पीड़ा और संघर्ष एक सामाजिक समस्या है। फिर भी इसकी गंभीरता को कोई नहीं समझता। इस अध्ययन में जनजातीय 'विधवा' महिलाओं की स्थिति एवं सरकारी योजनाओं से उनके जीवन में कैसा प्रभाव पड़ा है, एवं समाज की जिम्मेदारी कैसे निभाते हैं, एवं कृषि कार्य कैसे करते हैं आदि पहलुओं को सामील किया है।

कुंजी शब्द:- जनजाति, विधवा, लाभ, सहायता, कृषि, श्रम.

प्रस्तावना: 'विधवा' शब्द लगभग ५००० वर्ष पुराना है। संस्कृत में 'धावा' का अर्थ पति या पति होता है। जिस स्त्री का पति जीवित न हो उसे 'विधवा' कहा जाता है पति की मृत्यु हो जाती है, तब महिला को 'विधवा' का संबोधन मिलता है और साथ ही वह विधवा हो जाती है जिसके परिणामस्वरूप उसे कुछ नैतिक नियमों के साथ-साथ पारिवारिक सांसारिक जिम्मेदारियों का भी पालन करना पड़ता है उसे अकेले ही जीवन से संघर्ष करना पड़ता है। उसे हर किसी के ताने सुनने पड़ते हैं। और उसके प्रति घृणा और तिरस्कार दिखाना पड़ता है। वैदिक काल के साहित्यिक साक्ष्यों से पता चलता है कि तब भी विधवाओं को अशुभ माना जाता था किसी भी शुभ अवसर पर उपस्थिति वांछनीय नहीं मानी जाती थी। यह मान्यता आज भी प्रचलित है। इस कारण विधवाओं की व्यक्तिगत समस्याएँ, भावनात्मक पीड़ाएँ और संघर्ष बहुत अधिक हैं। फिर भी इसकी गंभीरता को कोई नहीं समझता महिला को इस पीड़ा को चुपचाप सहना पड़ता है। पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्था के मूल्य, परंपराएं और दृष्टिकोण भी महिला विधवापन को विशिष्ट बनाने में योगदान करते हैं। पितृवंशीय विरासत प्रथा के प्रचलन के कारण, महिलाओं को विशेष रूप से विधवाओं को अपने अधिकार प्राप्त करने के लिए संघर्ष करना पड़ता है। अपने अधिकार से वे वंचित या किसी से आश्रित रहना पड़ता है। नकदी या भूमि जैसी संपत्ति से बहिष्कार उन्हें आर्थिक रूप से व्यवहार्य नहीं बनाता है। अशिक्षा या अल्प शिक्षा के कारण, उन्हें जीवन

की आवश्यकताओं को प्राप्त करने के लिए बहुत कठिन संघर्ष करना पड़ता है जैसे मकान, रोटी, कपड़ा आदि। ग्रामीण, शहरी जनजातीय समुदाय के अनुसार, जाति और वर्ण के अनुसार, धर्म के अनुसार, वर्ग के अनुसार, पेशे के अनुसार, क्षेत्र के अनुसार, परिवार के आकार के अनुसार 'विधवा' महिलाओं की स्थिति या स्थिति में कई अंतर हैं। भारतीय हिंदू समाज में तथा उच्च जातियों तथा वर्णों में उनकी स्थिति अत्यंत दयनीय है जबकि निम्न तथा पिछड़े वर्गों में उनकी स्थिति अपेक्षाकृत अच्छी है वे घर से बाहर जा सकती हैं। उन पर धार्मिक निषेध की मात्रा कम होती है। वे रंगीन वस्त्र पहन सकती हैं। इसके अलावा उन्हें विधवाओं की विभिन्न स्थितियों को समझकर उनकी स्थिति का ध्यान रखना होता है जैसे युवा विधवाएं, गरीब विधवाएं, संपत्ति वाली विधवाएं, बिना संपत्ति वाली विधवाएं, जमीन के मालिक विधवाएं, भूमिहीन विधवाएं, कामकाजी विधवाएं, श्रमिक विधवाएं, शिक्षित विधवाएं, अशिक्षित विधवाएं, ग्रामीण विधवाएं, शहरी विधवाएं आदि।

साहित्य का पुनरावलोकन:

१) डॉ. जे.सी. पटेल "ग्रामीण गुजरात की जनजाति विधवाएँ एक समाजशास्त्रीय अध्ययन" वर्तमान अध्ययन एक प्रमुख शोध परियोजना के तहत आयोजित किया गया था जिसमें गुजरात के ९ जिलों का चयन किया गया था और प्रत्येक जिले से १०० उत्तरदाताओं के अनुसार कुल ९०० विधवाओं का चयन किया गया था, जिसमें

जनजाति विधवाओं का संख्या सबसे अधिक था, जिसमें विधवाओं का आयु, व्यवसाय, वार्षिक आय, स्वास्थ्य, पोशाक, शुभ अवसरों में विधवाओं को उनके पतियों की मृत्यु के लिए जिम्मेदार माना जाता है, साथ ही विधवा पेंशन योजना, विवाह के प्रति युवा विधवाओं की राय आदि को इस अध्ययन में शामिल किया गया है।

२) नंदाबेन जे कटारा (२०००) "जनजाति विधवा महिलाओं का अध्ययन" (जनजातीय डूंगरी गरसिया के संबंध में)- प्रस्तुत अध्ययन में साबरकांठा के जनजातीय डूंगरी गरसिया की ७० जनजातीय विधवा महिलाओं का अध्ययन किया गया जिसमें विधवाओं का मुख्य व्यवसाय कृषि था, साथ ही विवाह की उम्र, उन्हें विधवा की उपाधि कितने वर्ष की आयु में मिली, युवा विधवा का जीवन कैसा रहा आदि का अध्ययन किया गया। महिलाएं संघर्ष से भरी थीं। अधिकांश विधवा महिलाएं अशिक्षित थीं और शुभ अवसरों पर उन्हें अशुभ माना जाता था और संपत्ति जब्त करने के लिए यौन शोषण और उत्पीड़न आदि को इस अध्ययन में शामिल किया गया है।

३) प्रोफाइन वी नॉर्वे (२००१) "जनजातीय विधवा महिलाओं का अध्ययन" (भिलोडा तहसील के संबंध में)- वर्तमान अध्ययन में साबरकांठा के भिलोडा तहसील की ५० 'विधवा' महिलाओं का चयन किया गया है। इस अध्ययन में अशिक्षित विधवाओं का संख्या, शादी की उम्र, विधवा होने की उम्र और विधवाओं पर दहेज के लिए दबाव, जब्त करने के लिए उत्पीड़न को देखा गया है शुभ अवसरों पर संपत्ति का आना-जाना अशुभ माना जाता था और वह अपने बच्चों को शिक्षा नहीं दे पाती थी।

४) रेखा मेहता (२००३) "जनजातीय क्षेत्रों में निराश्रित विधवा सहायता योजना और निराश्रित पेंशन योजना का अध्ययन" - वर्तमान अध्ययन में यह अध्ययन जनजातीय क्षेत्र की ८० निराश्रित विधवाओं को केंद्र में रखकर किया गया है, यह अध्ययन जनजातीय प्रशिक्षण एवं अनुसंधान केंद्र, गुजरात विध्यापीठ अहमदाबाद विश्वविद्यालय में किया गया है, महंगाई के कारण इन्हें आवश्यक जरूरत पूर्ण करना कठिन है।

उपरोक्त अध्ययनों में जनजातीय विधवा महिलाओं का समाज में स्थान, विधवा पेंशन योजना, विधवा विवाह पर विचार, नौकरी, संपत्ति के लिए उत्पीड़न, पैसे के लिए यौन शोषण का दबाव, बच्चों को शिक्षा से वंचित करना, जीवन की बुनियादी आवश्यकताएं प्रदान करने में कठिनाई पेंशन आदि। उपरोक्त अध्ययन मेरे विषय से संबंधित है। लेकिन इनमें कुछ बातें शामिल नहीं हैं। जनजाति विधवा महिलाओं को 'विधवा' पेंशन योजना से कितना लाभ मिलता है, पेंशन से आवश्यकता पूर्ण करने के लिए कितना संघर्ष करना पड़ रहा है। जनजाति समुदाय की 'विधवा' महिला सबसे अधिक किस समस्या से पीड़ित है, जिसकी जानकारी एवं जनजाति समुदाय की

'विधवा' महिलाओं की सामाजिक-आर्थिक स्थिति आदि पहलुओं को सलग किया है।

अध्ययन के उद्देश्य: १) जनजाति विधवा महिलाओं को 'विधवा' पेंशन योजना से कितना लाभ मिलता है, जिसकी जानकारी हेतु। २) जनजाति समुदाय की 'विधवा' महिला सबसे अधिक किस समस्या से पीड़ित है, जिसकी जानकारी हेतु। ३) जनजाति समुदाय की 'विधवा' महिलाओं के कृषिकार्य व सामाजिक दूरजंजी की स्थिति की जानकारी हेतु।

अनुसंधान विधि: (उद्देश्य पूर्ण प्रतिचयन पद्धति): प्रस्तुत अध्ययन में हेतुलक्षी माहिती प्राप्त करने हेतु उद्देश्य पूर्ण प्रतिचयन पद्धति के माध्यम से साबरकांठा जिले के भीलोंडा तहसील में से २५ एवं अरवल्ली जिले के मेघरज तहसील से २५ उत्तर दाताओं का चयन किया है जिसमें ६ गावों को चुना गया है। चार गावों में से १० x ४ = ४० एवं २ गावों से ५ x ५ = १० उत्तरदाताओं को चुना है, कुल ६ गावों को मिलाकर ५० उत्तरदाताओं से माहिती एकत्र की गई है। इस अध्ययन में प्राथमिक एवं द्वितीय माहिती को भी संकलित किया गया है, संकलित सूचनाओं एवं आंकड़ों को विश्लेषण, सांख्यिकीय विधियों विशेषकर सारणीयन प्रतिशत एवं औसत के माध्यम से निष्कर्ष प्राप्त किए गये जिन्हें विभिन्न मानचित्र तकनीक के माध्यम से प्रदर्शित किया गया है।

समकों का विश्लेषण: विश्लेषण की मुख्य प्रक्रिया सभी समकों को एकत्र करने के पश्चात की जाती है, हालाँकि, समकों का एकत्रीकरण शुरू होते ही विश्लेषण की प्रक्रिया शुरू हो जाती है, हालाँकि जिसे हम विश्लेषण का व्यवस्थित रूप कहते हैं वह एक विशेष प्रक्रिया है और इसका उपयोग समग्र माहिती एकत्रीकरण के पश्चात किया जाता है। एकत्र किए गए समकों की मात्रा को विशेषताओं की समानता के आधार पर भिन्न-भिन्न श्रेणियों में विभाजित करने और विभिन्न संस्थाओं के बीच एकता को प्रकट करने की प्रक्रिया को वर्गीकरण के रूप में जाना जाता है।

उत्तरदाताओं की बुनियादी जानकारी दर्शाने वाली तालिका नं १.

अनु नं	विवरण	वर्ग	अंक	प्रतिशत
१	आयु	२० से ३५	०७	१४ प्रतिशत
		३६ से ५०	१६	३२ प्रतिशत
		५१ से ६५	२१	४२ प्रतिशत
		६५ से अधिक	०६	१२ प्रतिशत
२	शिक्षा	साक्षर	२३	४६ प्रतिशत
		निरक्षर	२७	५४ प्रतिशत

उपरोक्त तालिका से यह कहा जा सकता है कि २० से ३५ वर्ष की आयु के उत्तरदाताओं का संख्या १४ प्रतिशत है, ३६ से ५० वर्ष की आयु के उत्तरदाताओं का संख्या ४२ प्रतिशत है, और ६५ वर्ष से अधिक आयु

कै उत्तरदाताओं का संख्या १२ प्रतिशत है, ५१ से जाता है जबकि निरक्षरता का संख्या ५४ प्रतिशत पाया उत्तरदाताओं का संख्या सबसे अधिक ६५ वर्ष है। जाता है, उत्तरदाताओं में सबसे अधिक निरक्षरता पाई जाती है।

उपरोक्त तालिका के परिशिष्ट २ से यह स्पष्ट हो रहा

है कि साक्षर उत्तरदाताओं का संख्या ४६ प्रतिशत पाया

कृषि और बीमारी के वक्त योगदान की जानकारी दर्शाता कोष्टक

सारणी नं. २

अ	विवरण	वर्ग	अंक	प्रतिशत	कुल प्रतिशत
१	कृषि कार्य में योगदान	परिवार	१८	३६ प्रतिशत	१०० प्रतिशत
		रिश्तेदार	०३	०६ प्रतिशत	
		मजदूर	२९	५८ प्रतिशत	
२	बीमारी में सहयोग	परिवार के सदस्य	२७	५४ प्रतिशत	१०० प्रतिशत
		रिश्तेदार	१६	३२ प्रतिशत	
		सामाजिक संस्था	०७	१४ प्रतिशत	
३	विधवा पेंशन योजना	आवश्यकता पूर्ण होती है	०३	०६ प्रतिशत	१०० प्रतिशत
		आवश्यकता नहीं होती है	४७	४९ प्रतिशत	
		मजदूरी कार्य	५०	१०० प्रतिशत	
४	संकटमोचन योजना	लाभ	११	२२ प्रतिशत	१०० प्रतिशत
		लाभ से वंचित	३९	७८ प्रतिशत	
		लाभ योग्य पात्र	३३	६६ प्रतिशत	
		लाभ के लिए पात्र नहीं है	१७	३४ प्रतिशत	
५	पुनर्वास सहायता के लिए कौशल प्रशिक्षण	प्रशिक्षण प्राप्त किया	०५	१० प्रतिशत	१०० प्रतिशत
		प्रशिक्षण प्राप्त नहीं किया	४५	९० प्रतिशत	
६	दूध डेयरी मवेशियों हेतु सहायता	हाँ	८	१६ प्रतिशत	१०० प्रतिशत
		नहीं	४२	८४ प्रतिशत	

उपरोक्त तालिका के आधार पर यह कहा जा सकता है कि ३६ प्रतिशत परिवार विधवा महिलाओं को कृषि करने में मदद करते हैं, ६ प्रतिशत रिश्तेदार मदद करते हैं और ५८ प्रतिशत बच्चे कृषि करते हैं। ५४ प्रतिशत परिवार के सदस्य विधवा महिलाओं को बीमारी के दौरान मदद करते हैं, जबकि १६ प्रतिशत रिश्तेदार और १४ प्रतिशत सामाजिक संगठन पाते हैं, इसलिए यह कहा जा सकता है कि सबसे अधिक मदद परिवार के सदस्यों द्वारा प्रदान की जाती है। विधवा पेंशन योजना ०६ प्रतिशत विधवा महिलाओं की जरूरतों को पूरा करती है और ९४ प्रतिशत विधवा महिलाओं को उनकी जरूरतें पूरी नहीं होती हैं, १०० प्रतिशत महिलाओं को अन्य कार्य करने की आवश्यकता महसूस होती है, इसलिए यह कहा जा सकता है कि अधिकांश विधवाएं अपनी आवश्यकताओं को पूर्ण करने के लिए संघर्ष का सामना करती हैं। संकट मोचन योजना से लाभान्वित होने वाली विधवा महिलाओं की संख्या २२ प्रतिशत पाई गई है, ७८ प्रतिशत लाभ से वंचित पाई गई हैं, इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि लाभ से वंचित विधवा महिलाओं का संख्या सबसे अधिक है, इस योजना के लिए ६६ प्रतिशत महिलाएं पात्र हैं, और ३४ प्रतिशत महिलाएं पात्र नहीं हैं, यह कहा जा

सकता है कि पात्र विधवाओं का संख्या सबसे अधिक है। पुनर्वास योजना के लिए प्रशिक्षित महिलाओं का संख्या १० प्रतिशत पाया गया है, और प्रशिक्षण से वंचित महिलाओं का संख्या ९० प्रतिशत पाया गया है, प्रशिक्षण से वंचित महिलाओं का संख्या सबसे अधिक है। दूध डेयरी से पशुओं के लिए सहायता प्राप्त करने वाली महिलाओं का संख्या १६ प्रतिशत है, जबकि सहायता से वंचित लाभार्थी महिलाओं की संख्या १६ प्रतिशत पाई गई है।

निष्कर्ष: १) २० से ३५ वर्ष की आयु के उत्तरदाताओं का संख्या १४ प्रतिशत है, ३६ से ५० वर्ष की आयु के उत्तरदाताओं का संख्या ४२ प्रतिशत है, और ६५ वर्ष से अधिक आयु के उत्तरदाताओं का संख्या १२ प्रतिशत है, ५१ वर्ष की आयु के उत्तरदाताओं का संख्या है। २) साक्षर उत्तरदाताओं का संख्या ४६ प्रतिशत पाया गया जबकि निरक्षरता का संख्या ५४ प्रतिशत पाया गया, उत्तरदाताओं में सबसे अधिक निरक्षरता पाई गई। ३) ३६ प्रतिशत जनजाति विधवाओं को परिवार के सदस्यों द्वारा, ६ प्रतिशत को रिश्तेदारों द्वारा और ५८ प्रतिशत को नौकरों द्वारा सहायता प्रदान की जाती है, जिसमें कृषि करने की सबसे अधिक संभावना मजदूरों की

होती है। ४) ५४ प्रतिशत परिवार के सदस्य विधवा महिलाओं को बीमारी के दौरान मदद करते हैं, जबकि १६ प्रतिशत रिश्तेदार और १४ प्रतिशत सामाजिक संगठन मदद करते हैं, इसलिए यह कहा जा सकता है कि सबसे अधिक मदद परिवार के सदस्यों द्वारा कीया जाता है। ५) विधवा पेंशन योजना से ६ प्रतिशत विधवा महिलाओं की आवश्यकता पूर्ण हो जाती है, और ९४ प्रतिशत विधवा महिलाओं की आवश्यकता पूर्ण नहीं हो पाती है, १०० प्रतिशत महिलाओं को अन्य कार्य करने पड़ते हैं, अतः यह कहा जा सकता है कि अधिकांश विधवा महिलाओं को आवश्यकता पूर्ति हेतु संघर्ष करना पड़ता है। ६) संकट मोचन योजना से लाभान्वित होने वाली विधवा महिलाओं की संख्या २२ प्रतिशत पाई गई है, ७८ प्रतिशत लाभ से वंचित पाई गई हैं, इसलिए यह कहा जा सकता है कि लाभ से वंचित विधवा महिलाओं का संख्या सबसे अधिक, ६६ प्रतिशत है महिलाएं इस योजना के लिए पात्र हैं, और ३४ प्रतिशत महिलाएं पात्र नहीं हैं। यह कहा जा सकता है कि पात्र विधवाओं का संख्या सबसे अधिक है। ७) पुनर्वास योजना के लिए १० प्रतिशत महिलाएं प्रशिक्षित हैं, और ९० प्रतिशत अप्रशिक्षित महिलाएं हैं, जिनमें अप्रशिक्षित महिलाओं का संख्या सबसे अधिक है। ८) डेयरी मवेशियों के लिए सहायता प्राप्त करने वाली महिलाओं का संख्या १६ प्रतिशत है, और सहायता से वंचित महिला लाभार्थियों का संख्या अधिक है, इसलिए यह कहा जा सकता है कि वंचित लाभार्थियों का संख्या सबसे अधिक है।

महत्व: ग्राम पंचायतों को जनजाति समुदाय की विधवाओं को आत्मनिर्भर बनाने के लिए कौशल प्रशिक्षण का ज्ञान प्राप्त करने की प्रक्रिया को अनिवार्य बनाने की आवश्यकता है, ताकि विधवाओं को आत्मनिर्भर बनाया जा सके, जिससे जनजाति विधवाओं को एक निश्चित तरीके से लाभ मिल सके गायों के लिए डेयरी के माध्यम से सहायता दी जानी चाहिए, ताकि विधवाओं को आर्थिक मदद मिल सके, जिससे उनकी जरूरतें पूरी हो सकें। सरकार ने जनजाति विधवाओं के लिए कई तरह की योजनाएं लागू की हैं, लेकिन कुछ लोग ऐसा नहीं कर पाने

के कारण वे योजनाओं से वंचित रह जाती हैं योजना की जानकारी होते हुए भी विधवाओं को सूचित करें, ताकि सरकार द्वारा विधवाओं के लिए चलाई जा रही सभी योजनाओं का लाभ मिल सके, जब पति की मृत्यु ग्राम पंचायत में दर्ज हो जाती है, तो पंचायत विधवाओं को सभी कार्यों के बारे में सूचित करती है योजनाएं ग्राम पंचायत द्वारा की जानी चाहिए ताकि विधवा महिलाओं को आसानी से लाभ मिल सके, करण या निराश्रित विधवाएं कोई मदद नहीं मिलने के कारण वंचित रह जाती हैं, इसलिए सरकार को विधवा महिलाओं को विशिष्ट लाभ सुनिश्चित करने के लिए गाँव के सरपंचों और ग्राम पंचायत सेक्रेटरी से वचन पत्र लेना चाहिए मेरे ग्राम पंचायत की सभी विधवा महिलाएं जो पात्र हैं, सभी महिलाओं को सरकारी योजनाओं से लाभान्वित हुई हैं, जिसकी सूचना समय समय पर ग्राम पंचायत 'विधवा' महिलाओं को सभी योजनाओं के आवेदन पत्र हेतु सहायता करने की आवश्यकता है, ताकि 'जनजातीय समुदाय की 'विधवा' महिलाओं के जीवनमें सरकारी योजना का अनुदान आर्थिकस्थिति में कारगर बन सके।

संदर्भ सूची;

१. जनजाति डूंगरी गरासिया, २०२३, जनजाति डूंगरी गरासिया पंच की और से प्रकाशित,
२. डॉ. जयंतीलाल बामनिया, २०२०, रिजर्व का परिचय,
३. डॉ. जेसी पटेल, २००७, ग्रामीण गुजरात की जनजाति विधवाएं एक समाजशास्त्रीय अध्ययन,
४. नादावेन जे कतर, २०००, जनजाति विधवा बहनों का एक अध्ययन,
५. प्रोफिन वी नॉर्वे, २००१, जनजाति विधवा बहनों का एक अध्ययन,
६. रेखावेन मेहता, २००३, जनजाति क्षेत्रों में निराश्रित विधवा सहायता योजना एवं निराश्र वृद्धावस्था पेंशन योजना का अध्ययन,
७. लक्ष्मीनारायण कोली, २०२१, रिसर्च मैथिलोलीजी.
८. डॉ. संजीव महाजन, २०१०, सामाजिक शोध की पद्धतिया.
९. लोकेश के प्रसाद, २००४, अनुसंधान पद्धतिया.

कबीर का मानवतावाद

डॉ. राजकुमारी यादव, एस. एफ. एस. महाविद्यालय, नागपुर.

छह सौ वर्ष बीत जाने के बाद भी हमारे देश की स्थिति ज्यादा भयावह हो गई है, कुछ लोग राजनीति के नाम पर गलत कार्यक्रमों में घुसपैठ करके देश को बर्बादी रहे हैं। अपने स्वार्थ की पूर्ति के लिए देश की ओर ले जा रहे हैं। अपने अलगाववाद, धार्मिक, जातीय क्षेत्रों में भी राजनीति का प्रवेश करके देश को बर्बादी की ओर ले जा रहे हैं। आज हमारे देश की ऐसी विषम परिस्थिति हो गई है कि मनुष्य ही मनुष्य का घोर शोषण कर रहा है और देश में तेजी से अपहरण, हत्या, बलात्कार और लूट खसोट बढ़ रहा है जिसके चलते साधारण और गरीब तबके के व्यक्तियों का जीना मुश्किल हो रहा है, दिन प्रतिदिन महंगाई कि मार से गरीब लोग अपने जीवन को सही ढंग से नहीं चला पा रहे हैं। आज हमारे देश में जाति, धर्म के नाम पर वोट कि राजनीति करके राजनीतिज्ञ अपने स्वार्थ कि पूर्ति करते हुए देश को बदहाली कि स्थिति में धकेलते जा रहे हैं! देश की सभी सम्पत्तियों को लूटकर देश के पुराने ढांचे को चकनाचूर करके भारत की महानता को आहत किया जा रहा है। एक समय भारत को सोने की चिड़िया कहा जाता था और यहाँ दूध की नदियाँ बहती थीं। तब तो ईश्वर अवतारी रूप में जन्म धारण करके देश की स्थिति को सुधारते हैं और गलत तत्वों का सफाया कर देते हैं। इसलिए संत कबीर ने जो ज्ञान का पाठ पढ़ाया था लोगों को दिशा ज्ञान दिया था आज फिर उसकी आवश्यकता आ गई है। आज कबीर के बताये रास्ते पर चलकर ही हम सभी वर्ग के लोग देश में सुधार ला सकते हैं। महात्मा गांधी जी ने भी कबीर का मार्ग दर्शन प्राप्त करके देश को आजादी दिलाई थी।

संत कबीर ने जिन आँखों से मनुष्य के समाज को देखा अब वे आँखें नहीं देखतीं। वे आँख झूठ की पलकों के नीचे दबी हैं। आज मनुष्य आँख होते हुए भी नहीं देख पाता। बचपन से ही ऊँचनीच का भेदभाव बताकर हमें - संकुचित विचारधारा का मनुष्य बनाया जाता है। कोई ऊँचा होता है कोई नीचा होता है। कोई छोटा होता है। इसी दृष्टि से हम एक दूसरे को समझने लगते हैं। कबीर इसका विरोध करते थे। छोटा बड़ा मानने से मनुष्य के समाज की एकता नष्ट हो जाती है। अनेक भेदों के कारण लड़ाई हो जाती है।

कंकर-पत्थर जोरि कर, मस्जिद लई बनाये ।

ता चढ़ मुल्ला बांग दे, क्या बहरा भया खुदाय ॥

क्रान्ति करना जरूरी है। सत्य पाने के लिए विरोधी शक्तियों से सामना करना जरूरी है। संघर्ष में हानि तो

होती है। बहुत त्याग के बाद सफलता मिलती है। इसके लिए अपना भी घर जला देना पड़ता है। कबीर ने ऐसा ही किया था।

कबिरा खड़ा बाजार में लिए लुकाठी हाथ । जो घर फूँके आपनों चले हमारे साथ ॥

आधुनिक प्रसंग में लोग अपना घर फूँककर सत्य नहीं प्राप्त करना चाहते बल्कि दूसरों का घर फूँककर क्रान्ति के माध्यम से अधिकार और सत्ता प्राप्त करना चाहते हैं। इससे किसी का भी नुकसान होता है। अधिकांश लोग गरीबों का नुकसान करते हैं। सम्पन्न लोग सुरक्षित रहते हैं। पुनर्जागरण का यह नया प्रसंग है। इस जमाने में भी भ्रष्टाचार और अत्याचार है। जिसके कारण परिश्रम करने वाले और नैतिक जीवन जीने वाले को न्याय नहीं मिलता

संत कबीर ने मानव व्यवहार को बड़ी बारीकी से देखा था और उसे अपनी कविता का विषय बनाया था लोग आदर्श की बातें करते हैंलेकिन , व्यवहार में असफल हो जाते हैं। कबीर ने आदर्श और यथार्थ को जोड़ने का प्रयत्न किया है। कथनी और करनी को मिलाने का प्रयत्न किया है।

कथनी मीठी खांड सीकरनी बिष सी होइ । कथनी , विष से अमृत होइ ॥ ,छोड़ि करनी करै

कबीर के समय में समाज में तरह तरह के व्यक्तित्व-थे। धर्म के नाम पर हिन्दू मुसलमान दोनों झगड़ते थे। जो धर्म मनुष्य को शांतिमय जीवन प्रदान करने के लिए बनाया जाता है वही लड़ाई झगड़े का कारण बन जाता है। धर्म की सीढ़ियों पर आदमी जितनी ऊँचाई तक चढ़ा है , उतना ही नीचे गिर गया है। इससे मनुष्य का पतन ही हुआ है। आज हम देखते हैं कि ये दोनों वर्ग एक दूसरे से अलग हैं। और यह नारा लगाते हैं। गर्व से कहो हम हिन्दू " , "हैंलेकिन ऐसा कोई नहीं कहता कि गर्व से कहो हम " वर्ग को लेकर पंडित का विचार -जाति ,धर्म "आदमी हैं। अलग है। कबीर एक तीसरे पड़ाव पर ठहरे हुए हैं। जहां न हिन्दूका भेदभाव है। न मुसलमान का। यह कबीर का मुक्त पड़ाव है। जहां सब ईमानदार हैं सब साधु हैं।

दुई जगदीश कहाँ से आये, कहु कोने भरमाया, अल्लाह राम करीम, केशव, हरि हजरत नाम धराया।

कबीर का काव्य भारतीय संस्कृति की परंपरा में एक अनमोल कड़ी है आज का जागरूक लेखक कबीर की निर्भीकता सामाजिक न्याय के प्रति उनकी तीव्र विरोध की भावना का स्वर की सहज सच्चाई एवं निर्मलता को अपना अमूल्य उत्तराधिकार समझता है ,कबीर ना तो मात्र

सामाजिक सुधारवादी थे और ना ही धर्म के नाम पर भी विभेदवादी थे वह आध्यात्मिकता की सार्वभौम आधारभूमि पर सामाजिक क्रांति के मसीहा भी थे। कबीर की वाणी में और अस्वीकार का स्वर ही उन्हें प्रासंगिक बनता है। कबीर मानवतावादी विचारधारा के प्रति गहन आस्थावान थे वह युग अमानवीयता का था इसीलिए , संवेदना व चेतना , कबीर ने मानवता से परिपूर्ण भावनाएं को जागृत करने का प्रयास किया। वास्तविकता तो यह है कि कबीर वर्ग संघर्ष के विरोधी थे वे समाज में व्याप्त शोषक और शोषित का भेद मिटाना चाहते थे जाति प्रथा का विरोध करके मानवजाति को एक दूसरे के समीप लाना चाहते थे। कबीर का समाज दर्शन अथवा आदर्श समाज विषयक उनकी मान्यता ठोस यथार्थ का आधार लेकर खड़ी है। अपने समय के सामंती समाज में जिस प्रकार का शोषण दमन और उत्पीड़न उन्होंने देखा सुना था उनके , मूल में उन्होंने सामंती स्वार्थ और धार्मिक पाखंड वाद दिखाई दिया जिसकी पुष्टि दार्शनिक सिद्धांतों की भ्रामक व्यवस्था से की जाती थी और जिनका व्यक्त रूप बाह्यचार और कर्मकांड थे कबीर ने लोगों को सच्चा धर्म दिखाने का प्रयास किया और आज नमाज पूजा आदि को छोड़ देने के लिए कहा उन्होंने मानवतावाद का रास्ता , दिखाया कबीर का धर्म किसी एक व्यक्ति या किसी विशेष जाति के लिए नहीं वरन समस्त मानव जाति के लिए है। आज के संदर्भ में भी इसी की जरूरत है। वर्तमान समस्याएं चाहे सांप्रदायिक हो चाहे वैयक्तिक, सबका समुचित समाधान नैतिक मूल्य प्रस्तुत करते हैं।

गुप्त प्रगट है एकै दुधा, काको कहिए वामन शुद्रा झूठो गर्व भूलो मति कोई, हिंदू तुरुक झूठ कुल दोई ॥

वर्तमान युग में धार्मिकता की भावना बहुत कुछ ऊपरी वस्तु बन गई है। आत्मा से इसके सम्बन्ध टूट गए हैं। धर्म दिनों-दिन शक्तिहीन होता जा रहा है, जीवन में भौतिकवादी आग्रह आता जा रहा है। धर्म यदि कहीं शेष है तो उसमें उसकी अशक्तियों के ही दर्शन होते हैं। भारतीय समाज के सन्दर्भ में तो यह बात और भी सच है कि यहां बाह्याचार, भूत-प्रेत आदि की प्रकल्पना एवं अन्धविश्वास, भौतिक स्वार्थपूर्ति और मनौतियां, देवी-देवताओं की पूजा-उपासना-आदि ही धर्म के एकमात्र प्रतीक रह गए हैं। धार्मिक चेतना में बाह्याचारों की अतिशय व्याप्ति है। इन बाह्याचारों का मूल अज्ञान और अशिक्षा में है। आज धार्मिक स्थानों में ऐसे दृश्य देखे जा सकते हैं, जहाँ सभ्य लोगों का साहस इन स्थानों पर जाने के लिए छूट जाता है। अनेक धूर्त साधु छद्म से सामान्य जनता को ठगा करते हैं। समाज के विकास के साथ ही अन्धविश्वास में भी वृद्धि होती गई लोगों का विश्वास भूत-प्रेत, जादू-टोना आदि में बढ़ता गया। भारतीय गांवों में व्याप्त भूत-प्रेत सम्बन्धी

प्रकल्पनाओं और अंधविश्वासों के कारण ही बहुत से गांव आज तक प्रगति नहीं कर सके और इन अंधविश्वासों के प्रति उनके मन में विश्वास और आस्था का भाव है। -

आज धर्म को मानव धर्म का पर्याय माना जाने लगा है। मानव धर्म का. सम्बन्ध परलोक से न होकर इहलोक से है। इस प्रकार धर्म भावनात्मकता की कारा से मुक्त होकर बौद्धिक धरातल पर अवतरित हुआ है। आज प्रत्येक धार्मिक नीति को बौद्धिक दृष्टि से परखा जाता है। नीति सम्मत् आस्था को ही प्रतिष्ठा मिलती है। धर्म का प्रमुख लक्ष्य मानव को कर्म के लिए प्रेरणा प्रदान करना है।

मनुष्य के ज्ञान की सार्थकता भी कर्म निष्ठा में है। जो कर्तव्य निष्ठा से मानव कल्याण के कार्य में लीन रहता है, असत्य, अत्याचार, अन्याय से सदैव जूझता रहता है, वही धर्म की संज्ञा से विभूषित किया जा सकता है। वस्तुतः धर्म का अर्थ है कि "मानव जाति को समाज के हित में उच्चता की ओर प्रेरित करना न कि मनुष्य को बंधनों में जकड़ कर उसके विकास को रोकना।" १ जबकि समाज में धर्म के नाम पर व्याप्त बाहरी आडम्बर, जादू-टोने और अन्धविश्वास धर्म और समाज की रचनात्मक परम्पराओं को नष्ट कर उसे मृतप्रायः बना रहे हैं। व्यक्ति और समाज में व्याप्त अंधविश्वासों और बाहरी आडम्बरों का कारण अज्ञानता और समयानुकूल न चल पाने की अशक्तता है। क्योंकि आज जन जीवन को अन्धविश्वास और भ्रान्तियों से मुक्त होकर ही सही मानव जीवन की पहचान मिल सकती है। आज भावना की अपेक्षा तर्कबुद्धि को महत्व दिया जा रहा है। व्यक्ति जो भी निर्णय लेता है उसका आधार मानव का विश्वास नहीं बल्कि उनका आधार तर्क होता है जो तर्क की कसौटी पर खरे उतरते हैं उन्हें ही महत्व दिया जाता है। मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है इसलिए उसके आचार-विचार, प्रवृत्तियां आदि सामाजिक परिस्थितियों के साथ-साथ प्रभावित होते रहते हैं। ज्यों-ज्यों मनुष्य का सामाजिक परिवेश बदलता है त्यों-त्यों व्यक्ति की मान्यताओं में परिवर्तन आता गया है। आधुनिकता के संचरण व पाश्चात्य संस्कृति के अंधानुकरण के फलस्वरूप परिवर्तन की यह प्रक्रिया तीव्रतर होती जा रही है। समय और स्थितियां परिवर्तनशील होती हैं। इसके साथ ही मानव जीवन की मान्यताएं, अपेक्षाएं, आस्थाएं भी परिवर्तित होती रहती हैं। आज का व्यक्ति वर्तमान समाज में परिवर्तन चाहता है। उसकी दृष्टि से पारम्परिक रीति-रिवाज मान्यताएं आदि सभी निरर्थक हैं। समाज का परिवेश इस प्रकार बदल जाएगा, इसकी तो कभी स्वप्न में भी उसने कल्पना नहीं की थी। स्वतंत्रताप्राप्ति, वैज्ञानिक उन्नति, औद्योगिक उन्नति, महानगरीय सभ्यता, शिक्षा और कला आदि में बदलाव ये सारे कारण भारतीय परिवेश को बदलने वाले हैं। पाश्चात्य चिन्तन की

भौतिकवादी दृष्टि ने जनमानस को प्रभावित किया है। प्राचीन मान्यताओं का विरोध, पुरातन का त्याग और नवीन का ग्रहण यथार्थवादी दृष्टि आदि इन सारी स्थितियों ने व्यक्ति की सामाजिक विचारधारा को बदला है। महानगरीय संस्कृति के सम्पर्क में आकर व्यक्ति अपने परंपरागत आदर्शों और मूल्यों से चिपका नहीं रह सकता है। उसे अपने अनेक संस्कारों के विपरीत नई जीवनपद्धति अपनानी पड़ती है। "बदलते मूल्यों और मान्यताओं के परिणामस्वरूप आज का व्यक्ति आध्यात्मिकता की अपेक्षा भौतिकता की ओर अधिक अग्रसर है। हर चीज को वह वैज्ञानिक दृष्टि से देखना चाहता है। आज व्यक्ति अपनी स्वतंत्रता को किसी के हाथों सौंपना नहीं चाहता, न किसी के लिए अपनी भावनाओं का बलिदान देना चाहता है।

कबीर सन्त हैं। समाज का अद्योपतन उन्हें पीड़ित करता है, इसलिए समाज-सुधार की भावना उनकी दृष्टि से ओझल नहीं होती बल्कि प्रबल होकर सामने आती है। वस्तुतः कबीर दार्शनिक थे, समाज-सुधारक भी थे। समाज-सुधार अर्थात् जनजीवन का उत्थान उनके जीवन की साधना थी, पर यह सुधार की आकांक्षा बौद्धिक स्तर मात्र की नहीं हैं। कबीर का सन्त-हृदय लोकमंगल की भावना से द्रवीभूत हो गया था। उनका यह द्रवीभूत हृदय ही उपदेशों में बहा है। कबीर मूलतः मानव के आध्यात्मिक कल्याण के उपदेश हैं। इसी में वे व्यक्ति का वास्तविक मंगल देखते हैं। समाज के स्तर का कबीर का नीतिवादी दृष्टिकोण वस्तुतः अध्यात्म-प्रेरित है। इसलिए कबीर दार्शनिक सुधारक हैं पर जैसे कबीर का लोकमंगल बुद्धि की नहीं, हृदय की वस्तु है, वैसे ही उनकी आध्यात्मिकता भी हृदय से ही अनुभूत और साक्षात्कृत है। इस प्रकार कबीर के समाज-सुधारक और दार्शनिक दोनों ही व्यक्तित्व अभिव्यक्त हुए हैं। कबीर की सहज भावना जनहित की भावना थी। कबीर ने मनुष्य जाति के उत्थान के लिए नैतिकता का उच्चरूप प्रस्तुत किया तथा समाज और धर्म के क्षेत्रों में व्याप्त संकुचित विचारों का खंडन किया एवं मानव जाति के उत्थान के लिए मानवता के उच्च स्वरूप का विकास किया। कबीर जनता के सुधारक और प्रतिनिधि कवि हैं। उनकी वाणी के प्रत्येक शब्द से जनहित की भावना झंकृत होती है। कबीर ने मनुष्य से 'आत्म-साक्षात्कार' की भावना पर बल दिया। अपने अहं को विसर्जित करके, सच्चे मन से ईश्वरीय साधना में लीन रहकर प्राणी काल-भय से मुक्त होकर एक सरल-सात्विक जीवन व्यतीत कर सकता है। उच्च मानवीय गुणों की जीवन में प्रतिस्थापना ही सच्चा जीवन सुख है।

कबीर का जीवनोद्देश्य मानव जीवन का पथ-प्रदर्शित करना था। पतित, भ्रष्ट, अत्याचार-अन्यायी तथा

कुमार्गी व्यक्तियों को नैतिक तथा सदाचारपूर्ण जीवन व्यतीत करने की सीख वह मानव मात्र को देना चाहते थे। मनुष्य की सुप्त अन्तरात्मा में वह सवृत्तियों का प्रकाश आलोकित करना चाहते थे। सम्भवतः इसी कारण उन्होंने अपने काव्य में काल की अपरिहार्यता, अनिवार्यता तथा भय का बोध और व्यक्ति को उसके वास्तविक स्वरूप का ज्ञान करा कर उसकी चेतना को जागृत करना ही उनका परम कर्तव्य था। कबीर मनुष्य को कर्मशील बनाकर उसके मन से काल-भय को दूर करना चाहते थे। मृत्यु से टकराने का यह साहस मनुष्य के अन्दर मानवता की भावना पैदा करता है। समाज के पीड़ित-शोषित मानव को भव-बन्धन से मुक्त होने के लिए कबीर ने शाश्वत सत्य को अपनाने पर बल दिया। भक्ति-भावना द्वारा अपने अहंकार का शमन करके मनुष्य निडरतापूर्वक, मृत्यु से साक्षात्कार कर सकता है तथा सांसारिक आकर्षणों से मुक्त होकर भवसागर को पार करने योग्य बन सकता है। इस तथ्य को आत्मसात करके कबीर ने मनुष्य को यह चेतावनी दी- "काल गहे कर केस-अर्थात् जीवन क्षणभंगुर है, काल सर्वशक्तिमान है। अपने अहं का विलयन करके जीवन को सरल व प्रेममय बनाओ। अहं को विसर्जित करके, स्वयं को निःशेष भाव से समर्पित करके ही ईश्वर-भजन किया जा सकता है"

पाहन पूजे हरि मिले, तो मैं पूजूं पहार। ताते तो चाकी भली, पीस खाय संसार ॥

सत्ता अभिमुख भक्ति आन्दोलन के दौर में कबीर ने पहले से निश्चित पथ से अलग हटकर सुधारवादी रवैया अपनाकर एक जनसंचारक की भूमिका निभायी। उन्होंने धर्म एवं दर्शन की पताका सामाजिक समरसता से लहराने का आग्रह किया है। उन्होंने तो धर्म और दर्शन को मानवीय तत्त्वों से जोर कर ही अपना संदेश दिया। धर्म में सुधार के नाम पर कबीर ने जनता को उलझाया नहीं, उन्होंने तो खण्डन कर उलझनों से दूर रखा। जनमानस को अभेद की ओर प्रेरित कर भ्रम-माया से दूर रहने की प्रेरणा दी, इसीलिए कबीर मानवतावादी सुधारक माने जाते हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) पूरा कबीर, संपादक : डॉ. बलदेव वंशी
- 2) कबीर एक नई दृष्टि, लेखक : डॉ. रघुवंश
- 3) कबीर दास विविध आयाम, संपादक : डॉ. प्रभाकर श्रोत्रिय
- 4) कबीर का मानवतावाद, संपादक : आचार्य भगवान दास कबीरपंथी
- 5) सामाजिक बुराइयों के उन्मूलन में कबीर का योगदान, लेखक: डॉ. मीता कौशिक
- 6) समाज में संवाद की श्रेष्ठ परंपरा के गौरव शिखर कबीर, लेखक: अमरेन्द्र कुमार आर्य
- 7) कबीर का समाज दर्शन, लेखक: मोनिका रानी

लोकसाहित्यातून प्रकट होणारे सण-उत्सव व आजचे बदलते स्वरूप

डॉ. आर. आर. दिपटे, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा मोबा. ८३०८१०७३९९

सारांश: लोकसाहित्य प्राचीन काळापासून समाजात चालत असलेल्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या जीवनपद्धती समाजासमोर आणण्यासाठीचे महत्वाचे साधन आहे. एक प्रकारचा हा समाजाचा आरसा असून त्याने जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्श केल्याचे दिसून येते. लोकांनी लोकांसाठी व लोकांच्या द्वारे निर्माण केलेले हे साहित्य काळाच्या कसोटीवर टिकून आहे. बदलत्या शिक्षण पद्धतीमुळे लोकांचे जगण्याचे, एखाद्या कलेकडे पाहण्याची निकषही बदलले. आज साज-या केल्या जाणाऱ्या सण-उत्सवात या बदलाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसून येतात.

बीजशब्द : लोक, परंपरा, समजूती, बदल.

प्रस्तावना: विविध प्रकारच्या भाषा, सभ्यता, संस्कृती, पेहराव, रूढी, परंपरा, नृत्य, लोकगीत, म्हणी, उखाणा, लोककथा ही सर्व लोकसाहित्याची महत्त्वाची अंगे आहेत. लोकसाहित्य हे लोकांचे असते. यातून लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. ही लोकसंस्कृती व्यक्तीमध्ये साधक असते. ही लोकसंस्कृती लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेली असते. या सर्व कला व परंपरांचा निर्माता हा अनामिक असतो. हे सर्व मौखिक व अलिखित असले तरी पारंपारिकता हा लोकसाहित्याचा महत्त्वाचा विशेष असतो. लोकसाहित्य हा लोकमाणसाचा अविष्कार असतो.

लोकसाहित्याचा संबंध जसा लोकवाङ्मयाशी येतो. तसाच समाजजीवनाशीही असतो. लोकसाहित्यातून समूह मनातील कृती-उत्तीच्या आविष्कारामुळे लोकसाहित्याचा संबंध समाजाशी येणे स्वाभाविकच आहे. लोक साहित्याचा संबंध विविध कलांशी असल्यामुळे लोककलाचा प्रभाव लोकसाहित्यात दिसून येतो. कलावंत हा समाजातील एक घटक असल्यामुळे समाजातील घटना, प्रसंग, व्यक्ती या सर्वांचा संस्कार कलावंतावर होत असतो. असे संस्कारित मन त्याच्या कलाकृतीतून प्रकट होत असते. लोकजीवनात जोपासल्या गेलेल्या कलेचे स्त्रोतक्षेत्र व्यापक असून लोकवाङ्मय हा जसा लोकसाहित्याचा एक घटक आहे. लोकजीवनातील विविध कला ह्या जीवनाने स्वीकारलेल्या जीवनमूल्यांच्या आदी कलामूल्यांचा आविष्कार करतात. म्हणूनच नृत्य, नाट्य, चित्र, शिल्प इत्यादी लोककलांचे आविष्कारसमूह मनाचे आविष्कार असतात. लोकसाहित्याच्या अभ्यासात लोकांना अत्यंत महत्त्व असते. तेव्हा लोकसाहित्यातील लोक, लोकमानस आणि त्यांच्या अभिव्यक्तीचा शास्त्रीय अभ्यास मोलाचा ठरतो.^१

समाजजीवनात प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या लोकसाहित्यप्रकाराकडून विशिष्ट कार्य पार पाडले जात असून लोकसाहित्य ह्या समाजाचे एक अंग म्हणून यांच्यात जिवंत राहते. प्राचीन काळातील आपला देश शिक्षणाच्या बाबतीत फार सक्षम नव्हता. केवळ जातीनिहाय कामे, रूढी, परंपरा यावरच समाजाची सारी

भिस्त होती. मनोरंजनपर साधनेही फार विकसित झालेली नव्हती. अश्या वेळी साक्षर, असाक्षर व्यक्तींना अप्रत्यक्षपणे शिक्षण देण्याचे काम लोकसाहित्याने केले. हे लौकिक ज्ञान माणसाने युगानुयुगे आत्मसात केले होते. एका पिढीकडून दुस-या पिढीने हे ज्ञान आत्मसात केले होते. हे ज्ञान म्हणजे अनुभवाचे सार होते. शिक्षणाच्या शिवाय सहज उपलब्ध होणारे हे ज्ञान होते. लोकसाहित्याचा अशा स्वरूपाच्या संक्रमणामुळे समाजजीवनात परंपरा सातत्य होते. समाजजीवनातील परंपरा समूहाने त्याचे भूतकाळाशी नाते कायम ठेवले.

लोकसाहित्यातून प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या भावना व जीवन विशेषांचा अविष्कार होत असल्याचे समाधान मिळते. अनेक सण उत्सवाच्या निमित्ताने माणसे एकत्र येतात. त्यामुळे आपण एकटे आहोत ही भावना नष्ट होते. यामुळे समाजाचे स्वास्थ्य चांगले राहण्यास मदत होते. लोकसाहित्य माणसांना एका भावनेच्या धाग्यात गुंफून टाकण्यास मदत करीत होते. यातून चिंता, भय, आनंद हे भाव एकत्रितपणे अनुभवले जात होते. त्यामुळे मानसिक ताण कमी होऊन व्यक्तीची एका अर्थाने मानसिक आणि भावनिक गरज भागविली जात होती. दसरा, दिवाळी, नवरात्र, गणपती उत्सव या सण-उत्सवांद्वारा लोकसमूहात राष्ट्रीय एक्य निर्माण होत होते.

लोकसाहित्य हे सामाजिक विशेषांचे वाहक असते. लोकगीते, लोककथा, उखाणे, विनोदी चुटके, पोळ्याच्या झडत्या, दिवाळीचे दोयरे, होळीचा फुगवा, लग्न गीते इत्यादी प्रसंगाद्वारा व्यक्ती स्वतःची व तसेच समाजाची प्रतिक्रिया नोंदवते. “चित्रकार ज्या मानववंशात जन्माला त्याचे लागेबांधे त्याला तोडता येत नाही.”^२ ती समूहाची निर्मिती असल्यामुळे कोणीही त्याविरुद्ध आक्षेप घेऊ शकत नाही. लोकसाहित्यातून व्यक्त केलेला निषेध हा सर्वमान्य असतो. कारण याची जबाबदारी कोण्या एका व्यक्तीवर टाकता येत नाही. ती समूहाची जबाबदारी असते.

प्रश्न असा पडतो की काळानुरूप लोकसाहित्याच्या परंपरा मागे पडल्या काय? लोकांच्या आवडी-निवडी बदलल्या काय? पेहरावसंस्कृती व खाद्यसंस्कृती बदलली आहे काय? विवाह पद्धतीत अमुलाग्र बदल झालेत काय?

कुटुंब संस्था संकुचित झाली काय? सण-उत्सव साजरा करण्याच्या पद्धतीत बदल झाला काय? काही अंशी युरोपियन सण-उत्सवाच्या मोहात आपण पडलोत काय? बाजारपेठेचे स्वरूप बदलले काय? लोकगीत, कथा याविषयी नवीन पिढीची आवड बदलली काय? तर याचे उत्तर “लोकसाहित्य पूर्णपणे कधीही नष्ट होत नाही. ते स्थळ-काळ-सापेक्ष मूळ परंपरा राबवून बदल स्थिरावत सदैव वर्तमान म्हणजे जिवंत राहते.”^३

बडबड गीते :

आपडी, थापडी, गुळाची पापडी
धम्मक लाडू, तेल पाडू
तेलंगीचे एकच पान
धर ग बिबे हाच कान
चाऊ म्याऊ, चाऊ म्याऊ
परवलीचे पाणी पिऊ

प्राथमिक किंवा पूर्व प्राथमिक शाळेत लहान मुलांना ही गीते पाठ असत. किंबहुना घरच्या सर्व मंडळींना मुलांवर हे बाल संस्कार करावेसे वाटत होते. पण इंग्रजी शाळेकडे बदलणारी लोकांची मानसिकता आज स्पष्टपणे दिसू लागली आहे. तसेच बालपणीचे खेळ, विटी-दांडू, लंगोरी, लंगडी, गोळ्या (कंचे), धानमाकड हे खेळही आता बदलणा-या समान जीवनात नाहीसे होऊ लागले आहेत.

विधी गीते: जन्म, लग्न, बारसे, मार्मिक प्रसंगी ही गीते म्हटल्या जात होती. ही गीते कोणत्यातरी धार्मिक किंवा सामाजिक विधीशी संबंधित असत. हिंदू धर्माने मानलेल्या संस्काराशी ही गीते संबंधित असत. यात विवाह गीते असत. धर्माने मान्य केलेले सोयसंस्कार लोकजीवनात सोहळ्याच्या रूपाने साजरे केले जात होते. स्त्री जीवनाचे साफल्य ज्या मातृत्वाने होते. त्या मातृत्वाशी निगडित असलेल्या सर्व अवस्थांचे वर्णन केले जात होते. आजच्या काळानुरूप बदलत चाललेल्या परंपरा आवडी-निवडीत ही गीते नवीन शहरीकरण झालेल्या नवतरुणांमध्ये ऐकायला येत नाही. पूर्वीच्या काळी चार ते पाच दिवस चालणा-या विवाहाच्या वेळी म्हटल्या जाणारी गीते, मुलीला सासरी सार करतांना म्हटली जाणारी गीते आता सुखोद्भूत नव्हे तर रेकॉर्डवर लावली जातात. तेही हिंदी भाषेमध्ये

“फरटाकू आलं
कोन्य गावचे राज्य?
त्याच्या खाचरालं
कथेचा साज
त्यायच्या खाचराल
चंदीचा अवना”

फर टाकायला आलेल्या मंडळींच्या खाचराचे अतिशय बारकाईने वर्णन या गीतात आहे. बैलगाडीच्या प्रत्येक अवयवाचे वर्णन व कंपलेल्या बैलाचे वर्णन लोकगीतात येत असे. नवरदेवाची श्रीमंती मोजण्याचे

एकक माप म्हणजे खाचर होती. तीही सुंदरपणे सजविली जात होती. लहानपणी वरातीमधील बैलबंडी, खाचर, छकडे मोजण्याची प्रथा होती. तसेच बैलांना वेगवेगळ्या प्रकारचा झुली, बेगड व गळ्यातील घुंगरांच्या माळेने सजविले जात होते. पण आता ही प्रथा काळानुरूप मागे पडत असल्याचे दिसून येते.

पोळा सण)झडती(: शेतात श्रमाची कामे करत असतांना पुरुष काही गीते गातात. अशा गीतातून अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या पोळा या सणाच्या वेळी बैल पूजा करण्याची प्रथा संपूर्ण भारतात आहे. बैल हे त्याचे सवंगडी आहेत. या जीवाभावाच्या सवंगड्याविषयी आत्मीयता आणि कृतार्थतेची भावना जीवनानुभवासह लोकसाहित्यातून अभिव्यक्त होतांना दिसते.

१. माझ्या सर्जा हो

माझ्या राजा हो

आंबा, जांभूळ धाव बरी हो

पाणी जातय मळयामंदी हो

२. वाटी रे वाटी, खोब-याची वाटी

महादेव रडे दोन पैशासाठी

पार्वतीच्या लुगड्याले छप्पन गाठी

देव कवा धावला गरीबासाठी

एक नमन गौरा पारबती

हर बोला, हर हर महादेव

वर्षभर कबाडकष्ट करूनही दोन वेळच्या पोटाची खळगी न भरू शकणारा शेतकरी, कर्जबाजारी झालेला शेतकरी ज्याला बळीराजा म्हटले जात होते. पण आज सततच्या अस्मानी, सुलतानी संकटामुळे हा शेतकरी हवालदिल झालेला आहे. शेतक-याला आपला मुलगा कधीही शेतकरी होऊ नये असे वाटते. एवढेच नव्हे तर शेतक-याला उत्पन्नशाश्वती नसल्यामुळे सोयरीक जुळविण्यासाठी लोक मागे-पुढे पाहतात. पोळ्याच्या दिवशी गावाच्या पारव्यावर दिसणाऱ्या शंभर जोड्या आता दिसेनासे झालेल्या आहेत. त्याची जागा आता ट्रॅक्टरने घेतली आहे.

मोटेवरची गाणी: जुन्या प्राचीन काळात विहिरीतून पाणी काढण्यासाठी मोटेचा वापर केला जात होता. शेतात पाणी असणे हे श्रीमंती व भरभराटीचे प्रतीक मानले जात होते. त्या काळात गावातील पशुधन, पक्षी मोटेच्या आश्रयाने राहत होते.

“मोट ओढती ढवळ्या-पवळ्या, चाक गोळा आसावर

पाणी पडते टाक्यात, बैल चालती हळुवार”

शेतात पाणी काढताना ढवळ्या-पवळ्याचे स्थान, त्यांचेविषयी कौतुक, श्रद्धा, ग्रामीणांच्या मुखातून निघत असे. ‘पाणी ही दुस-याला पाजण्यासाठी असते.’ अशी धर्मश्रद्धा लोकांच्या अंतर्मनात होती. आज या पाण्याचे व्यापारीकरण झालेले आहे. ही मोट आता कुठेही दिसत नाही. त्याची जागा आता वीज पंप, सौर पंपाने घेतली

आहे. आजच्या नवीन पिढीने ही मोट पाहिलेली नाही.

पोवाडा: पोवाडा हा वीररसावर आधारित गीत प्रकार असून राजे आपल्या दरबारी शाहीर ठेवत असत. युद्धाच्या प्रसंगावरील पोवाडा रचून शाहिरींनी अनेक बक्षीस राजाकडून मिळवली आहेत. “वीररसाने श्रोत्यांना रणांगणातील ओजाचा अनुभव घडविण्याचे अलौकिक कार्य या पोवाड्याने केले आहे.”^३ पोवाडा हा प्रकार भारतीय लोकमाणसाच्या अस्तित्वाचे प्रतीक होते. लोकसाहित्याने हा वारसा सांभाळण्याचे काम केले होते. परंतु देशाला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशातील राजेशाही व्यवस्था नष्ट झाली. शाही संस्थाने खारीज करण्यात आली. त्यामुळे राजेशाहीचा शेवट झाला. आज जी युद्ध लढली जातात त्याचे स्वरूप बदललेले आहे. आता राजा नव्हे तर देशाचे सैनिक युद्ध लढतात. त्यामुळे पोवाडा हा प्रकार लोकांच्या मनोरंजनाचा आता तितकासा भाग राहिलेला नाही.

सण-उत्सव: जुन्या काळात थोरामोठ्यांच्या घरात घरची जनावरे दुभते देणारी म्हणून त्यांचा सन्मान केला जाई. सासरी जाणा-या लेकी-वाळींच्या बरोबर गाई-वासरे आंदण म्हणून भेट दिली जात होती. दिवाळीच्या वेळी गाई ओवाळणे, गावातील गुराखी एकत्र येऊन हे गीते गात होती. त्यांच्या मोबदल्यात मालक धनी(गुराख्याला वस्त्रे देत असे.

आली आली रे दिवाळी, आली आली रे दिवाळी
दिवा करजो भाताचा, चौक भरजो मोत्याचा

ही गीते आता काळाच्या ओघात मागे पडलेली आहेत. आज गोधन कमी झालेले आहे. वाढत्या दुधाची मागणी व पुरवठा यातील अंतर वाढत चाललेले आहे. दिवाळी-दसरा हा आपल्या समाजातील महत्वाची सण असून लोक मोठ्या आनंदाने या सणाची वाट पाहत असत. कारण त्याचवेळी घरामध्ये पीक आलेले असे. दस-यापासून दिवाळी बरोबर पंधरा दिवसांनी असते. बहीण भावाच्या गावी जाण्याची वाट पाहते.

दिवाळीपासून दसरा, पंधरा रोज
वाट पाहते, नित्य रोज

ही बहिण माहेराकडून मिळणा-या साडी-चोळीसाठी आतुरलेली असते. पण आज वाढत्या महागाईमुळे ग्रामीण व शहरी भागातील लोकांचे कंबरडे मोडले आहे. दिवाळीचा सण, त्यातील किल्ले बनविण्याची प्रथा, शेणाचे घर सारविण्याची प्रथा मागे पडत चाललेली आहे. एकीकडे गरीबीचे विदारक दृश्य तर श्रीमंत वस्त्यांमध्ये झगमगणारी रोषणाई, महागडे फटाके असे विसंगत दृश्य सर्वत्र दिसते.

तसेच गावामध्ये धानाचा चुरणा झाल्यानंतर गावातील न्हावी, लोहार, सुतार, चांभार अशा सर्व शेतीपयोगी व दैनंदिन साहित्य पुरविणा-या लोकांना भेटवस्तू व अन्नधान्य देण्याची प्रथा होती. ती काळानुरूप नष्ट झालेली आहे. आता त्याची जागा नगदी (रोख)

व्यवहाराने घेतलेली आहे.

बहुरूपी: गावात अनेक सणांच्या वेळी किंवा रोजच्या दिवसात मारुती, अस्वल, हनुमान, पोलीस यांची सोंगे घेऊन येणारी मंडळी होती. गणपतीच्या वेळी वाघाचे सोंग घेण्याची व नृत्य करण्याची प्रथा होती. या बहुरूपी विषयी लोकांच्या मनात अपार श्रद्धा होती. त्यांना दान दिले पाहिजे हा मनाचा मोठेपणा व परंपरा जनमानसात होती. पण आता गावात येणा-या बहुरूप्याकडे माणसे संशयाने पाहतात. दिवसभर सोंग करूनही हा धंदा परवडणारा नसल्यामुळे लोक आता यापासून दूर झालेले दिसतात. आता बहुरूपी हा प्रकार नामशेष होते की काय? अशी शंका वाटायला लागलेली आहे. गावात येऊन भविष्य सांगणारे, सापाचा खेळ दाखविणारे, जादूचा खेळ दाखविणारे, ‘दान पावले हो’ म्हणणारे पांगुळ, नंदीबैल घेऊन येणारे, पिंज-यात पोपट घेऊन भविष्य सांगणारे, पिढ्यांचा इतिहास सांगणारे भाट असे सर्व कलावंत आता नवीन व्यवसायाकडे वळले आहेत.

समारोप: भारतात नव्याने होणारे शहरीकरण औद्योगीकरण इत्यादी बदलत्या संदर्भात लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची रुची कमी होते काय? अशी शंका यायला लागते. “पण लोकसाहित्य जीवन संदर्भानुसार आपली अविकार रूपे बदलत असते. त्यामुळे लोकसाहित्य सदैव ‘वर्तमान’ किंवा जिवंत राहते.”^४ समाज हा गतिमान असतो. त्यांच्या आवडी-निवडी, प्रथा, राहणीमान, विचारदृष्टी सतत बदलणारी असते. एका विशिष्ट काळानुसार लोकांमध्ये झालेला हा बदल, शिक्षण, हवामान, संशोधन, वैद्यकीय गरजा, तंत्रज्ञानातील बदल, व्यापार, बाजारपेठ ह्यानुसार बदलत जात असतो. त्यामुळे लोकसाहित्यातील लोकसमजुती, परंपरा आता बदललेल्या दिसतात. “जेव्हा हा माणूस एका विचारविश्वातून दुस-या विचारविश्वास जातो. तेव्हा त्यांच्या जीवनदृष्टीने आणि विचार पद्धतीत लक्षणीय बदल होते. अशावेळी भूतकाळातील समाजजीवनातील काही अवशेष समाजजीवनात शिल्लक राहतात. हे अवशेष असले तरी दैनंदिन समाजजीवनातील त्यांची अर्थपूर्णता नष्ट झालेली नसते. म्हणूनच अशा अवशेषांना दुर्गाबाई भागवत यांनी सजीवावशेष म्हटले आहे.”^५

निष्कर्ष: १(पारंपारिकता हा लोकसाहित्याचा महत्वाचा विशेष असतो. लोकसाहित्य हा लोकमाणसाचा अविष्कार असतो. २(यातून लोकांच्या भावना, संस्कार एका पिढीतून दुस-या पिढीकडे हस्तांतरित होतात. ३(सर्व सण, परंपरा, लोकजीवन, समजूती पद्धती यांचे वहन करण्याचे काम लोकसाहित्य करते. ४(लोकजीवनात होणारे सूक्ष्म बदल, संकलन, नोंदी टिपण्याचे काम लोकसाहित्य करते. ५(लोकसाहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. यातील ‘लोक’ हा घटक महत्वाचा असतो.

संदर्भ:

१. मांडे प्रभाकर, "लोकसाहित्याचे स्वरूप", गोदावरी प्रकाशन, सावरकर नगर, औरंगाबाद, तिसरी आवृत्ती, १ जानेवारी १९९५, पृ. क्र. ५५
२. देशपांडे पु. ल., "पूर्वरंग", श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १२ वी आवृत्ती, २०००, ऑगस्ट, पृ. क्र. ६२
३. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर, "दंडारीची लोकसंपदा", तारा प्रकाशन, गणेश वार्ड, साकोली, प्रथम आवृत्ती, १ मे २००९, पृ. क्र. ८०
४. डॉ. पुरुषोत्तम काळभूत, "लोकसाहित्य स्वरूप व विवेचन", विजय प्रकाशन, हनुमान गल्ली, सीताबर्डी, प्रथम आवृत्ती, १० जानेवारी २००७, पृ. क्र. १३
५. प्रभाकर मांडे, "लोकसाहित्याचे स्वरूप", गोदावरी प्रकाशन, सावरकर नगर, औरंगाबाद, तिसरी आवृत्ती, १ जानेवारी १९५५, पृ. क्र. ५५

नागपूर जिल्ह्याच्या शेती विकासात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका – एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. सतीश आर. जाधव, अर्थशास्त्र विभाग, नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड ता. नरखेड

सारांश: सध्या भारतातील कृषी विकासामध्ये तांत्रिक प्रगती दिसून येत आहे. ट्रॅक्टरच्या आगमनानंतर, नवीन नांगरणी आणि कापणी उपकरणे, सिंचन पद्धती आणि बियाणे वापरण्यात आले, ज्यामुळे अन्नधान्य पिकांची गुणवत्ता सुधारली आणि पीक उत्पादन वाढवण्यासाठी शेतकरी वैज्ञानिक साधने आणि तंत्रज्ञानाचा फायदा घेऊ शकतात. कृषी तंत्रज्ञानाच्या अद्ययावत पद्धतींचा शेतीच्या अनेक क्षेत्रांवर परिणाम होतो. शेतीच्या आधुनिक पद्धतींचा तसेच कृषी यांत्रिकीकरणाचा फायदा घेऊन भारताने अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्णता साधण्यात यश मिळवले आहे. पारंपारिक शेतीच्या पुनर्बांधणीत तसेच कृषी उत्पादनात माहिती तंत्रज्ञानाची महत्वाची भूमिका आहे. याद्वारे लोकांना पीक उत्पादन, पशुपालन, मधमाशी पालन आणि मत्स्य उत्पादनाशी संबंधित माहिती वेळेवर दिली जात आहे. किसान कॉल सेंटर, मोबाइल ॲडव्हायझरी, ई-नाम, इफको) फार्मर्स कॉल सेंटर, ई-चौपाल, मृदा आरोग्य कार्ड, लोकमित्र, ई-पोस्ट, ग्रामदूत, अश्वय, अशा विविध माध्यमांद्वारे ही माहिती प्रदान केली जात आहे. नागपूर जिल्ह्यात अनेक प्रकारचे कृषी उत्पादन घेतले जाते, त्यामध्ये विशेषतः संत्रा, मोसंबी, सोयाबीन आणि कापूस हि महत्वाची पिके आहेत. सदर संशोधन हे नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण कृषी क्षेत्रावर होत असल्याने या शोधपत्रात नागपूर जिल्ह्याच्या शेती विकासात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका याबद्दल विश्लेषणात्मक माहिती देण्यात आलेली आहे.

बिजशब्द: माहिती तंत्रज्ञान, कृषी उत्पादन, अर्थव्यवस्था, कृषी विकास.

प्रस्तावना: सध्या अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञान हे विकासाचे माध्यम मानले जात आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ही झपाट्याने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे आणि तिच्या विकासाचा मूळ पाया कृषी क्षेत्र आहे. प्राचीन काळापासून शेती हा आपल्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे यात शंका नाही, तथापि, कृषी क्षेत्राचा उच्च विकास दर गाठणे हे अजूनही एक स्वप्नच राहिले आहे, तथापि, सर्वात महत्वाचे कारण हे दिसते शेतकऱ्यांचा मोठा वर्ग पारंपरिक शेतीवर अवलंबून असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या दबावाबरोबरच विकासाची गरज हे अपरिहार्य बनले आहे की कृषी क्षेत्रात माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या व्यापक वापरास प्रोत्साहन दिले जावे जेणेकरून शेतकरी त्यांच्या मर्यादित जमिनीत आणि चांगल्या दर्जाच्या अन्नधान्याचे उत्पादन करू शकतील. कृषी उत्पादने मिळवून आपला फायदा होऊ शकतो आणि अर्थव्यवस्थेच्या मागासलेल्या कृषी क्षेत्राला चालना देऊ शकतो. आज जगातील सर्वात मोठी समस्या अन्न पुरवठा आहे. गेल्या ३५ वर्षात अन्नधान्याची मागणी लोकसंख्या वाढीच्या दुप्पट दराने वाढली आहे. खरं तर, अन्न आणि

कृषी संघटना (FAO) च्या अहवालानुसार, जागतिक लोकसंख्येपैकी सुमारे १० टक्के किंवा ८१५ दशलक्ष लोक कुपोषित आहेत आणि त्यांच्याकडे सक्रिय आणि निरोगी जीवन जगण्यासाठी पुरेसे अन्न नाही. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना अनेक प्रकारे मदत झाली आहे. नवीन आणि उत्तम तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्याने पिकांचे उत्पादन आणि उत्पादकता वाढली आहे. त्यामुळे उत्पादन खर्चही कमी होण्यास मदत झाली आहे. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शेतीची प्रक्रियाही सोपी आणि कार्यक्षम झाली आहे.

भारतातील कृषी क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञानाशी संबंधित सुविधांची परिस्थिती: कृषी क्षेत्रात अपेक्षित यश मिळविण्यासाठी बियाणे पेरण्याआधी आपल्या शेतकऱ्यांनी जास्त उत्पादन देणारे बियाणे, खते, कीड, रोग आणि तणनाशके आणि त्यांच्या वापराची वेळ आणि प्रमाण यांची योग्य माहिती असणे आवश्यक आहे आपल्या देशात, शेती अजूनही सिंचनासाठी हवामान आणि नैसर्गिक संसाधनांवर मुख्यत्वे अवलंबून आहे, त्यामुळे हवामान आणि हवामानाप्रती विविध पिके आणि

प्रजातींच्या अनुकूलता आणि प्रतिकूलतेची योग्य माहिती शेतकऱ्यांना उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. विपणन व्यवस्थेत माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाची रास्त किंमत उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे जेणेकरून त्यांना उत्पादन वाढवण्यासाठी आणि शेती सुधारण्यासाठी प्रोत्साहित व सक्षम करता येईल. आपल्या देशातील सरकारांना कृषी क्षेत्रातील माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचे वाढते महत्त्व माहीत नाही, असे नाही. कृषी आणि संबंधित माहितीच्या माध्यमातून शेतकरी समृद्ध करण्याच्या उद्देशाने, शास्त्रोक्त पद्धतीने आणि नवीन तंत्रज्ञानाने शेती करण्यास सक्षम करण्यासाठी कृषी संशोधन संसाधने आणि कृषी विद्यापीठांमार्फत वेळोवेळी नवनवीन आणि उपयुक्त माहिती आणि प्रशिक्षण शेतकऱ्यांना दिले जात आहे. १९६० च्या दशकात हरित क्रांतीच्या यशात त्या काळातील सर्वात शक्तिशाली संचार यंत्रणा असलेल्या ऑल इंडिया रेडिओचा महत्त्वाचा वाटा होता. सध्याचे सरकार “डिजिटल इंडिया” कार्यक्रमाद्वारे प्रत्येक गावाला इंटरनेटशी जोडत आहे. कृषी क्षेत्रातील सेवा खालील माध्यमातून पुरवल्या जात आहेत.

किसान कॉल सेंटर: किसान कॉल सेंटर योजना २१ जानेवारी २००४ रोजी कृषी मंत्रालयाने सुरू केली होती. सध्या देशभरात १४ वेगवेगळ्या ठिकाणी किसान कॉल सेंटर कार्यरत आहेत त्यांच्यासाठी १८००-१८०-१५५१ हा टोल फ्री क्रमांक देण्यात आला आहे. या कॉल सेंटरच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या समस्या स्थानिक भाषेत सोडवल्या जातात आणि त्यांच्या शंकांचे निरासन केले जाते. किसान कॉल सेंटरच्या स्थापनेमागील मुख्य उद्देश हा आहे की, शेतकऱ्यांना शेतीशी संबंधित अद्ययावत माहितीसह सुसज्ज करणे, जेणेकरून शेतकरी प्रगत पद्धती आणि पद्धतींचा अवलंब करून शेतीची उत्पादकता वाढवू शकतील. या सेवा आठवड्याचे सातही दिवस उपलब्ध आहेत. जर कॉल प्राप्त करणारी व्यक्ती स्वतः कुशकची समस्या सोडवू शकत नसेल तर तो त्वरित आपला कॉल एखाद्या तज्ञाकडे हस्तांतरित करतो. या सेवेद्वारे शेतीशी संबंधित तसेच फलोत्पादन, पशुसंवर्धन, मत्स्यपालन, रेशीम, मधमाशी पालन, कृषी अभियांत्रिकी आणि जैवतंत्रज्ञान यासारख्या क्षेत्रांशी संबंधित सल्लाही दिला जातो.

ई-चौपाल: भारतीय शेतकऱ्यांना दलाल आणि मध्यस्थांच्या तावडीतून वाचवण्यासाठी ITC. द्वारे वेबसाइट आधारित सेवा पुरविली जात आहे. ही खरं तर इंटरनेट सुविधा आहे ही एक संगणकीकृत प्रणाली आहे जी ITC द्वारे चालविली जाते. द्वारा संचालित ई-चौपाल वेबसाइट वापरते. सध्या देशातील ११ राज्यांमधील ४२ हजाराहून अधिक गावांमध्ये सुमारे ७००० ई-चौपाल कार्यरत आहेत, ज्याचा लाभ झालेल्या शेतकऱ्यांची संख्या सुमारे ४० लाख आहे. ITC ने १५०० ई-चौपाल नेटवर्क

तयार केले ज्यामध्ये बॅटरीवर चालणारा संगणक, एक ऑपरेटर, एक समन्वयक आणि उपग्रह संप्रेषणाची व्यवस्था केली गेली. ई-चौपालच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना त्यांचा माल ऑनलाइन बाजारात विकण्याची सुभा देण्यात आली आहे, जेणेकरून मध्यस्थांची भूमिका राहणार नाही आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाची योग्य किंमत मिळू शकेल. संगणकाद्वारे शेतमाल बाजाराशी थेट संपर्क साधून, शेतकरी मध्यस्थांपासून मुक्त होतात आणि त्यांच्या पिकांना योग्य भाव मिळवून देऊ शकतात. सध्या देशात २५ कमोडिटी एक्स्चेंज आहेत, त्यापैकी चार राष्ट्रीय स्तरावरील आहेत. सध्या मध्य प्रदेश, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र आणि राजस्थान या सहा राज्यांमध्ये सुमारे ५२०० ई-चौपाल आहेत.

किसान चौपाल: किसान चौपाल हा कृषी विज्ञान केंद्रामार्फत चालवला जाणारा चौपालचा प्रकार आहे, ज्यामध्ये कृषी शास्त्रज्ञ आणि तज्ज्ञांकडून शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती करून दिली जाते आणि त्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या विविध माध्यमांचीही मदत घेतली जाते जसे की कृषी शास्त्रज्ञांनी वियाण्यांवर उपचार केल्यानंतर पेरणी करण्याच्या पद्धतीचे प्रात्यक्षिक चित्रपटांद्वारे, आरोग्य, देखभाल आणि खाण्याच्या सवयींशी संबंधित पशु तज्ञांकडून माहिती. देणे इ. याशिवाय किसान चौपालांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना त्यांच्या फायद्यात चालणाऱ्या विविध कल्याणकारी योजनांची माहिती दिली जाते.

ग्रामीण ज्ञान केंद्र: माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाने देशातील अनेक गावांमध्ये कृषी उत्पादन आणि विपणनाशी संबंधित माहिती त्वरीत पोहोचवण्यासाठी ग्रामीण ज्ञान केंद्रे देखील प्रसार केंद्रे म्हणून स्थापन केली आहेत. ग्रामीण ज्ञान केंद्रांद्वारे कृषी, फलोत्पादन, मत्स्यपालन, पशुसंवर्धन, जलसंपदा, आरोग्य, जनजागृती कार्यक्रम, महिला सक्षमीकरण, संगणक शिक्षण आणि उपजीविका सहाय्य या क्षेत्रात कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण दिले जाते जेणेकरून ग्रामीण भागातील लोकांनाही त्याचा लाभ घेता येईल.

ई-कृषी संप्रेषण: ११ मे २०१७ रोजी कृषी मंत्र्यांच्या हस्ते कृषी संवाद पोर्टल सुरू करण्यात आले, या सुविधेअंतर्गत शेतकरी आणि पशुपालकांना त्यांच्या पिकांचे, गुरेढोरे, माशांच्या रोगांशी संबंधित फोटो शेअर करता येतील. काही काळानंतर याच उद्देशाने ई-कृषी समाधान पोर्टलही सुरू करण्यात आले आहे. ग्रामीण भागातील माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान संबंधित सुविधांच्या विकासाचा एक सुखद परिणाम म्हणजे शेतकऱ्यांनी आता ई-कृषीच्या दिशेने पावले टाकण्यास सुरुवात केली आहे. पाश्चिमात्य देशांमध्ये ई-कृषि प्रदीर्घ काळापासून केली जात आहे, परंतु भारतात ई-कृषी अजूनही बाल्यावस्थेत आहे. ई-कृषी हे खरेतर कृषी

क्षेत्रातील माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा विस्तृत वापर आहे. भारतात, केंद्र आणि राज्य सरकारांकडून ई-शेतीच्या विकासासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी मोठे प्रयत्न केले जात आहेत. ई-अॅग्रीकल्चर अंतर्गत, शेतकऱ्यांना संगणक, इंटरनेट आणि इतर दळणवळणाच्या माध्यमांचा वापर करून शेती आणि पशुपालनाशी संबंधित सर्व महत्वाची माहिती सुसज्ज करण्याचा प्रयत्न केला जातो, त्यानंतर त्या माहितीचा वापर करून त्यांना कृषी कार्य करण्यास प्रोत्साहित केले जाते. भारतीय कृषी संशोधन परिषदेने तयार केलेल्या वेबसाईट आणि ई-चौपालच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना गुपमध्ये समाविष्ट केले जाते आणि फेसबुक आणि व्हाट्सअॅपसारख्या सोशल वेबसाईटच्या माध्यमातूनही शेतकऱ्यांना गुपमध्ये अॅड केले जाते. विविध क्षेत्रातील कृषी शास्त्रज्ञ आणि सल्लागारही या वेबसाईट्स आणि ग्रुप्सशी जोडलेले आहेत, जे शेतकऱ्यांना नवनवीन आणि फायदेशीर माहिती देत राहतात आणि त्यांच्या समस्या आणि शंकांचे निरासनही करतात. भारत सरकारच्या कृषी पोर्टलच्या माध्यमातून शेतीतील उत्पादकता वाढवणे, जास्त उत्पादन देणारे बियाणे निवडणे, प्रदेशानुसार जास्त उत्पादन देणारे बियाणे निवडणे आणि हवामानाच्या प्रतिकूल परिणामांपासून पिकांचे संरक्षण करणे यासंबंधी माहिती उपलब्ध आहे. ही सर्व माहिती शेतकऱ्यांना इंटरनेटद्वारे मिळते. भारतातील ई-कृषी संकल्पनेला सकारात्मक स्वरूप देण्यात पंजाब राज्य आघाडीवर आहे. पंजाबमधील मोठ्या संख्येने शेतकऱ्यांनी ई-कृषी स्वीकारली आहे. पंजाबमधील शेतकऱ्यांमध्ये ई-कृषीबाबत खूप उत्साह आणि आशा आहे आणि तेथील सरकारही मोठ्या प्रमाणात मदत करत आहे. पंजाबमधील लुधियाना जिल्ह्यातही ई-फार्मिंग मोठ्या प्रमाणात उत्पादकता वाढविण्यात उपयुक्त ठरली आहे. लुधियाना जिल्ह्यात भूगर्भातील पाण्याची पातळी खूपच खालावली आहे त्यामुळे सिंचनात अडचणी येत आहेत. पाण्याचा अपव्यय न करता पिकांना पुरेशा प्रमाणात पाणी मिळावे म्हणून पिकांना कमीत कमी परंतु योग्य प्रमाणात पाणी देणे, यासंबंधीची माहिती तसेच त्या क्षेत्रासाठी योग्य पिके व प्रजातींची निवड, वरील खते व कीटकनाशकांचा वापर. तज्ज्ञांचा सल्ला घेऊन व माहिती तंत्रज्ञानाच्या विविध माध्यमांचा वापर करून पीक निवडीसंबंधीची माहिती कमीत कमी वेळेत उपलब्ध करून दिली जात आहे. सल्लागार पुरवठादारांमध्ये अमेरिकन कृषी शास्त्रज्ञांचाही समावेश आहे. लुधियानामध्ये ई-शेतीच्या यशस्वी वापरामुळे पंजाब राज्यातील इतर जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांना त्याचा अवलंब करण्यास प्रेरित आणि प्रोत्साहन मिळाले आहे. केवळ सरकारच नाही तर खाजगी क्षेत्रातील कंपनी 'फील्ड फ्रेश फूड प्रायव्हेट लिमिटेड' देखील शेतकऱ्यांना ई-कृषी स्वीकारण्यासाठी प्रोत्साहित करत आहे तसेच एअरटेल या दूरसंचार कंपनीमार्फत या कंपनीद्वारे अमेरिकेच्या

कोलंबिया विद्यापीठातील कृषी तज्ज्ञांच्या सल्लामसलत सेवा पुरविल्या जात आहेत.

अभ्यासाचे उद्दिष्ट्ये: १(कृषी क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञानाचे साधने अभ्यासणे. २(शेतीवर माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे. ३(कृषी विकासात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका अभ्यासणे. ४(नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापराबद्दल आढावा घेणे

गृहीतक: प्रस्तावित संशोधनाबाबत, असे गृहीत धरण्यात आले आहे की कृषी क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरावर माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापराचे पुरेसे ज्ञान, माहिती तंत्रज्ञानापर्यंत लोकांचा सामान्य प्रवेश, लोकांचा त्यावरील विश्वास इत्यादी अनेक घटकांचा प्रभाव पडतो.

संशोधनाचे क्षेत्र: संशोधनाचे क्षेत्र हे नागपूर जिल्ह्यातील एकूण चौदा तालुक्यांपैकी काटोल, नरखेड, कळमेश्वर, आणि नागपूर ग्रामीण भागापुरते मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती: संशोधनकर्त्याने नागपूर जिल्ह्यातील एकूण चौदा तालुक्यांपैकी काटोल, नरखेड, कळमेश्वर व नागपूर ग्रामीण हे चार तालुके निवडून कृषी क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर याबद्दल जाणून घेण्याकरिता प्रश्नावली स्वरूपाने प्रत्येक तालुक्यातून २५ उत्तरदाते यादृच्छिक पद्धतीने निवडून एकूण १०० शेतकऱ्यांचा प्रत्यक्ष स्वरूपात भेटी घेऊन प्रश्नावलीच्या माध्यमातून आढावा घेतला ज्यामध्ये खालीलप्रमाणे माहिती प्राप्त झालेली आहे.

तक्ता क्र. १

माहिती तंत्रज्ञानाबद्दल माहिती

अनु.क्र	विवरण	संख्या	टक्केवारी (%)
१	नाही	३२	३२ टक्के
२	होय	६८	६८ टक्के
एकूण		१००	१००

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते कि, जेव्हा शोधकर्त्याने संशोधनासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांना माहिती तंत्रज्ञानाबद्दल विषयी माहिती विचारली असता असे आढळले कि, ६८ टक्के उत्तरदात्यांना माहिती असून ३२ टक्के उत्तरदाते हे त्याबद्दल अजाण आहेत.

तक्ता क्र. २

माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा वापर

अनु.क्र	विवरण	संख्या	टक्केवारी
१	नाही	४६	४६ टक्के
२	होय	५४	५४ टक्के
एकूण		१००	१००

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते कि, जेव्हा शोधकर्त्याने संशोधनासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांना माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनांच्या वापराबद्दल माहिती

विचारली असता असे आढळले कि, ५४ टक्के उत्तरदाते माहिती तंत्रज्ञानाच्या विविध साधनांचा वापर करीत असून ४६ टक्के उत्तरदाते वापर करीत नाही.

तक्ता क्र. ३

माहिती तंत्रज्ञानाची विविध साधने व वापर

अनु.क्र	विवरण	संख्या	टक्केवारी
१	किसान कॉल सेंटर	१४	१४ टक्के
२	ई – चौपाल	१४	१४ टक्के
३	ग्रामीण ज्ञान केंद्र	१५	१५ टक्के
४	ई- कृषी संवाद	०४	०४ टक्के
५	ग्लोबल पोजिशनिंग सिस्टम	-	-
६	मोबाइल ॲप्स	०७	०७ टक्के
७	साधनांचा वापर न करणारे	४६	४६ टक्के
एकूण		१००	१००

वरील तक्त्यावरून व आलेखावरून असे दिसून येते कि, जेव्हा शोधकर्त्याने संशोधनासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांना माहिती तंत्रज्ञानाच्या विविध साधनांच्या वापराबद्दल माहिती विचारली असता असे आढळले कि, किसान कॉल सेंटर, ई – चौपाल, ग्रामीण ज्ञान केंद्र, ई-कृषी संवाद, ग्लोबल पोजिशनिंग सिस्टम (GPS), मोबाइल ॲप्स या सारख्या विविध साधनांचा वापर करणारे ५४ टक्के उत्तरदाते आढळले असून ४६ टक्के उत्तरदाते कुठल्याही साधनांचा वापर करीत नाही.

तक्ता क्र. ४

माहिती तंत्रज्ञानामुळे कृषी उत्पादनात व विकासात वाढ

अनु.क्र	विवरण	संख्या	टक्केवारी
१	नाही	२८	२८ टक्के
२	होय	७२	७२ टक्के
एकूण		१००	१००

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते कि, जेव्हा शोधकर्त्याने संशोधनासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांना माहिती तंत्रज्ञानामुळे कृषी उत्पादनात व विकासात वाढ होते का याबाबत माहिती विचारली असता असे आढळले कि, ७२ टक्के उत्तरदात्यांनी वाढ होते असे नमूद केले असून २८ टक्के उत्तरदात्यांनी विशेष वाढ होत नाही असे नमूद करून त्यांनी पारंपारिक कृषी पद्धतीलाच समर्थन दिले.

समारोप व निष्कर्ष: आज आपण २१ व्या शतकात प्रवेश केला आहे, तेव्हा आधुनिक साधने आणि मल्टिमिडीयाने आपल्या जीवनातील सर्व क्षेत्रांमध्ये आपले महत्त्व प्रस्थापित केले आहे, तथापि, भारताच्या कृषी क्षेत्रात त्याचा उपयोग अद्याप बाल्यावस्थेत आहे. कृषी क्षेत्राला उच्च विकास दर प्रदान करण्यात माहिती तंत्रज्ञान किती महत्त्वाचे आहे, हे युरोपीय देश आणि चीन,

जपान, ऑस्ट्रेलिया या आशियाई देशांतील कृषी विकास दरावरून सिद्ध झाले आहे. भारतातील कृषी विकास दर वाढवण्यासाठी कृषी क्षेत्राला माहिती तंत्रज्ञानाशी जोडण्याची गरज आहे. कृषी क्षेत्रात पिकांची पेरणी आणि नांगरणी, पाणी व्यवस्थापन, खतांचा वापर, कीड व्यवस्थापन, पिकांची काढणी, काढणीनंतरची देखभाल, अन्न आणि कृषी उत्पादनांची वाहतूक, पॅकेजिंग, अन्न संरक्षण, अन्न संवर्धन, अन्नधान्य संवर्धन असे अनेक टप्पे आहेत. प्रक्रिया गुणवत्ता व्यवस्थापन, अन्न सुरक्षा, स्टोरेज आणि वस्तूंचे विपणन विशेष म्हणजे नागपूर जिल्ह्यातील संत्रा, मोसंबी सारखे पिकांच्या बाबतीत शेतीच्या या सर्व टप्प्यांशी निगडित लोकांना आपापल्या क्षेत्राच्या व्यवस्थापनाशी संबंधित योग्य माहिती आणि ज्ञानाने समृद्ध करणे आवश्यक आहे आणि त्यांचा योग्य वेळी वापर करून महत्त्वाचे निर्णय घेणे आवश्यक आहे आणि हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा लोकांना माहिती तंत्रज्ञानाचे स्वरूप अनुकूल असावे, ही माहिती खर्च कमी करण्यास सक्षम असावी. कृषी आणि ग्रामीण विकासाच्या उद्देशाने अनेक सरकारी, खाजगी आणि गैर-सरकारी संस्था कार्यरत आहेत. कृषी समाजाला त्यांची सर्वोत्तम सेवा देण्यासाठी सर्वांनी मिळून या दिशेने काम करणे आवश्यक आहे. अनेक प्रकारचे संगणक सॉफ्टवेअर उपलब्ध आहेत जसे की M.S. ऑफिस, इंटरनेट एक्सप्लोरर, गुगल इ. त्यांचा वापर करून, या क्षेत्रात गुंतलेल्या विविध व्यक्ती आणि संस्था त्यांच्या दैनंदिन डेटा प्रोसेसिंगच्या गरजा पूर्ण करू शकतात. किंबहुना, माहिती तंत्रज्ञानाचा किती अवलंब केला गेला आहे, खर्च कमी करण्यासाठी आणि गुणवत्ता सुधारण्यासाठी किती नवीन तंत्रज्ञान आणि उपकरणे वापरली जात आहेत आणि ते किती प्रभावी ठरत आहेत यावर कृषी आणि संबंधित उपक्रमांची वाढ अवलंबून आहे.

संदर्भ सूची:

१. ए. भारद्वाज, ओ.ए.ई. साव, आणि एन. वेंकटरामन, *Digital Business Strategy: Towards a next generation of Insights*, MIS Quarterly, 37, 2013 471-482.
२. विनिता गायकवाड, पंकज मुधोळकर, मिलिंद प्रभू, आणि भरत मांडोत, (2020), *The role of information technology in agriculture in the state of Maharashtra is being studied*.
३. Mahajan V.E, (1990) *New Product Diffusion Models in Marketing : A Review and Directions for Research*. Journal of Marketing 54 1-26.
४. www.information & technology

तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक-आर्थिक समस्या

अरविंद अनिल घोडके, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर. मोबा. ९८६०२२९९९७

गोष्टवारा: प्रस्तुत शोध निबंधाचे उद्दिष्ट तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक-आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे आहे. या समस्यांना भारतीय समाज व्यवस्थेतील सामाजिक कलंक (लेबलिंग) धोरणात्मक उणीवा तसेच सांस्कृतिक प्रथा कशा चालना देतात याचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. या शोधनिबंधात तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य तसेच निवाऱ्याच्या समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तृतीयपंथी हक्क संरक्षण कायदा, २०१९ सारखा कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी झाली नसल्याने तृतीयपंथी कुटुंबे सामाजिक कलंकाचे बळी ठरत आहेत. तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक-आर्थिक समस्यांना जबाबदार सामाजिक कलंक, पारंपरिक लिंगभूमिका तसेच कायदेशीर उणीवामुळे तृतीयपंथी कुटुंबे आपल्या मूलभूत हक्कांपासून वंचित राहिले आहेत. तृतीयपंथी कुटुंबांच्या बहुविध समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी शासन पातळीवरील धोरणात्मक सुधारणा, सामुदायिक जागरूकता तसेच संस्थात्मक पातळीवर कृतीशील उपाययोजना सुचविण्यात आलेल्या आहेत. या समस्यांच्या सोडविण्यासाठी सामूहिक प्रयत्नांची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आलेली आहे. या समस्यांच्या सोडवणुकीतून तृतीयपंथीयांसाठी सामाजिक तसेच आर्थिक सक्षमीकरणाच्या संधी निर्माण होऊ शकतील. संस्थात्मक पातळीवरील असमानता कमी करून तृतीयपंथी कुटुंबांच्या प्रगतीचा मार्ग उपलब्ध करून देता येईल. तृतीयपंथी कुटुंबांसाठी सर्वसमावेशक आणि सहाय्यकारी वातावरण निर्माण करता येईल. शोधनिबंधात अभ्यासांती मांडलेल्या निष्कर्षातून या समस्यांच्या सखोल अभ्यासाची तसेच त्यांच्या सोडवणुकीची व्यापक गरज अधोरेखित करण्यात आलेली आहे.

मुख्य संज्ञा : तृतीयपंथी कुटुंबे, सामाजिक-आर्थिक समस्या, रोजगार, शिक्षण, आरोग्यसेवा, निवारा, असमानता, तृतीयपंथी हक्क संरक्षण कायदा, २०१९, सामाजिक कलंक, कायदेशीर उणीवा, धोरणात्मक सुधारणा, समावेशकता.

प्रस्तावना: भारतीय समाजातील तृतीयपंथी समुदाय वर्षानुवर्षे सामाजिकदृष्ट्या वंचित राहिलेला आहे. तृतीयपंथी व्यक्ती आणि त्यांच्या कुटुंबांना अपमानित तसेच बहिष्कृत जीवन जगत आहेत. भारतीय समाजात खोलवर रुजलेल्या लिंगाधारित चुकीच्या कल्पना, सांस्कृतिक पूर्वग्रह तसेच संस्थात्मक पातळीवरील अक्षम्य दुर्लक्षामुळे तृतीयपंथी कुटुंबांना अनेक सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांशी संघर्ष करावा लागत आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या 'हिजडा' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तृतीयपंथी व्यक्ती भारतीय संस्कृती आणि धार्मिक परंपरांमध्ये सन्मानाच्या भूमिका बजावत होत्या. ब्रिटिशांनी १८७१ साली 'गुन्हेगारी जमात' कायद्यान्वये या समुदायाला गुन्हेगार ठरवून त्यांना समाजातून बहिष्कृत केले. या कायद्याने त्यांच्या वाट्याला आलेले वंचित समुदायाचे जगणे आजतागायत तसेच आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने २०१४ साली तिसऱ्या लिंगाला (ट्रान्सजेंडर) व्यक्तींना 'तृतीयपंथी' म्हणून मान्यता दिली. २०१९ मध्ये ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (अधिकार संरक्षण) अधिनियम लागू करण्यात आला. या कायद्याने त्यांना 'माणूस' म्हणून मान्यता दिली असली तरी सामाजिक आणि आर्थिक पातळीवर मात्र अजूनही त्यांना प्रचंड भेदभाव, असमानता, कलंक, हीनता तसेच संघर्षाचा सामना करावा लागत आहे. तृतीयपंथी कुटुंबे आजही सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, वैद्यकीय, रोजगार तसेच निवारा या मूलभूत हक्कांसाठी संघर्ष करीत आहेत. तृतीयपंथीयांच्या लैंगिक ओळखीला कलंक ठरवून त्यांना मूलभूत हक्क आणि अधिकारांपासून वंचित ठेवल्यामुळे ते

सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या मागासच राहिलेले आहेत.

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून भारतातील तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक-आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या समस्यांना सामाजिक कलंक (लेबलिंग), धोरणात्मक उणीवा आणि सांस्कृतिक प्रथा कशा प्रकारे चालना देतात याचे विश्लेषण करून त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना सुचवण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे: १) तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे. २) तृतीयपंथी कुटुंबांच्या समस्यांना जबाबदार कारणांचा अभ्यास करणे. ३) तृतीयपंथी कुटुंबांच्या समस्यांच्या निराकरणासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती: सदर शोधनिबंध लेखनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन स्रोत: प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये उपलब्ध संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके या सामग्रीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

सैद्धांतिक दृष्टिकोन: भारतातील तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी हावर्ड बेकर यांच्या लेबलिंग सिद्धांताचा आधार घेतलेला आहे. समाजाने वेगळी लैंगिक ओळख धरण केलेल्या व्यक्तींना 'तृतीयपंथी' किंवा 'हिजडा' म्हणून 'लेबल' लावलेले आहे. हे 'लेबल' केवळ वर्णनात्मक नसून तृतीयपंथीयांविषयी नकारात्मक धारणा कशा तयार

करते हे समजून घेण्यास लेबलिंग सिध्दांत उपयुक्त ठरतो. अशा लेबलिंगमुळे तृतीयपंथीयासोबतच्या भेदभावाला चालना मिळते. शिक्षण, रोजगार, आरोग्यसेवा तसेच निवारा इ. मूलभूत सोयींच्या बाबतीत भेदभाव केला जातो. 'तृतीयपंथी' किंवा 'हिजडा' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या व्यक्तींकडे संशय, घृणा तसेच हिनतेच्या दृष्टीने पाहिले जाते. अंगी पात्रता असूनही त्यांना रोजगार दिला जात नाही. तृतीयपंथी असण्याला 'अस्वाभाविक', 'अनैसर्गिक' तसेच विकृत लेबल लावले जाते. अशा नकारात्मक लेबलमुळे तृतीयपंथीयांचा आत्मसन्मान, त्यांची प्रतिष्ठा तसेच स्व प्रतिमेला हानी पोहचवली जाते. अशा व्यक्तींची स्वतःकडे बघण्याची दृष्टीही नकारात्मक बनते. त्यांच्या आशा आकांक्षा मर्यादित होतात. मूलभूत हक्कांपासून वंचित राहावे लागते. विविध क्षेत्रातील भेदभावाला सामोरे जावे लागते. नकारात्मक लेबलमुळे ही कुटुंबे सामाजिक बहिष्कृततेचे जीवन जगतात. तृतीयपंथी कुटुंबे सामाजिक तसेच आर्थिक क्षेत्रापासून वंचित राहतात. सामाजिक वंचितता त्यांच्या प्रगतीतील मुख्य अडथळा बनली आहे. लेबलिंग सिध्दांत कलंक निर्माण करणाऱ्या घटकांचा सखोल अभ्यास करून तृतीयपंथीयावरील कलंकाची नकारात्मक तीव्रता कमी करण्यासाठी तसेच समानता व समावेशकतेसाठी उपाययोजना सुचविण्यास मदत करतो.

आशय विश्लेषण:

तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्या: आज एकीकडे LGBTQ+ समुदायाच्या हक्कांसाठी जागतिक पातळीवर सौहार्दपूर्ण वातावरण तयार होत असले तरी भारतातील तृतीयपंथी कुटुंबे मात्र सांस्कृतिक परंपरा आणि व्यवस्थाबद्ध असमानतेचे बळी ठरत आहेत. या कुटुंबांना अनेक सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. या समस्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे बनले आहे. तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचा अभ्यास खालील मुद्द्यांच्या सहाय्याने करता येईल.

१. रोजगार किंवा आर्थिक समस्या: तृतीयपंथी व्यक्तींना खाजगी तसेच सरकारी क्षेत्रात रोजगार किंवा नोकऱ्या दिल्या जात नाहीत. त्यांच्याविषयीच्या चुकीच्या पूर्वग्रहामुळे त्यांना पुरेसे उदरनिर्वाहाचे साधन प्राप्त करता येत नाही. तुटपुंज्या पैशात असंघटीत क्षेत्रात कमी दर्जाचे काम करावे लागते. कामाच्या ठिकाणी शारीरिक तसेच लैंगिक भेदभावाचा सामना करावा लागतो. समाजमान्य उदरनिर्वाहाचे साधन नसल्यामुळे नाईलाजास्तव त्यांना भीक मागणे तसेच वेश्याव्यवसाय सारखी हीन दर्जाची असुरक्षित काम करावे लागते. उत्पन्नाचे निश्चित साधन नसल्यामुळे तृतीयपंथी कुटुंबांना सदैव दारिद्र्यात जीवन जगावे लागते.

२. सामाजिक बहिष्काराची समस्या: तृतीयपंथी सदस्य असलेल्या कुटुंबांची समाजाकडून हेटाळणी केली

जाते. तृतीयपंथी व्यक्तीला 'विकृत' ठरवून समुदायातून वगळले जाते. अशा कुटुंबांना सामाजिकदृष्ट्या बहिष्कृत जीवन जगावे लागते. अशा कुटुंबांना सामाजिक आधार मिळत नाही. संबंधित कुटुंबाचे नातेवाईक प्रसंगी त्यांना वाळीत टाकतात. प्रसंगी संबंधित कुटुंबाशी संबंध तोडून टाकले जातात. या कुटुंबांवर भावनिक तसेच आर्थिकदृष्ट्या एकाकी तसेच असहाय्यपणे जगण्याची वेळ येते. अनेक कुटुंबात तृतीयपंथी व्यक्तींच्या लिंग ओळखीला सहजासहजी स्वीकारले जात नाही. काही तृतीयपंथी कुटुंबांतर्गत लैंगिक शोषणाला बळी पडतात. परिणामी कुटुंबांतर्गत ताणतणाव वाढीस लागतात. तृतीयपंथी पालकांच्या मुलांनाही कलंकाचा सामना करावा लागतो. त्यांनाही समाजाच्या भेदभावपूर्ण वर्तणूकीचा सामना करावा लागतो.

३. शैक्षणिक समस्या: तृतीयपंथी व्यक्तींना अगदी शाळेपासून शारीरिक छळ, अपमान, टिंगल, कुचेष्टा, मानहानीला सामोरे जावे लागते. शैक्षणिक संस्थात तृतीयपंथीयांना शिक्षणासाठी पूरक वातावरणाचा अभाव असतो. संस्थात्मक तसेच कौटुंबिक पातळीवर शिक्षणासाठी पाठींबा मिळत नाही. अशा विद्यार्थ्यांना शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते. कुटुंबातील इतर भावंडांच्या शिक्षणावरही याचा नकारात्मक परिणाम होतो. तृतीयपंथी व्यक्ती तसेच त्यांच्या मुलांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्राप्त करण्यात अनेक अडचणी येतात. शिक्षणाअभावी रोजगाराच्या संधींना मुकावे लागते. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात तृतीयपंथी समुदायाच्या माहितीचा अभाव असल्यामुळे त्यांच्या विषयीचे गैरसमज तसेच पूर्वग्रह वाढत जातात.

४. वैद्यकीय सोयी सुविधांची समस्या: तृतीयपंथीयांना पर्याप्त वैद्यकीय सोयी सुविधा प्राप्त होत नाहीत. आरोग्य सेवांच्या बाबतीत भेदभाव केला जातो. तृतीयपंथी व्यक्तींमध्ये नैराश्य, ताणतणाव तसेच एकाकीपणा वाढीस लागतो. ते व्यसनाधीनतेची शिकार होतात. व्यक्ती तसेच त्यांच्या कौटुंबिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतात. तृतीयपंथी व्यक्तींना शारीरिक, मानसिक आजारांची तपासणी, उपचार, सल्ला तसेच मार्गदर्शन घ्यावे लागते. हार्मोन थेरेपी, समुपदेशन तसेच शस्त्रक्रिया कराव्या लागतात. यासाठी खर्च करण्याची परिस्थिती नसते. उपचारादरम्यान त्यांचे शोषण केले जाते. आरोग्य सेवेतील घटकांकडून तुच्छतेची वागणूक मिळते. अनेकदा उपचार करणे नाकारले जाते. आरोग्य सेवेतील भेदभावामुळे त्यांना वैद्यकीय सेवा सुविधांपासून वंचित राहावे लागते.

५. निवाऱ्याची समस्या: तृतीयपंथी व्यक्तींना तसेच अशा कुटुंबांना भेदभावामुळे अनेक वेळा राहते घर गमवावे लागते. बेघर झालेल्या तृतीयपंथीयांना निवाऱ्यासाठी वणवण करावी लागते. यांना सहजासहजी घर किंवा निवारा प्राप्त होत नाही. गृहनिर्माण सोसायट्या

तसेच घरमालकांकडून भाड्याने ठेवून घेण्यास नकार दिला जातो. शहरापासून दूर झोपडपट्टी सदृश वस्तीत अत्यंत वाईट परिस्थितीत राहावे लागते. सर्वसामान्य भागात त्यांना घरे दिली जात नाहीत. त्यांच्याकडून इतरांपेक्षा अधिक भाडे वसूल केले जाते. त्यांना सदैव बेघर होण्याची भीती असते. कुटुंब तसेच समाजाकडून वाळीत टाकल्यामुळे तृतीयपंथीयांना निवाऱ्यासाठी प्रचंड संघर्ष करावा लागतो.

६. कायदेशीर तसेच प्रशासकीय समस्या: तृतीयपंथीयांना त्यांच्या लिंग ओळखीनुसार अधिकृत कागदपत्रे मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. आपली ओळख सिध्द करण्यासाठी संघर्ष करावा लागणे ही शोकांतिकाच आहे. ओळखपत्रे मिळवण्यासाठीची प्रक्रिया त्रासदायक, वेळखाऊ, किचकट आणि शोषण युक्त असते. तृतीयपंथी ओळखपत्र, आधार कार्ड, मतदान कार्ड, रेशन कार्ड, वाहन परवाना, पासपोर्ट तसेच इतर आवश्यक कागदपत्रे सहजासहजी मिळत नाहीत. कागदपत्रां अभावी तृतीयपंथी कुटुंबांना शासनाचे अनेक लाभ मिळत नाहीत. विविध कल्याणकारी योजनांपासून वंचित राहावे लागते. तृतीयपंथी व्यक्तींना कुटुंबाच्या मालमत्तेच्या अधिकारातूनही बेदखल केले जाते.

७. सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण: शासन समाजातील दुर्बल घटकांसाठी कल्याणकारी योजना राबवीत असते. तृतीयपंथीयांसाठी अशा कल्याणकारी योजना नगण्यच असल्याचे दिसते. अनेक कल्याणकारी योजनांमध्ये तृतीयपंथी कुटुंबांचा अंतर्भावच नसतो. घरकुल योजना, पेन्शन, अनुदान, आरोग्य विमा तसेच जीवनविमा तृतीयपंथी कुटुंबांच्या गरजांनुसार तयार केलेल्या नसतात. परिणामी अशा कुटुंबांना सामाजिक दृष्ट्या असुरक्षित जीवन जगणे भाग पडते.

८. तृतीयपंथी कुटुंबासोबत हिंसा आणि संरक्षण: तृतीयपंथी सदस्य असणाऱ्या कुटुंबांना विविध उपद्रवी घटकांकडून त्रास दिला जातो. अशा कुटुंबांवर टीका करणे, वाळीत टाकणे, संबंध तोडणे तसेच अपमानास्पद वागणूक दिली जाते. गुंड, मवाली, टवाळखोर लोकांच्याकडून त्यांचे लैंगिक शोषण केले जाते. प्रसंगी बळजबरीने शारीरिक अत्याचार केले जातात. अशा व्यक्ती तसेच कुटुंबांना हिंसेचा सामना करावा लागतो. त्यांच्या जीविताला धोका पोहचवला जातो. अनेक तृतीयपंथीयांना आपला जीवही गमवावा लागलेला आहे. कोणताही सामाजिक आधार नसणे तसेच प्रभावी कायद्याच्या अभावामुळे अशी कुटुंबे हिंसेची शिकार बनतात. अशी कुटुंबे सदैव भीतीच्या छायेखाली वावरत असतात. तृतीयपंथीयांचा भयमुक्त जीवन जगण्याचा हक्क हिरावून घेतला जातो.

भारतीय समाजात तृतीयपंथी कुटुंबांना आपल्या दैनंदिन जीवनात वरील गंभीर समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अशा समस्यांमुळे या कुटुंबांची अवस्था

हलाखीची बनलेली आहे.

तृतीयपंथीयांच्या सामाजिक-आर्थिक समस्यांना जबाबदार सांस्कृतिक आणि संस्थात्मक घटक: तृतीयपंथी कुटुंबांना भेडसावणाऱ्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांना भारतीय समाज व्यवस्थेतील काही सांस्कृतिक तसेच संस्थात्मक घटक जबाबदार असल्याचे दिसते. हे घटक तृतीयपंथी कुटुंबांच्या दयनीय स्थितीला अधिक बळकट करताना दिसतात. या घटकांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली आहे.

सांस्कृतिक घटक:

१. कलंक आणि पूर्वग्रह: भारतीय समाज पारंपरिक लिंगभुमिकांवर आधारित आहे. यामध्ये प्रामुख्याने पुरुष आणि स्त्री या दोनच लिंगांचा विचार केलेला आहे. तृतीयपंथी ओळख धारण केलेल्या व्यक्तींना 'अनैसर्गिक', 'अस्वाभाविक' तसेच विकृत ठरवून कलंकित केले आहे. तृतीयपंथीयांविषयी अनेक चुकीचे पूर्वग्रह पसरवलेले दिसून येतात. धार्मिक आणि सांस्कृतिक श्रद्धा देखील त्यांच्यावरील या कलंकाला बळकटी देतात. तृतीयपंथी काही धार्मिक विधींमध्ये सहभागी होत असले तरी त्यांच्याकडे 'अंधश्रद्धा' आणि 'विकृती या धारणेतूनच पाहिले जाते. परिणामी त्यांना शिक्षण, नोकरी तसेच सामाजिक सहभागामध्ये भेदभावाला सामोरे जावे लागते.

२. जात आणि वर्गातील विषमता: जात आणि वर्ग यांसारख्या घटकांमुळे तृतीयपंथी कुटुंबांची सामाजिक वंचितता अधिक तीव्र बनते. तृतीयपंथी कोणत्या सामाजिक आर्थिक स्तरातून किंवा प्रदेशातून येतो यावर त्याच्याशी होणाऱ्या भेदभावाचे स्वरूप कमी जास्त ठरत असते. आर्थिक दृष्ट्या मागास तसेच अनुसूचित जाती जमातीतील तृतीयपंथी व्यक्तींना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये दुय्यम स्थान मिळते. त्यांच्याशी भेदभावपूर्ण वर्तन केले जाते. दलित किंवा आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील तृतीयपंथी कुटुंबांना अगणित समस्यांना तोंड द्यावे लागते. प्रादेशिक विषमतेच्या घटकाचा विचार करता ग्रामीण भागातील तृतीयपंथी कुटुंबांना शहरी भागांपेक्षा अधिक समस्यांचा सामना करावा लागतो.

३. कुटुंब तसेच समुदायाकडून बहिष्कार: तृतीयपंथी व्यक्तींना स्वतःची ओळख उघड केल्यानंतर कुटुंब तसेच समुदायाकडून नाकारले जाते. घरातून बेदखल केले जाते. भिन्न लैंगिक ओळखीमुळे पारंपरिक कौटुंबिक आधार किंवा समाजाचे समर्थन मिळत नाही. अशा व्यक्ती तसेच कुटुंबांना समाजाकडून बहिष्कृत केले जाते. अशा कुटुंबांचा सामाजिक आधार काढून घेतला जातो. अशा तृतीयपंथीयांना एकाकीपणाचा सामना करावा लागतो.

संस्थात्मक घटक:

१. कायदेशीर यंत्रणांची असंवेदनशीलता: तृतीयपंथीयांच्या संरक्षणासाठी कायदा असला तरी त्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही. बहुतांशी

तृतीयपंथीयांना या कायद्याविषयी अज्ञान आहे. कायद्यातील तरतुदी समजणे कठीण असल्याने त्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. कायद्याची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी असलेल्या पोलीस यंत्रणा तसेच न्यायव्यवस्थेशी संबंधित घटकांची असवेदनशीलता तसेच दुषित पूर्वग्रहांमुळे तृतीयपंथी समुदायावरील भेदभावात वाढच होत आहे.

२. आरोग्यसेवामधील भेदभाव: सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था तृतीयपंथी व्यक्तींसोबत भेदभावपूर्ण वर्तन करते. दैनंदिन वैद्यकीय सेवा प्राप्त करणे तसेच लिंगसंबंधित उपचार घेण्यात तृतीयपंथी व्यक्ती तसेच त्यांच्या कुटुंबांना अनेक अडचणी येतात. स्व ओळखीच्या आवश्यक कागदपत्रांच्या कमतरतेमुळे अशा व्यक्तींना वैद्यकीय सेवासुविधांच्या लाभापासून वंचित राहावे लागते.

३. शिक्षण आणि रोजगारातील असमानता: शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये तृतीयपंथी समावेशक धोरणांच्या अभावामुळे तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांसोबत शारीरिक छळ आणि भेदभाव केला जातो. शैक्षणिक संस्थांतील छळाला कंटाळून असे विद्यार्थी शिक्षण अर्धवट सोडतात. त्यांचा शैक्षणिक प्रवास अध्यावरच थांबतो. सरकारी तसेच खाजगी पातळीवरील भेदभावामुळे तृतीयपंथी व्यक्तींना औपचारिक नोकऱ्या मिळणे कठीण होते. पुरेसे उदरनिर्वाहाचे साधन प्राप्त करण्यासाठी पदोपदी संघर्ष करावा लागतो. सर्वच पातळीवरील भेदभावामुळे सर्वच क्षेत्रातील त्यांचे प्रतिनिधित्व नगण्य राहिलेले दिसते.

धोरणात्मक उपाययोजनांची आवश्यकता: तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक-आर्थिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी धोरणात्मक पातळीवर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, निवारा अशा असंख्य क्षेत्रात तृतीयपंथी कुटुंबांच्या समावेशिकरणासाठी कायदेशीर तसेच संस्थात्मक पातळीवर ठोस धोरणात्मक उपाययोजना करण्याची नितांत गरज निर्माण झाली आहे. याची चर्चा खालील मुद्द्यांच्या सहाय्याने करता येईल.

१. भेदभावविरोधी सक्षम कायद्याची आवश्यकता: तृतीयपंथी अधिकार संरक्षण कायद्यामध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. कामाची ठिकाणे, सार्वजनिक ठिकाणे, शैक्षणिक संस्था, आरोग्यसेवा, उपहारगृहे, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था, बँका तसेच खाजगी संस्था इ. ठिकाणी तृतीयपंथी व्यक्तीसोबत होणाऱ्या भेदभावास प्रतिबंध घालण्यासाठी कठोर कायदे करण्याची गरज आहे. भेदभाव करणाऱ्यांना आर्थिक स्वरूपात दंड आणि सौम्य स्वरूपातील शिक्षेची तरतूद केली जावी. तक्रार निवारण केंद्रांच्या स्थापनेतून तृतीयपंथीयांचे प्रश्न सोडविण्यास प्राधान्य दिले जावे.

२. तृतीयपंथी समुदायाचा शैक्षणिक धोरणात अंतर्भाव करणे: शालेय पातळीपासून ते पदव्युत्तर

पातळीवरील अभ्यासक्रमात तृतीयपंथी समुदायाच्या माहितीचा समावेश करणे आवश्यक आहे. अभ्यासक्रमातून तृतीयपंथी समुदायाची ओळख, समस्या, समज-गैरसमज, कलंक तसेच पूर्वग्रह यांची माहिती होऊन त्यांच्यासोबतचे भेदभाव कमी होण्यास मदत होईल. शिक्षण घेऊ इच्छित तृतीयपंथी युवकांसाठी सकारात्मक कृती कार्यक्रम राबवून तसेच शिष्यवृत्त्या देऊन उच्च शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करता येऊ शकेल.

३. रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे: सरकारी तसेच खाजगी क्षेत्रात तृतीयपंथीयांना पर्याप्त आरक्षण देण्यात यावे. तृतीयपंथीयांना रोजगारच्या पर्याप्त संधी उपलब्ध झाल्यास भीक मागणे तसेच वैश्याव्यवसायाच्या हीन कामापासून त्यांची मुक्तता होऊ शकेल. आरक्षण धोरणाच्या माध्यमातून समाजमान्य नोकऱ्या तसेच रोजगारात त्यांना प्रतिनिधित्व मिळेल. तृतीयपंथीयांना रोजगार प्राप्तीसाठी विविध व्यावसायिक अभ्यासक्रमांचे प्रशिक्षण देऊन प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे.

४. वैद्यकीय सोयी सुविधांची उपलब्धता: तृतीयपंथीयांना लिंग संबंधित शस्त्रक्रिया, शारीरिक-मानसिक आजार, हार्मोन थेरपी, वैद्यकीय उपचार, समुपदेशन, मार्गदर्शन तसेच औषधोपचारासाठी येणारा खर्च परवडत नाही. यासाठी अल्प किमतीत, मोफत तसेच अनुदानाच्या माध्यमातून त्यांना वैद्यकीय सोयी सुविधांची उपलब्धता करून देता येईल. आरोग्य क्षेत्राशी संबंधित घटकांना तृतीयपंथी रुग्णांच्या प्रती संवेदशील बनवण्यासाठी प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे.

५. कल्याणकारी योजनांच्या माध्यमातून सामाजिक सुरक्षा पुरवणे: तृतीयपंथी व्यक्तींना पेन्शन, निवाऱ्यासाठी गृहनिर्माण सोसायट्यांची निर्मिती, मोफत आरोग्य व सल्ला मार्गदर्शन केंद्र, अन्नसुरक्षा कार्यक्रम यासारख्या कल्याणकारी योजना सुरू करून तृतीयपंथीयांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करता येईल. तृतीयपंथी ओळखपत्र मिळवण्याची प्रक्रियेचे सुलभीकरण करून विविध सरकारी योजनांचा लाभ देता येईल.

६. गृहनिर्माण सोसायट्यांची निर्मिती: अनेक तृतीयपंथी व्यक्तींना कुटुंबातून बेदखल केलेले असते. बेघर झाल्यामुळे त्यांना निवाऱ्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. भाड्याने घरे मिळण्यात अडचणी येतात. तृतीयपंथी व्यक्ती तसेच त्यांच्या कुटुंबासाठी विशेष निवासस्थाने, गृहनिर्माण सोसायट्या तसेच समुदाय केंद्रांची स्थापना करून त्यांची निवाऱ्यासाठीची वणवण थांबवता येईल.

७. जनजागृती मोहिमा राबवणे: तृतीयपंथी व्यक्तींना त्यांचे मूलभूत हक्क तसेच आव्हाने याबाबत अज्ञान दिसून येते. यासाठी देशभर व्यापक जनजागृती मोहिमा राबवण्यात याव्यात. तृतीयपंथी कुटुंबांना त्यांचे हक्क आणि अधिकार याची माहिती होण्यासाठी कायदेविषयक कार्यक्रम राबवण्यात यावेत.

८. कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी सक्षम यंत्रणेची

निर्मिती; तृतीयपंथी समुदायाच्या कल्याणासाठी बनवलेल्या धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी तसेच देखरेखीसाठी स्वतंत्र यंत्रणेची किंवा आयोगाची स्थापना करण्यात यावी. दुर्बल घटकांच्या प्रगतीसाठी तयार करण्यात येणाऱ्या धोरणांमध्ये तृतीयपंथीयांचा समावेश करण्यात यावा. या समुदायातील घटकांशी विचार विनिमय करून धोरण निर्मिती करण्यात यावी.

सारांश: तृतीयपंथी कुटुंबांच्या सामाजिक-आर्थिक समस्यांचे स्वरूप अतिशय गंभीर आहे. आजही तृतीयपंथी कुटुंबे असहाय्यतेचे, कलंकित आणि दुर्बलतेचे जीवन जगत आहेत. त्यांच्या प्रगतीसाठी केवळ कायदेशीर सुधारणा करणे पर्याप्त नसून सामाजिक दृष्टीकोनात बदल होणेही गरजेचे आहे. तृतीयपंथीयांच्या हक्कासाठी संस्थात्मक पातळीवर खंबीर पाठींबा निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. त्यांच्या समस्यांच्या निराकरणासाठी भारतीय समाज व्यवस्थेत खोलवर रुजलेल्या पूर्वग्रहांचे निर्मूलन होणे गरजेचे आहे. शासन, धोरणकर्ते, तृतीयपंथी कुटुंबे, नागरी समाज, सामाजिक संघटना तसेच खाजगी क्षेत्राच्या सहकार्य तसेच समन्वयातून तृतीयपंथी कुटुंबांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी पुढाकार घेण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षण, आरोग्यसेवा यामध्ये तृतीयपंथी कुटुंबांच्या गरजांनुसार भरघोस गुंतवणूक करून त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणाची पायाभरणी करता येईल. तृतीयपंथी कुटुंबांना सक्षम करणे ही केवळ समानतेची बाब नसून अधिक समावेशक आणि न्याय्य समाज निर्माण करण्यासाठीचा मूलभूत टप्पा आहे.

संदर्भ

1. Suresh Devath (2017) Transgenders Problems and Administrative Responses, Avni Publications, New Delhi
2. Mrunalini S. (2020) Transgender in Society Challenges and Solutions, MJP Publishers, Chennai
3. Sharma S. K. (2000) Hijras the Labelled Deviants, Gyan Publishing House, New Delhi
4. Talwar Rajesh (2016) The Third Sex and human Rights, Gyan Publishing House, New Delhi
5. त्रिपाठी लक्ष्मी नारायण (शब्दांकन) वैशाली रोडे (२०१६) मी लक्ष्मी मी हिजडा, मनोविकास प्रकाशन, पुणे
6. बंदोपाड्याय मनोबी (अनु.) सीमा भानू (२०१८) होय, मी स्त्री आहे!, विश्वकर्मा पब्लिकेशन्स, पुणे
7. कमला भसीन (अनु.) श्रुती तांबे (२०१९) लिंगभाव समजून घेताना, लोकवाड. मय गृह, मुंबई
8. पानसरे मेघा, मोरे नंदकुमार (संपा.) (२०२३) महाराष्ट्र काही प्रश्न आणि आंदोलने (१९६० ते २०२०), 'लैंगिकता आणि पारलिंगी समुदायाचे प्रश्न,' चयनिका शहा पान. नं. १८३-२१०, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर आणि डॉ. प्रमोद मुनघाटे अभिनंदन ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर
9. मारुलकर विजय (२०२४) समाजशास्त्रीय सिद्धांत, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
10. जमीर कांबळे (मार्च २०२३) मिळून साऱ्याजणी, तृतीयपंथी देव, दानव की मानव? पान नं. ४२-४३, निरामय पब्लिक ट्रस्ट, पुणे

स्त्रियांवरील अत्याचार: एक सामाजिक समस्या

डॉ. अस्मिता ठोंबरे, महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, बुलडाणा

गोषवारा: भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान समाज आहे. समाजामध्ये स्त्रियांना कायम दुय्यम स्थान आहे. स्त्री जन्मापासून तर वार्धक्य पर्यंत स्त्रियांना परावलंबी जिवन जगावे लागते. शाररिकदृष्ट्या पुरुषापेक्षा कमजोर असल्याने तसेच मासिक पाळी, बाळंतपण यासारख्या गोष्टींना महिलांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे शाररिक व मानसिकदृष्ट्या अनेक समस्यांचा त्यांना सामना करावा लागतो. तसेच शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिकदृष्ट्या स्त्रिया मागासलेल्या आहेत. सोबतच स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा एक भोग्य वस्तू असाच आहे. त्यामुळे दिवसेंदिवस कौटुंबिक हिंसाचार, हुंडाबळी, बलात्कार या घटनांमध्ये वाढ होताना दिसून येते. या समस्यांना सामोरे जाताना दिसतात. याकरीता महिला सक्षमीकरण धोरण राबविणे आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: स्त्री अत्याचार, सामाजिक समस्या, सक्षमीकरण.

प्रस्तावना: यत्र नार्यस्तु पुज्यते रमन्ते तत्र देवतः !! यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वत्र फलः !! जेथे नारीचा सन्मान होतो. तेथे देवतः सुध्दा वास करतात. व जेथे सन्मान होत नाही. तेथे सर्व कार्य, निष्फल होतात. आपल्या भारतीय परंपरेमध्ये स्त्रियांना इतके श्रेष्ठ स्थान आहे. परंतु वास्तविक स्थिती तशी दिसत नाही. स्त्रियांना भोग्य वस्तू असाच दृष्टिकोन समाजाचा दिसून येतो. दिवसेंदिवस महिलांवरील अत्याचारामध्ये वाढ होताना दिसून येते. उच्चशिक्षित महिला सुध्दा सुरक्षित नाहीत. विनयभंग, बलात्कार, कौटुंबिक हिंसाचार यांचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. याकरीता कारणे परिणाम व उपाययोजना अभ्यासणे आवश्यक आहे.

उद्देश: १(स्त्रियांवरील अत्याचारांचे स्वरूप अभ्यासणे. २(स्त्रियांवर होणा-या अत्याचाराचे प्रकार अभ्यासणे. ३(स्त्रियांवरील अत्याचाराचे कारणांचे अध्ययन करणे. ४(स्त्रियांवरील अत्याचार उपाययोजना अभ्यास करणे. ५(स्त्री सक्षमीकरणाकरीता असणा-या विविध योजनांचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन: प्रस्तुत शोधनिबंधाकरीता दुय्यम स्त्रोताचा वापर असे की, पुस्तके, मासिके, शोधनिबंध, आणि वेबसाइट ह्यांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

स्त्री अत्याचाराचे स्वरूप: भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान समाज आहे. एकुण लोकसंख्येच्या निम्मी लोकसंख्या ही स्त्रियांची आहे. समाजातील मोठा समूह नेहमीच दुर्लक्षित शोषित राहिला आहे. स्त्रियांवरील अत्याचार ही अशीच प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेल्या समस्या आहे. त्याचे स्वरूप व्यापक आहे. स्त्रियांच्या संबधात अत्याचार म्हणजे पुरुष व्यक्तीने अशी कृती करणे जी स्त्रीला त्रास होईल ती जखमी होईल. हा हेतु डोळ्यासमोर ठेवून केली जाते. तसेच व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण करणे म्हणजे सुध्दा अत्याचारच होय. भारतामध्ये स्त्रियांसाठी अनेक कायदे आहेत. संरक्षण व्यवस्था सुध्दा आहे. तरी सुध्दा स्त्री अत्याचाराचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येत नाही.

स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रकार:

१(गुन्हेगारी स्वरूपाचे अत्याचार: अ(विनयभंग ब(पळवून नेणे क(बलात्कार ड(हत्या करणे.

२(घरगुती स्वरूपाचे अत्याचार: अ(कौटुंबिक हिंसाचार ब(हुंडा बळी क(विधवा व वृद्ध स्त्रियांना वाईट वागणूक देणे ड(लैंगिक दुरुपयोग.

३(सामाजिक स्वरूपाचे अत्याचार: अ(स्त्री भ्रूण हत्या ब(विधवा पुनर्विवाह नाकारणे क(हुंडाबळी ड(महिला अत्याचार.

भारतीय समाजात स्त्री वरील अत्याचाराच्या संदर्भात असे दिसून येते की, सर्व स्तरात स्त्रियांवर अत्याचार होतात. यामध्ये श्रीमंत, गरीब, शिक्षित, निरक्षर, लहान मुली ते वृद्ध स्त्रिया या सर्वांवरच अत्याचार होताना दिसून येतात. महाराष्ट्र जरी देशामध्ये प्रगत राष्ट्र आहे. तरी सुध्दा महिला अत्याचाराच्या बाबतीत महाराष्ट्र आघाडीवरच दिसते.

कौटुंबिक हिंसाचार: भारतीय समाजात स्त्रियांना या अत्याचाराला सार्वत्रिकपणे तोंड द्यावे लागते. पत्नीला मारहाण करणे हा सर्वसामान्य वर्तनप्रकार मानला जातो. तसेच टोचून बोलणे उपाशी ठेवणे, अतिश्रम व अमानवी वागणूक देणे. अशा प्रकारच्या शारीरिक अत्याचारांना सुध्दा स्त्रियांना सामोरे जावे लागते. उच्च वर्गीय स्त्रिया कुटुंबाची बदनामी होवू नये म्हणून होणारा छळ मुकाटपणे सोसतांना दिसून येते.

नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्वे २०१५-२०१६ अन्वये १५ ते ४९ वयोगटातील ३७ टक्के महिलांना कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. नॅशनल क्राईम रेकार्ड ब्युरो अन्वये १,२५,२९८ तक्रारी ४९८ कलम अंतर्गत नोंदविण्यात आलेल्या आहे. ३०.९ टक्के केसेस पतीने केलेल्या छळाच्या विरोधात आहे.

हुंडाबळी: समाजामध्ये सुशिक्षित असो वा अशिक्षित असो स्त्रियांना या समस्येचा सामना करावा लागतो. मध्यमवर्गीय महिला हुंडाबळी ठरतात. हुंड्यासाठी विविध मार्गाने छळ व त्रास दिला जातो. माहेरच्या लोकंवर पारंपरिकतेचा पगडा असतो. सासरी गेलेल्या मुलींच्या माहेरशी कायमचा संबंध तुटतो अशी त्यांची

मानसिकता असते. हुंडाबळीचे समाजशास्त्रीय कारण हे आहे की, गुन्हेगार त्यांच्या कुटुंबावर अंतर्गत आणि बहिर्गत घटकाच्या साहाय्याने निर्माण होणारा सामाजिक तणाव होय. तसेच मानसशास्त्रीय कारण म्हणजे पतीची वर्चस्व गाजविण्याची वृत्ती आणि सदोष समायोजन ही सुध्दा आहे. तसेच वाढलेला चंगळवाद, कष्ट न करता दुसऱ्याकडून पैशाची अपेक्षा, नवोदित मुलीची असहायता या सर्व कारणांमुळे हुंडाबळीची समस्या वाढलेली दिसून येते.

सन २०२३ मध्ये जगभरात ५१,००० महिला व मुलींची हत्या त्यांचे जोडीदार किंवा कुटुंबियांनीच केली. म्हणजे दररोज १४० महिलांची हत्या परिवारातील लोकांकडूनच केली जाते. संयुक्त राष्ट्रांने 'फेमिसाईड इन २०२३' हा अहवाल सादर केला. त्यामध्ये तथ्य मांडण्यात आले. अमेरिकेत आणि अफ्रिका या देशात जोडीदाराकडूनच महिलांची हत्या करण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. महिलांवर घरांमध्येच जास्त अत्याचार होतो. असे अहवालात म्हटले आहे. सन २०२२ मध्ये ४८,८०० महिलांची हत्या त्यांच्या जोडीदाराकडूनच झाली. सन २०२३ मध्ये ५१,१०० महिलांची हत्या त्यांच्या जोडीदाराकडूनच झाली तर सन २०२४ मध्ये ८५,००० महिलांची हत्या त्यांच्या जोडीदाराकडूनच झाली.

विधवा स्त्रियांच्या समस्या: विधवा स्त्रिया ह्या एकतर विवाहानंतर एक दोन वर्षातच त्यांच्या पतीचे निधन होते व त्यांना कोणतेही अपत्य नसते. काही विधवा या ज्यांच्या विवाहाला ५ ते १० वर्ष झाले असतात व त्यांना एक व दोन मुले असतात. काही विधवा त्यांच्या ५० वर्षांनंतर विधवा झालेल्या असतात. या तिन्ही वर्गांतील विधवांना सामाजिक, आर्थिक व भावनिक समायोजन या समस्यांना अमानुष वागणूक, छळ, शोषण करणे फसविणे या सारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. बहुसंख्य विधवा या पतीच्या आर्थिक व्यवहाराबाबत अनभिज्ञ असतात. अधिकार मालमत्ता आणि शाररिक आकर्षण या कारणांमुळे सुध्दा तिच्यावर अत्याचार केले जातात. विधवा स्त्रिचे वय, शिक्षण तिच्या कुटुंबाचा वर्ग इत्यादी बाबींचा निश्चितपणे संबंध तिच्या शोषणाशी आहे.

बलात्कार: स्त्रीवर होणा-या आणखी एक प्रकार म्हणजे बलात्कार होय. मुली किशोरावस्थेत पदार्पण करतात. तेव्हा त्यांना छेडछाड विनयभंग या समस्यांना सामोरे जावे लागते. एखाद्या स्त्रीवर तिच्या संमतीविना तिच्याशी बेकायदेशीर लैंगिक संबंध प्रस्थापित करणे म्हणजे बलात्कार होय. बलात्काराला जबरि संभोग असेही म्हटले जाते. भारतामध्ये बलात्कार हा कोणत्याही स्त्री वर होवू शकतो. अगदी ३ ते ४ वर्षांच्या बालिकेवर

होवू शकतो. तर ८० वर्षांच्या म्हाताऱ्या बाईवर सुध्दा होवू शकतो. सुंदर, कुरूप, उच्चशिक्षित, निरक्षित, मुक्त बधिर, वेडसर रस्त्यावरील भिकारी अशा कोणत्याही स्त्रिवर बलात्कार होवू शकतो. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाने केलेल्या संशोधनात असे दिसून आले की काही पुरुष हे स्त्री द्वेष असतात. काही पुरुष स्त्रियांकडून दुखावले गेले असतात. काहीना दुसऱ्यांना छळण्यात आनंद वाटतो. तर काहीना सुड मग तो तिच्या विरुद्ध, कुटुंबियाविरुद्ध किंवा तिच्या जातीधर्माविरुद्ध असू शकतो. तसेच विवाहाचे वाढते वय, पोर्नोग्राफी, ब्लू फिल्मस, नैतिक मुल्यांची घसरण यामुळे प्रमाण वाढलेले दिसून येते.

उपाययोजना: समाजामध्ये जे वंचित घटक आहेत त्यांना नेहमीच शोषणाला सामोरे जावे लागते. हे शोषण थांबविण्याकरीता दुर्बलतेमधून त्यांना सबल करणे आवश्यक आहे. त्याकरीता सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांमध्ये महिलांकरीता मोठ्या प्रमाणात संधी निर्माण आवश्यक आहे. स्त्रियांकडे बघण्याचा सामाजिक दृष्टिकोन बदलणे आवश्यक आहे. तसेच त्यांना नोकरी, व्यवसाय या क्षेत्रात आर्थिकदृष्ट्या कशा स्वयंपूर्ण होतील याकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. राजकीय क्षेत्रात सुध्दा स्त्रियांना सहभाग मिळणे आवश्यक आहे. प्रत्येक राज्याच्या विधानसभा व लोकसभेमध्ये संसदेमध्ये ५० टक्के महिला प्रतिनिधी असणे आवश्यक आहे. तेव्हाच महिलांच्या खऱ्या समस्या संसदेमध्ये मांडले जातील व त्यांना अनुरूप अशा कायद्याची निर्मिती होईल. शासकीय व सामाजिक या दोन्ही स्तरावर महिला सक्षमीकरणाकरीता प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष: समाजामध्ये महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढत चालले आहे. स्वातंत्र्यानंतर महिला सक्षमीकरणाकरीता अनेक कायदे केले गेले. तसेच महिलांना शैक्षणिक, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणेकरीता अनेक योजना आखल्या गेल्या. परंतु त्यांचा वापर तळागळापर्यंत पोहोचलेला दिसून येत नाही. समाजातील सामाजिक संस्था, लोकप्रतिनिधी महिला लोकप्रतिनिधी शासन यांनी यामध्ये लक्ष घालणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरण, सबळीकरण प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:-

१. आगलावे प्रदिप, आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या, १९९७, विद्या प्रकाशन.
२. कुळकर्णी पी. के., भारतातील सामाजिक समस्या, १९९८, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
३. माने माणिक, भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४. दै. लोकमत, दि. २७ नोव्हेंबर, २००४.
५. <http://rissonline.com HTML Paper>.

भारतातील जातीव्यवस्था आणि स्त्रिया

डॉ. रागिणी अ. मोटघरे, सहाय्यक प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, चिमूर, जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना: महात्मा फुले आणि ताराबाई शिंदे यांनी पुरुषसत्तेवर हल्ला चढविला. जातिव्यवस्थेतून स्त्रियांचे होणारे शोषण त्यांनी स्पष्ट करून दाखविले आहे. ताराबाई शिंदे बुलढाणा जिल्ह्यातील मराठा जातीतील क्रांतीकारी विचारांच्या महिला होत्या. त्यांचे वडील बापुजी शिंदे हे महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते असल्याने त्यांनी आपल्या मुलीला शिक्षण दिले. ताराबाईंच्या लिखाणात इंग्रजी, मराठी, संस्कृत भाषांची जाण दिसते. ताराबाईंना ब्राम्हणी परंपरेने केलेल्या स्त्रीशोषणाचे प्रत्यंतर येत होते. जातीव्यवस्था स्त्रियांचे पोषणकर्ते यांची स्पष्ट जाणीव, भान ताराबाईंना होते. आपल्या स्त्री-पुरुष तुलना या निबंधाची सुरुवातच त्या 'तरी मी निरंतर मराठमोळ्या अटकेतील गृहबंदी शाळेतील अबला' असल्याचा उल्लेख करतात. तसेच मराठा देशमुख जातीतील बहुपत्नीत्वाची चाल असल्याने मराठा स्त्रिचे दुःख काय आहे? याचीही चर्चा करतात. ताराबाई लिहितात, मराठ्यात, देशमुखात पहा एका एकाला चार, पाच, निदान तीन बायकाला तर खोटच नाही एखादे दिवशी बुवांनी स्वर्गाचा रस्ता धरला की, या एकदम जितक्या असतील तितक्या बसल्या मग कपाळाला बडवीत. तसेच विधवा पुनर्विवाहाबाबतही त्या लिहितात, या प्रांती असे जे मराठे मराठशाहीला मरतात त्या त्यांचे कुळात तर ब्राम्हणपेक्षाही पुनर्विवाह न होण्याची सक्ती दिसून येते.

ताराबाई शिंदे प्रमाणेच महात्मा ज्योतिबा फुल्यांनीही पुरुषसत्ता आणि जातिव्यवस्थेतून होणारे स्त्रियांचे शोषण उकलून दाखविले आहे. महात्मा फुल्यांनी स्त्री शिक्षणाचा आग्रह धरला. सावित्रीबाईंना शिक्षित केले आणि फुले दांपत्याने बहुजनांच्या शिक्षणाची वाट मोकळी करून दिली. त्यांच्या स्त्री शिक्षणावर एवढा भर का होता? फुले सांगतात, विद्येविना मति गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्तविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले. स्त्री शुद्रांना शिक्षण देण्यास भटभिक्षुक घाबरत होते. कारण फुले सांगतात की, त्यातून पुरुषीसत्ता व जाती व्यवस्था नष्ट होण्याची भीती त्यांना वाटली. आर्य ग्रंथकत्र्यांनी स्त्रियांवर जे जुलमी लिखाण केले ते त्यांना ज्ञात होईल म्हणून ब्राम्हणी विचार परंपरा स्त्री शिक्षणाच्या विरोधात उभी राहिली. (प्रतिमा परदेशी आणि सरोज कांबळे, ७, ८.)

जातिव्यवस्था आणि स्त्रियांचे स्थान: जात या शब्दाचा जन्माशी संबंध आहे आणि जन्म देणाऱ्या स्त्रिया असतात. त्यांचे हे कार्य समाजाला टिकवून ठेवण्यासाठी अगदी जरीचे असते हे फक्त नैसर्गिक आणि जैविक अर्थाने नाही, तर समाजाची पुनरावृत्ती तिच्या ठरवलेल्या संरचनेप्रमाणे झाली पाहिजे यांची जबाबदारी स्त्रियांवर

असते. एखादी स्त्री जेव्हा मुलाला जन्म देते तेव्हा तिच्या नवऱ्याचा वंश चालू ठेवला जातो. मग तिच्या जनन क्षमतेवर नवऱ्याच्या कुटूंबाचे नियंत्रण जरीचे ठरते. तिचे लग्न होईपर्यंत तिच्या पित्यावर मोठी जबाबदारी असते. ती वाकड्या वाटेने जाता कामा नये, विवाहापूर्वी तिचा कुठल्या पुरुषाशी संबंध येता कामा नये (पुरुषाचा कुठल्या स्त्रीशी आला तर ते चालून जाते) तिचे लग्न योग्य पुरुषाशी, म्हणजे जातीतल्या पुरुषाशी झाले पाहिजे. मुलीला जरी शिक्षण दिले, एखादेवेळी तिला नौकरी करण्याची संधी दिली (आणि आजच्या जगात हे आर्थिकदृष्ट्या बऱ्याचदा आवश्यक असते) तरी तिचे खरे भविष्य विवाहसंस्थेतच असते, तेच बिंबवले जाते. म्हणूनच वयात आलेली अविवाहित मुलगी ही तिच्या आईवडिलांना काळजीचा विषय बनते. ही वस्तुस्थिती समाजातील सर्व जातींमध्ये दिसते. ती हिंदू व्यतिरिक्त मुसलमान, ख्रिश्चन, बौद्ध, जैन समाजालाही दिसते.

जातिव्यवस्थेची ही एक बाजू झाली ती म्हणजे, आपल्या समाजाच्या जातीच्या अंतर्गत विवाह करण्याची प्रथा आहे. ती बहुतेक लोकांच्या मनामध्ये भिनलेली असते. आपल्या कामाच्या प्रसंगी शिक्षणाच्या प्रसंगी आपण कितीही वेगवेगळ्या लोकांच्या संपर्कात आला तरी लग्न करतांना आईवडील जातीतील जेष्ठ मंडळी, नातेवाईक यांचा निर्णय स्विकारणे आपण योग्य समजतो. यामुळे जातीव्यवस्था सुरळीतपणे टिकवली जाते.

परंतु जातिव्यवस्थेच्या वस्तुस्थितीची ही केवळ एकच बाजू आहे. समाजाची विभागणी जाती नावाच्या विविध गटांमधून केलेली आहे. या गटातील माणसे एकमेकांशी विवाह संबंध जोडून या जातीतील शुद्धता टिकवून ठेवतात. पण याची दुसरी बाजू ही आहे की ते जाती नावाचे गट फक्त एकमेकांपासून वेगळे नसतात, तर त्यांच्यामध्ये एक उतरंड आहे. यात ब्राम्हण आणि क्षत्रिय या उच्च जाती, मग वैश्य आणि नंतर अनेक प्रकारची परंपरागत कामे पार पाडणाऱ्या शुद्र किंवा बहुजन जाती या उतरंडीच्या खालच्या टोकाला दलित जाती असतात.

ज्यांच्याकडे संपत्ती, सत्ता असते त्यांना जातीची शुद्धता राखण्यामध्ये सर्वात जास्त रूची असते. ज्या कुटूंबाकडे संपत्ती असते, त्या कुटूंबात एखाद्या विवाहीत पुरुषाचा मृत्यू झाल्यावर त्यांच्या हिश्यावर ताबा राखून ठेवण्यासाठी त्यांच्या विधवेची काहीतरी व्यवस्था केली पाहिजे. पंजाबच्या जात-जातीमध्ये तिचा विवाह लगेच दिशा पद्धतीने संपत्ती घरातच ठेवतात. सतीची प्रथा आणि विधवेचे केशवपन करून तिच्या सर्व हालचालींवर कडक नियंत्रण ही या समस्येवर समाधानी काढलेली उत्तरे आहेत. या सर्व उत्तरांमध्ये अर्थातच स्त्रियांच्या विरुद्ध बळाचा वापर केला जातो.

ज्या जातींमध्ये संपत्ती नव्हती किंवा संपत्तीला कमी महत्व होते त्यांच्या त्याकाळी समाजातील श्रमविभागणी देखील जातीव्यवस्थेवर आधारलेली होती. अनेक जातींमध्ये विधवेला पुनर्विवाह करणे समाजाच्या दृष्टीने उचित समजले जायचे. याचा अर्थ, जातिव्यवस्था म्हणजे एक उतरंड असल्यामुळे स्त्रियांवर पुरुषांचे वर्चस्व वेगवेगळ्या जातींमध्ये वेगवेगळे होते. ते उच्च जातींमध्ये जास्त कडवे आणि जास्त हिंस्र होते. इतर जातींमध्ये वर्चस्व असले तरी त्याचे प्रमाण तुलनेने सौम्य होते. स्त्री पुरुषांना एकमेकांबरोबर वावरण्यात थोडी मोकळीक होती. ज्या जाती ठराविक प्रकारचे काम करून आपली गुजराण करायच्या त्यांच्यात स्त्रीपुरुषांचा संबंध कामाच्या निमित्ताने यायचा. स्त्रियांचे जाति व्यवस्था पातळीवरचे शोषण असमान राहते. खालच्या जातीत स्त्रियांना मिळालेली मोकळीक त्यांचे उत्पादन प्रक्रियेतून शोषण करण्यासाठी असते.

यात मात्र एक महत्वाची गोष्ट आपण विसरता कामा नये, वरच्या जातीच्या पुरुषांची सत्ता संपत्ती ज्ञान यांच्यावर पकड होती. तसेच त्यांना खालच्या जातीच्या स्त्रियांवर हक्क गाजवता येत होता. समाजात ज्या पुरुषांकडे सत्ता असते ते सत्तेपासून वंचित असलेल्या गटातील स्त्रियांवर लैंगिक अत्याचार करण, तिच्या नवऱ्यावर / वडिलांवरही होतो. शोषित वर्ग किंवा जातीतील पुरुषांवरही वरचा वर्ग किंवा जातीतील सत्ताधऱ्याकडून अत्याचार होतात. या अत्याचारामागे साधारणतः काहीतरी स्पष्ट हेतू असतो. मजुरांकडून अधिक काम करून घेणे, त्याला बंड केल्याबद्दल शिक्षा देणे, त्याची संपत्ती ताब्यात घेणे इत्यादी. पण शोषित वर्ग/जातीतील स्त्रीवर केलेल्या लैंगिक अत्याचारामागील मुख्य हेतू असतो सत्तेचे प्रदर्शन करणे. हा हेतू वासनेपेक्षाही महत्वाचा असतो. यावरून लक्षात येते की, समाजातील विविध प्रकारच्या उतरंडी, शोषणाची नाती, यांच्याशी स्त्री पुरुष भेदाचा आणि पितृसत्तेचा किती गाढा संबंध आहे.

१(सतीप्रथा: पतीच्या मृत्यूनंतर त्यांची पत्नी ही जिवंत जाळली जाऊन स्त्री-पुरुषांची संख्या सम ठेवण्याचा प्रयत्न केला जाई. कारण पती निधनानंतर ती स्त्री 'वाढीव स्त्री' ठरते. परंतू स्त्री-पुरुषांच्या संख्येतील तफावत नष्ट करण्याचा सतीप्रथा हा काहीसा अव्यवहार्य मार्ग आहे. पती निधनानंतर पत्नीस जाळून टाकण्याचा उपाय का आला? तर ती स्त्री विधवा म्हणून जिवंत राहिली तर एकतर परजातीतील पुरुषांशी विवाह करेल. यामुळे गटांतर्गत विवाहाचा नियम मोडला जाईल किंवा ती त्याच जातीतील दुसऱ्या पुरुषाशी विवाहबद्ध झाली तर ती त्या जातीतील स्त्रियांमध्ये स्पर्धा सुरू होईल आणि एका लग्न न झालेल्या मुलीच्या लग्नविषयक राखीव हक्कावर आक्रमण होईल म्हणून तिची 'व्यवस्था' कशी लावायची याचे मार्ग शोधले गेले.

२(वैधव्य लक्षण: हा उपाय जाळून मारण्यापेक्षा थोडा बरा आहे. वैधव्य सक्तीने लादल्यामुळे ती स्त्री जिवंत राहते आणि दुसऱ्या पुरुषाशी विवाह ही करू शकत नाही. परंतू इथेच न थांबता तिचा मोह कोणा पुरुषास होऊ नये म्हणून तिचे विद्रुपीकरण केले जाई. उदा. तिचे केस कापून टाकणे, जाडीभरडी वस्त्रे नेसायला देणे, बंद खोलीतच वास्तव्य करावयास भाग पाडणे इत्यादी. एखाद्या लोकसमुहात जशा स्त्रीया वाढीव ठरू शकतात तसेच पत्नी मेल्यानंतर पुरुषही वाढीव ठरतात. मात्र प्राचीन काळापासून समाजव्यवस्थेत स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना वरच्या दर्जाचे स्थान दिले गेले आहे. म्हणून डॉ. आंबेडकर पुढे असे म्हणतात की, 'ते केवळ पुरुष आहेत' म्हणून त्यांना जिवंत जाळले जात नाही. पुरुष हा जात टिकवण्यासाठी उपकारक मानला जातो. म्हणून वाढीव ठरलेल्या पुरुषांची व्यवस्था दोन प्रकारे लावली जाते.

३(विधुरावर ब्रह्मचर्यावस्था लादणे: अशा वाढीव पुरुषास जातव्यवहारापासून अलिप्त ठेवून संन्यास घेण्यास भाग पाडले जाई. परंतू कोणत्याही जातीला इतर जातीशी स्पर्धा करताना संख्यात्मक वाढही महत्वाची वाटे. म्हणून जातीचे संवर्धन करणारा पुरुष ब्रह्मचारी असून कसे भागेल? म्हणून त्यास गृहस्थावस्थेत ठेवले जाते. मग त्याला वधू कशी मिळणार?

४(लग्नायोग्य नसलेल्या अल्पवयीन मुलींशी लग्न: जातीतल्या जातीत वधूची व्यवस्था करण्याचा प्रश्न वाढीव पुरुषासंदर्भात निर्माण होतो. स्त्री पुरुषांची संख्या समान असल्यामुळे एका पुरुषाने एकाच स्त्रीशी विवाह करण्याची संधी असते. अशा परिस्थितीत वाढीव पुरुषाला जातीत जखडून टाकायचे असेल तर त्याला केवळ लग्नायोग्य न झालेल्या वयोगटातील मुलगीच वधू म्हणून पुरविली जाऊ शकते.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, मुलतः या रूढी जास्त पुरुष व स्त्रिया यांचा प्रश्न सोडविण्याच्या हेतूने आणि अंतर्गत विवाहाची रूढी शाबूत ठेवण्याच्या उद्देशाने अस्तित्वात आल्या. या चारही बंधनांबाबत डॉ. आंबेडकर असे विश्लेषण करतात की, स्त्रियांवर परंपरेने चालत आलेल्या या वरचष्म्यामुळे पुरुषांच्या इच्छा आकांक्षा नेहमी विचारात घेतल्या जातात. याउलट स्त्री ही नेहमीच धार्मिक, सामाजिक किंवा आर्थिक बाबतीत सर्व तऱ्हेच्या अन्यायकारक नियमांना बळी पडत आलेली आहे. परंतू पुरुषाची भूमिका नियम तयार करणाऱ्याची असल्यामुळे तो नियमांच्या पलिकडे असतो. अशी स्थिती असल्यामुळे एखाद्या जातीतील वाढीव स्त्रीवर जी बंधने घातली जाऊ शकतात तीच बंधने पुरुषावरही घालून स्त्री पुरुषांना सारखीच वागणूक दिली जात नाही.

अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी जात बंदिस्त करण्यासाठी स्त्रियांवर कशी बंधने लादली गेली याचे विवरण केले आहे. या विश्लेषणातून एक महत्वाचा सिध्दांत डॉ. आंबेडकरांनी मांडला आहे आणि तो म्हणजे

‘स्त्रिया या जातिव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहेत.’ आजवर जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीचे, वैशिष्ट्यांची जी चर्चा झाली ती मुख्यतः मांस भक्षण, विटाळ किंवा प्रायः धर्माच्या अंगाने झाली. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे हे वैशिष्ट्य आहे की त्यांनी आंबेडकरांच्या विचारांचे हे वैशिष्ट्य आहे की त्यांनी प्रथमतः जातिव्यवस्था ही स्त्रीशोषणातून जात अधिकाधिक बंदिस्त केल्याचे ते सतीची रूढी, बालविवाह, स्त्रियांचे विद्रुपीकरण इ. रूढीतून दाखवून देतात. ते म्हणतात, ‘जात बंदिस्त करण्यासाठीचा मार्ग म्हणून जातीबाहेर विवाह होऊ दिले जात नाहीत. मिश्रविवाह हा धर्मबाह्य मानला गेला. जी व्यक्ती जातीबाहेर लग्न करेल तिलाच निशिध्द मानण्यात येते. मिश्रविवाह करणाऱ्यास कडक शिक्षा करण्यात येई. मिश्र विवाहाचे दोन प्रकार होते. एक म्हणजे अनुलाम विवाह व दुसरा प्रतिलोम विवाह होय.

अनुलोम विवाह म्हणजे असा विवाह की ज्यात स्त्री कनिष्ठ जातीची तर पुरुष वरिष्ठ जातीचा असतो. तर प्रतिलोम विवाह म्हणजे ज्यात उच्चजातीय स्त्री ही लग्नानंतर आपोआप कनिष्ठ जातीय होणार आणि तिची शूचिता तिने भंग केली असे मानले जाते. मिश्रविवाह समाजात जर सर्रासपणे होऊ लागले तर जातिव्यवस्था खिळखिळी होण्यास मदत होते. आणि याच भितीपोटी मिश्रविवाह ब्राम्हणी परंपरेने निशिध्द मानला. म्हणजे पुन्हा जातीची शुध्दता ठेवण्यासाठी व जात घट्ट करण्यासाठी स्त्रियांनी जातीबाहेर लग्न करू नये असे धर्मशास्त्र सांगते. अनुलोम विवाहात पुरुष उच्च जातीचा म्हणून त्याची बायकोही आपोआप उच्च जातीची होते म्हणून तो विवाह एक वेळ सहन केला जातो. परंतु प्रतिलोम विवाह नाही. ही सर्व स्त्रियांवर बंधने घालूनच टिकविले जाते असे डॉ. आंबेडकरांचे म्हणणे आहे.

जातिव्यवस्था व स्त्रीदास्याचा संबंध आहे हे दाखवणारा मुद्दा डॉ. आंबेडकरांच्या महाड सत्याग्रहापुढील भाषणातूनही स्पष्ट होताना दिसतो. परिषदेत सहभागी झालेल्या अस्पृश्य स्त्रियांना डॉ. आंबेडकरांनी एक महत्वाचा प्रश्न विचारला आहे. ते विचारतात, तुमच्या पोटी जन्म घेणे पाप का ठरावे? उत्तर अर्थातच त्या दलित, अस्पृश्य आहेत आणि त्यांच्या पोटी केवळ मुल जन्मत नाही तर अस्पृश्य म्हणून मुल जन्मत हे डॉ. आंबेडकरांना सांगायचे आहे. डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, खरे म्हटले असता अस्पृश्यता निवारणाचा प्रश्न पुरुषांचा नसून स्त्रियांचाच आहे. तुम्ही आम्हा पुरुषांना जन्म दिलेला आहे. आम्हाला तर लोक कसे जनावरांपेक्षा कमी लेखतात. काही आमची सावली सुध्दा घेत नाहीत. इतर लोकांस कोर्टकचेऱ्यामध्ये नाना सन्मानाच्या जागा मिळतात. परंतु तमच्या पोटी जन्मलेल्या आम्हा मुलांना पोलीस खात्यातील शिपुडर्याचीही नोकरी मिळत नाही इतका आमचा हीन दर्जा आहे. या सभेत बसलेल्या कायस्थ व इतर स्पृश्य

बायांच्या पोटी जन्मलेल्या मुलांमध्ये व आम्हा मुलात काय अंतर आहे? असे असताना ब्राम्हण स्त्रीच्या पोटी जन्मलेले बालक का सर्वसामान्य व्हावे व तुमच्या पोटी जन्मलेले बाला का अवमानले जाते? त्याला साध्या माणुसकीचा हक्क का मिळू नये? तुमच्या पोटी जन्म घेणे पाप का ठरले जावे? असा हृदयद्रावक प्रश्न ते विचारतात आणि जातिव्यवस्था जन्मजात असल्याचे सांगतात. यातून १(जातिव्यवस्था स्त्रियांचे कशाप्रकारे शोषण करते. २(स्त्रिया जातिव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहेत. ३(जातीअंताच्या लढयात स्त्रियाच पुढाकारावर असतील हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. (प्रतिमा परदेशी, सरोज कांबळे)

मनूने हिंदूसाठी निर्माण केलेले धार्मिक कायदे - ज्यावेळी जगातील कोणत्याही देशात स्त्रियांना इतका मानसन्मान मिळत नव्हता, त्यावेळी भारतातील स्त्रियांना तो मिळत होता. त्यांची नंतर जी अवनती झाली ती कोणामुळे? याव्यतिरिक्त या प्रश्नाला दुसरे उत्तर नाही. याबद्दल कोणाला शंका येत असेल तर त्याने मनुस्मृतीत मनूने स्त्रियांच्या एकंदर जीवनासंबंधी जे धार्मिक कायदे लिहून ठेवले आहेत ते पहावेत. त्यापैकी काही धार्मिक कायद्याची मी येथे माहिती देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

२-२१३. पुरुषांना आकर्षित करून भ्रष्ट करणे, हे स्त्रियांचे जीवनवैशिष्ट्य होय. या कारणामुळे ज्ञानी लोक स्त्रियांच्या सान्निध्यात सदैव जागरूक अवस्थेत राहतात.

२-२१४. कारण स्त्री या जगातील मुख्य पुरुषांनाच केवळ नव्हे, तर विद्यासंपन्न पंडितानाही वाममार्गाला नेऊन त्यांना काम आणि क्रोध याचा गुलाम करते.

२-२१५. आपली माता, भगिनी आणि कन्या यांच्याही एकांत सहवासात कोणीही राहू नये. कारण, इंद्रिये ही प्रबळ आहेत आणि ती विद्यासंपन्न पंडितालाही आपल्या जाळयात ओढतात.

९-१४. स्त्रिया पुरुषांच्या सौंदर्याकडे लक्ष देत नाहीत किंवा त्यांच्या वयाकडे बघत नाहीत. ‘हा पुरुष आहे’ एवढेच मनात आणून त्या पुरुषांच्या स्वाधीन होतात. मग ते सुंदर असो अगर कुरूप असो.

९-१५. स्त्रियांना पुरुषाबद्दल इतके आकर्षण असते की पतीने त्यांच्यावर कितीही कडक पहारा ठेवला तरी त्या स्वभावतःच चंचल व निर्दय असल्यामुळे परपुरुषांशी व्यभिचार करतात आणि पतीचा विश्वासघात करतात.

९-१६. परमेश्वराने स्त्रियांना निर्माण करताना त्यांच्यात हे विघातक दुर्गुण घातले, ते लक्षात घेऊन प्रत्येक माणसाने स्त्रीपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी दक्ष राहिले पाहिजे.

६-१७. शय्येबद्दल ओढ, आराम व चैन यांचे आकर्षण, दागिने व अपवित्र वासना यांची हाव, क्रोध, लबाडी, मत्सर आणि दुर्वर्तन, हे सर्व गुण दुर्गुण स्त्रियांना निर्माण करताना मनूने (निर्माता ईश्वर) त्यांच्या अंगात घातले. मनु स्त्रियांना किती हीन दर्जावर ठेवीत होता, हे

त्याच्या या धार्मिक कायद्यावरून स्पष्ट होते. त्याचे स्त्रियांसंबंधीचे इतर कायदेही याच नमुन्याचे आहेत. कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रियांना स्वातंत्र्य देऊ नये, असे मनूचे मत होते.

९-२. कुटूंबातील पुरुषांनी आपल्या कुटूंबातील स्त्रियांना रात्रंदिवस आपल्यावर अवलंबून ठेवावे. त्या स्त्रियांचा कल जर वैयक्तिक उपभोगाकडे आहे असे दिसून आले तर त्यांना पुरुषांनी आपल्या कक्षात ठेवावे.

९-३. स्त्रीच्या लहानपणात बाप तिचे पालनपोषण करतो. नवरा तिच्या तरुणपणात तिचे संरक्षण करतो आणि तिचे मुले तिच्या वृद्धावस्थेत तिचे संरक्षण करतात. स्त्री स्वातंत्र्याला तेव्हाही लायक नसते.

९-५. वाममार्गाकडे यत्किंचित जरी स्त्रीचा कल दिसू लागला तरी त्या वाममार्गापासून तिला परावृत्त करण्याची विशेष दक्षता घेतली पाहिजे. तसे केले नाही तर ती स्त्री दोन्ही कुळांना दुःखाच्या खाईत टाकील.

९-६. सर्व जातीच्या श्रेष्ठतम कर्तव्याचे महत्त्व लक्षात घेतले तर असेच ठरते की, नेभळट नवऱ्याने सुध्दा स्वतःच्या बायकांना आपल्या मुठीत ठेवून त्यांचे संरक्षण करण्याच प्रयत्न करित राहावे.

५-१४७. कुटूंबातील मुलगी, तरुणी, वृद्ध स्त्री यांना कुटूंबातील व्यवहाराच्या बाबतीत स्वतंत्रपणे काहीही करण्याचा अधिकार नाही.

५-१४८. स्त्रीने लहानपणी वडिलांच्या आज्ञेत राहिले पाहिजे. पतिच्या मृत्यूनंतर तिने आपल्या पुत्राच्या आज्ञेत राहिले पाहिजे. स्त्रीने स्वतंत्रपणे कधीच राहू नये.

५-१४९. पिता, पत्नी, पुत्र यांच्यापासून विभक्तपणे राहण्याचे धैर्य स्त्रियाने करू नये. त्यांना सोडून ती राहू लागली तर त्यामुळे दोन्ही कुटूंबे (पतीचे आणि पित्याचे) इतरांच्या तिरस्कारास पात्र होतील.

स्त्रीला घटस्फोट घेण्याचा हक्क नाही:

९-४५. पती स्वतःच्या पत्नीबरोबर एकजीव झाला असे मानण्यात येते. याचा अर्थ असा की, स्त्री एकदा विवाहित झाली की तिला पतीपासून वेगळे राहणे त्रिकाळ अशक्य होते.

९-४६. पतीने पत्नीची विक्री केली किंवा त्याने तिचा त्याग केला तरी ती पतीपासून विभक्त होऊ शकत नाही. याचा अर्थ असा की पतीने पत्नीला विक्रय अगर त्याग केला तरी ती त्यानंतर दुसऱ्याची कायदेशीर पत्नी होऊ शकत नाही. बौद्धकाळात स्त्रीला जे संपूर्ण स्वातंत्र्य होते ते हिरावून घेणे एवढेच याला कायद्याने साध्य करायचे होते. स्त्री स्वातंत्र्य मनूच्या डोळ्यात सलत होते. म्हणूनच ते नष्ट करून त्याने स्त्रीला दास्यकर्ममात रोवून ठेवले.

९-४१६. कुटूंबातील पत्नी, पुत्र आणि गुलाम यांचा कुटूंबाच्या मालमत्तेवर काहीही एक हक्क नाही. ते जी मालमत्ता स्वकष्टाने मिळवितात तीसुध्दा कुटूंबातील प्रमुखाच्या मालकीची असते.

८-२२९. पत्नी, मुलगा, नौकर (गुलाम), विद्यार्थी आणि धाकटा भाऊ यांनी जर काही अपराध केला तर त्यांना दोष अगर दुभंगलेला कडक यांनी मारण्याचा हक्क कुटूंबातील प्रमुख पुरुषाला आहे असे मनू मान्य करतो.

२-६६. स्त्रियांचे सुध्दा संस्कारविधी केले पाहिजेत. परंतु ते करतांना वैदिक मंत्र म्हणू नयेत. यज्ञविधी करणे हे ब्राम्हणी धर्माचे पंचप्राण होते. स्त्रियांनी यज्ञविधी करू नये असा मनूचा दंडक आहे. या संबंधी त्याचा कायदा असा आहे.

१६-३६-३७. वेदविहित नित्य यज्ञविधी स्त्रियांनी करू नयेत. त्यांनी ते केले तर त्यांना नरकवास प्राप्त होईल.

५-१५१. पित्याने अगर त्यांच संमतीने तिच्या बंधूने स्त्रिला ज्या पुरुषाला लग्नविधीत अर्पण केले असेल त्या पुरुषांच्या म्हणजे त्या पतीच्या सदैव आज्ञेत राहते. हे स्त्रिचे परम कर्तव्य होय. तो पती मृत्यू पावला तर त्याच्या विधवेने त्याच्या नावाला कलंक लागेल असे कधीही वर्तन करू नये.

५-११५. पत्नीने पतीच्या संमतीशिवाय यज्ञविधी, तपाचरण, उपोषणे कधीही करू नयेत. ती पतीच्या संपूर्ण आज्ञेत राहिली तर तिचा मृत्यूनंतर स्वर्गात मोठा गौरव होईल.

५-१५३. ज्याने स्त्रीबरोबर वैदिक मंत्रांनी लग्नविधी साजरा केला तो त्या स्त्रीचा पती होय तीला सदासर्वकाळ आणि तिच्या या जगातील आणि स्वर्गातील वास्तव्यास सुखाचा तो अखंड झरा होतो. हे तिने सदैव मानले पाहिजे.

५-१५०. पत्नीने सदासर्वकाळ आनंदीत राहिले पाहिजे घरातील सर्व कामे व्यवस्थित करणे भांडीकुंडी स्वच्छ ठेवणे आणि घर खर्च हात राखून करणे या सर्व बाबतीत तिने समाधानपूर्वक वर्तन केले पाहिजे.

१६-६७. मद्यपान करणे, स्त्री, शुद्र, वैश्य अथवा क्षत्रिय आणि निरीश्वरवादी यांचा शिरच्छेद करणे, हे शुल्लक गुन्हे होते.

५-८८. मिश्रविवाहापासून ज्यांचा जन्म झाला, जे सन्याशी झाले, ज्यांनी आत्महत्या केली, अशा लोकांचे प्रेतसंस्कार आणि त्यानंतरचे इतर संस्कार करण्यात येऊ नयेत.

५-८९. ज्या स्त्रियांनी निरीश्वरवादी धर्म स्विकारला आहे ज्या स्त्रिया स्वातंत्र्याने प्रेरित होऊन निर्भयपणे जीवन घालवितात. ज्या स्त्रियांनी गर्भातील मुलाला इजा केलेली असते अगर ज्या स्त्रीया दारू पितात अशा स्त्रियांचे प्रेतसंस्कार आणि त्यानंतरचे इतर संस्कार करण्यात येऊ नयेत. (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर)

हिंदू कोड बिलमध्ये सुधारणा आणणार होते?

हे बिल हिंदू स्त्रिला भारताच्या सामाजिक इतिहासात प्रथमच विवाह, वारसा, घटस्फोट, पोटगी, दत्तक इत्यादी संदर्भात जातीनिरपेक्षपणे अधिकार देते. या सर्व संदर्भातील पुरुषसत्ताक जुलूमशाहीतून मुक्त करणारी अखिल भारतीय स्तरावरील ही पहिली कुटूंब सुधारणा

आहे. हिंदूची अतिशय विस्तृत व्याख्या नव्या कायद्याने केलेली आहे. मुस्लिम, ख्रिश्चन, पारशी, ज्यू या चार प्रमुख जमाती सोडून इतर सर्वांना हे हिंदू कोड बिल लागू करण्यात आलेले आहे. जैन, बौद्ध, नवबौद्ध आणि शीखधर्मीय देखील या कायद्याखाली येतात.

हिंदू कोड बिल म्हणजे काय? त्याचा आशय धर्मशास्त्रीय आहे की निधर्मी आहे? डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणित हिंदू कायदा धर्मशास्त्रीय व सामन्ती आहे, म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्याचा पुरस्कार केला. जातिव्यवस्था आणि त्यावर उभा असलेला धर्म या विरोधात संघर्ष करणे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनकार्य होते. हिंदू कोड बिलाची निर्मिती हा या जीवनकार्याचा एक भाग होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायद्याची तीन लक्षणे देतात. १(निश्चितता, २(एकात्मता, ३(प्राप्त अधिकार. केवळ संहिताकरणाने कायदा होऊ शकत नव्हता. दुरुस्त्या केल्यानेच कायदा होऊ शकत होता. जुना कायदा सामंती, सरंजामी, धर्मशास्त्राची परंपरा होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या परंपरांना छेदून पुढे जाणाऱ्या दुरुस्त्या केल्या. जुना कायदा जातिव्यवस्थेवर आधारित होता. डॉ. आंबेडकरांनी जातिव्यवस्थेला छेदून पुढे जाणाऱ्या व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व समान प्रतिष्ठा या लोकशाही तत्वांवर आधारलेल्या दुरुस्त्यांचा विकास केला.

बाबासाहेब हिंदू कोड बिलाच्या मसुद्याचे समर्थन करताना भारतीय समाजातील सनातनवादी विरुद्ध स्त्रीसुधारणावादी यांतील संघर्ष पुढे आणतात. भारतात जातिव्यवस्था, धर्मपरंपरा यास्वरूपात पुरुषसत्ता बलशाली आहे. तिचा पगडा बहुसंख्य जनतेवर आहे. त्यामुळे सर्वच आधुनिक सुधारणांना मान्यता मिळू शकत नाही. अशा समाजात लोकमानस लक्षात घेऊन परिवर्तक पाऊले उचलायला हवी, हा मौलिक विचार बाबासाहेब मांडतात. ते म्हणतात, या देशातील जनतेची फार मोठी संख्या सनातनी मतावर विश्वास ठेवणारी आहे, ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता आणि आपला मार्ग निर्बिध व्हावा यासाठी मोठी बहुसंख्या आपल्या बरोबर नेणे आवश्यक असल्याने, मी सनातन्यांच्या दृष्टीकोनाचा विचार करायला तयार आहे. (हिंदू कोड बिलावरील बाबासाहेबांचे सिध्दार्थ कॉलेज मधील भाषण, ११ जून १९५०)

संदर्भ:

१. प्रतिमा परदेशी, सरोज कांबळे (२००७) जातिव्यवस्था व स्त्रीमुक्ती, प्रकाशक, दिलीप चव्हाण, सचिव क्रांतीसिंह नाना पाटिल अकादमी, अहमदनगर, पृष्ठ क्र. ७-१२, ४०-४१.
२. वंदना सोनाळकर, शर्मिला रेगे (२००७), पितृसत्ता व स्त्रीमुक्ती, प्रकाशक, दिलीप चव्हाण, सचिव क्रांतीसिंह नाना पाटिल अकादमी, अहमदनगर, पृष्ठ क्र. ५-७.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (२००९), हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. १८-२३.

शहरीकरण आणि झोपडपट्टीतील समस्या

डॉ. विनोद काळू निरभवणे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कै. बिंदू रामराव देशमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक मो. ९९७५९१४७४३

सारांश: शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत झोपडपट्टीतील कुटुंबांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांकडे दुर्लक्ष करण्यात आले यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, घरांची समस्या, सार्वजनिक सोयी सुविधा, सामाजिक सुरक्षितता या समस्यांकडे स्थानिक प्रशासन व शासनाकडून पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात लक्ष दिले गेले नाही. अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे झोपडपट्ट्यात प्रदूषण, अस्वच्छता, शौचालयांची उपलब्धता तेवढ्या प्रमाणात झाली नाही. कुपोषणाचे प्रमाणही वाढले. झोपडपट्टीतील कुटुंबांना घराच्या समस्यांना मोठ्या प्रमाणात सामोरे जावे लागते आहे. झोपडपट्टीत अतिरिक्त लोक राहत असल्यामुळे शौचालयांची समस्या निर्माण होत असते याचा परिणाम येथील संपूर्ण कुटुंबांच्या आरोग्यावर होत असतो. त्याबरोबर कच्च्या झोपडपट्ट्यांतून पुरेशा प्रमाणात रोजगारातून उत्पन्न येथील कुटुंबांना मिळत नाही त्यामुळे या कुटुंबांचे सातत्याने कुपोषण होत राहते व त्यांचे सरासरी आयुर्मान देखील कमी होते याचा सर्वात जास्त परिणाम स्त्रिया व मुलांवर होतो. येथील कुटुंबांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे चांगल्या पगाराची व शासकीय आणि खाजगी कंपन्यांमध्ये नोकरी मिळत नाही. अनेक सामाजिक समस्या या ठिकाणांवर निर्माण होतात यामध्ये व्यसने, गुन्हेगारी, अवैध व्यवसाय निर्माण होतात. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये शहरे आणि झोपडपट्ट्यांची समस्या यातील संबंध स्पष्ट केला आहे.

मुख्य शब्द - घरांची समस्या, स्त्रियांचे आरोग्य, भौगोलिक परिस्थिती, सामाजिक रचना, सामाजिक पर्यावरण, आर्थिक घटक, कामाचे स्वरूप.

प्रस्तावना: शहरीकरण व औद्योगिक विकास यातूनच झोपडपट्टीची समस्या निर्माण झाली आहे. नाशिक शहरातील जेलरोड येथील आम्रपाली झोपडपट्टीतील अधिकाधिक कुटुंबे ही मजुरी करणारी आहेत. यात पुरुष हे गवंडी काम, वॉचमन, ड्रायव्हर, पेंटिंग छोट्या-मोठ्या दुकानातील कामगार, हॉटेलमधील वेटर या प्रकारची अंगमेहनतीची व कष्टाची कामे करणारी आहेत. गेल्या दहा ते वीस वर्षात स्थलांतर करणारी कुटुंबे जास्त आहेत व ते भाड्याच्या झोपडीत राहणारे आहेत. धुणीभांडीची कामे करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. आपल्या गावाकडील काही अडचणीमुळे ही कुटुंबे शहरात रोजगारासाठी आली आहेत. अशा कुटुंबातील आठ ते बारा वर्षे वयापर्यंतची मुले अधिक प्रमाणात आहेत. ही मुले महानगरपालिकांच्या शाळांमध्ये जाणारे आहेत. कुटुंबातील येथील व्यक्तींना मालकाकडे निमुटपणे कामे करावी लागतात. अन्यथा मालक किंवा ठेकेदार कामावरून काढून टाकत असतो. शासनाकडून देखील अशा कुटुंबांची नोंद घेतली जात नाही. त्यांचा आयुर्विमा काढणे, मुलांचे शिक्षण, आरोग्याची नोंद ठेवणे, त्यात सुधारणा करणे, दरमहा अशा कुटुंबांना ठराविक रक्कम देणे याबाबत शासनाकडून विविध योजना राबविल्या जात असल्या तरी या योजनांचा लाभ घेण्याची क्षमता या कुटुंबांकडे नाही. यामुळे स्थलांतरित कामगारांना स्वतःचे आरोग्य राखता येत नाही. अशा स्थलांतरित कुटुंबांसाठी घराची उपलब्धता करणे, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, स्त्रियांचे आरोग्य, कौटुंबिक व सामाजिक सुरक्षा याची जबाबदारी स्थानिक प्रशासनाने घेणे महत्वाचे आहे व त्यांच्या सर्व प्रकारच्या नोंदी करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अशा कुटुंबांकडे प्रशासन लक्ष देत असल्याचा

परिणाम संबंधित कुटुंबांचा जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यावर होत असतो.

परिस्थिती अभावी स्थलांतर करायला लागणाऱ्या कुटुंबांचा काहीही दोष नसताना त्यांना झोपडपट्टीत राहण्याचा मार्ग स्विकारावा लागतो. मजुरी करून येणाऱ्या पैशात घरभाडे, लाईटबील, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, अन्नधान्य, कपडा व किराणा यासाठी खर्च होत असतो. तसेच सण-उत्सव, विवाहप्रसंगी नातेवाईकांकडे जाणे-येणे, समाजातील मानसन्मान राखणे देखील महत्वाचे असते. अचानक आलेल्या कौटुंबिक संकटांना तोंड देण्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते आणि अशावेळी हे कुटुंब अधिक आर्थिक अडचणीत सापडते. तरुण मुला-मुलींची लग्न करणे, त्यासाठी केलेली बचत वापरणे व बहुतेक कुटुंबे कर्ज घेऊन लग्न साजरे करतात. अशावेळी या कुटुंबांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक समस्यांचा सामना करावा लागतो. प्रत्येक झोपडपट्टीतील कुटुंबांचा जीवनमानाचा स्तर वेगवेगळा आहे. येथील व्यक्तींची शारीरिक झीज होत असल्याने अगदी लवकर म्हातारपणाची लक्षणे दिसतात. झोपडपट्ट्यात घरगुती उद्योगांचा अभाव असल्यामुळे येथील लोकांना शारीरिक कष्टाची, मजुरीची कामे करावी लागतात.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधनात मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. नाशिक शहरातील जेलरोड, नाशिकरोड व पंचवटी विभागातील फुले नगर येथील ३०० कुटुंबांची साध्या यादृच्छिक पद्धतीने नमुना निवड केली आहे. यामध्ये सामाजिक रचना, घरांची समस्या, वृद्धांचे आरोग्य, कामाचे स्वरूप, राजकीय पैलू, घरगुती उद्योगांचा अभाव, स्वच्छतागृह, स्त्रियांचे आरोग्य व समस्या, पालकांचे शिक्षण व आरोग्य

व झोपडपट्ट्यांतील भौगोलिक परिस्थिती इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला आहे.

घरांची समस्या: समाजातील प्रत्येक घटकाला परवडेल, अशा किंमतीत जास्तीत जास्त घरे बांधण्यासाठीचे धोरण शासनाने ठरविणे आवश्यक आहे. तरच झोपडपट्टी निर्मूलन होऊ शकेल. येथील लोक आपल्या प्राथमिक गरजांमध्ये मिळेल ते अन्न खाऊन जगतात व त्याबरोबर निवाऱ्याचा प्रश्नही महत्वाचा आहे. झोपडपट्टीत १० ते १५ वर्ष वास्तव्य केल्यानंतर सातत्याने घरभाडे द्यावे लागत असल्यामुळे याच ठिकाणी झोपडी विकत घेण्यासाठी प्रयत्न केले जातात किंवा कमीत कमी किंमतीत जुना किंवा नवा छोटासा फ्लॅट घेण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. यासाठी कुटुंबातील पती-पत्नी मजुरीने काम करतात व शक्य झाल्यास नवा फ्लॅट घेण्यासाठी बँकेकडून तसेच काम करत असलेल्या मालकाकडून कर्ज घेतात व ते हफत्याने कर्ज फेडत असतात. यात अचानक एखादे नुकसान झाल्यास पुन्हा नव्याने हे सर्व प्रयत्न केले जातात, म्हणजेच येथील कुटुंबे आपले राहण्याचे ठिकाण चांगले असावे, स्वतःची जागा, स्वतःचे शौचालय, स्नानगृह, स्वच्छता, भांडणे व इतर सामाजिक समस्यांपासून मुक्तता मिळविण्यासाठी प्रयत्न करत असतात. यातून अनेक कुटुंबांनी स्वतःचा फ्लॅट, रो-हाऊस तसेच इतरत्र गुठेवारी जागा घेऊन पत्र्याची घरे बांधली आहेत व हळूहळू या ठिकाणी पक्के घर बांधण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. काही कुटुंबांना यात यश येते तर काही कुटुंबांची स्वप्न पूर्ण होत नाहीत, यात कायमस्वरूपी रोजगार नसणे, मुलांची भांडणे, विवाहप्रसंगी झालेला खर्च, अपघात, आजारपण, मृत्यू इत्यादी कारणांमुळे चांगल्या घराची स्वप्न त्या कुटुंबाची राहून जातात. कर्त्या पुरुषाचा काही कारणास्तव मृत्यू झाल्यास स्त्रियांना संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळावी लागते त्यामुळे स्त्रियांचे घर घेण्याचे स्वप्न पूर्ण होत नाही. प्रस्तुत संशोधन पेपर हा नाशिक शहरातील झोपडपट्ट्यांच्या समस्यांवर आधारित आहे.

सामाजिक रचना : वाड्या-वस्त्यांनुसार विचार केला असता सामाजिक, आर्थिक, परिस्थिती वेगवेगळ्या प्रकारची दिसून येते. कमी-अधिक प्रमाणात जीवनमानाचा दर्जा बदललेला दिसतो. ज्या जाती लवकर सामाजिक विकासाच्या प्रवाहात आल्यात, शिक्षण व संघर्ष करून प्रस्थापित समाजाबरोबर येण्यासाठी प्रयत्न करू लागल्यात, अशा जातींचा शहरातील जीवनमानाचा स्तर उंचावलेला दिसतो. तर आदिवासी, भटके विमुक्त लोकांमधील तसेच अनुसूचित जातीमध्ये मांग-ढोर या जातीतील बहुतांशी कुटुंबांचा जीवन जगण्याचा स्तर खालावलेला दिसतो. यातील काही कुटुंबाचा दर्जा शासकीय नोकऱ्यांमध्ये असल्यामुळे उंचावलेला आहे. हे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात दोन ते पाच टक्क्यांपेक्षाही कमी आहे. म्हणजे ९५ टक्के कुटुंबे शारीरिक

कष्टाची कामे करून रोजंदारीवर अवलंबून आहेत. अनेक प्रकारची शहरातील कामे हे लोक करत असतात व आपला जीवन जगण्याचा स्तर उंचावण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. थोड्याफार प्रमाणात कपडे, खाण्यापिण्याचे पदार्थ यात फरक दिसून येतो. पुढील पिढीला आपले जीवनमान उंचावण्यासाठी अधिक प्रयत्न करावे लागणार आहेत.

रोजगार व नोकरीची समस्या- फरक हा आर्थिक उत्पन्न, नोकरी, व्यवसायातील संधी पारंपारिक जातीनुसार असल्यामुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठ दर्जा, नातेसंबंध, जमीन मालकी, जातीतील श्रेष्ठता यामुळे मिळणाऱ्या नोकरी व्यवसायाच्या संधी त्यातून व्यक्तीला आपला जीवनमानाचा दर्जा टिकवता येतो. चांगल्या आवडीनिवडी जोपासता येतात. शिक्षणाची व व्यवसायाची संधी मिळते. वडिलोपार्जित मानसन्मान संपत्ती चांगले शिक्षण व आरोग्य मुलांना देता येते याचा परिणाम याच मुला-मुलींना वकील, इंजिनिअर, डॉक्टर, आयटीतील शिक्षण, शासकीय कमी अधिक महत्त्वाच्या पदांवरील जागा ही मुले मिळवत असतात. स्पर्धेत उतरतांना झोपडपट्टीतील मुलांना चांगले शिक्षण व आरोग्य मिळत नाही. कनिष्ठ जातीतील दर्जामुळे पालकांची जी परिस्थिती आहे. तीच परिस्थिती मुलांना मिळत असते. परिणामी या सर्व घटकांचा परिणाम मुलांवर होत असतो. मुलांनाही थोड्याफार शिक्षणावर समाधान मानावे लागते. अशी मुले इतर मुलांच्या बरोबरीने स्पर्धेत उतरू शकत नाही. एखादा दुसरा मुलगा- मुलगी या स्पर्धेत उतरली तर ती किती काळ टिकून राहिल याची शास्वती नसते अशी मुले खूप काळ स्पर्धेत टिकून राहू शकत नाही. कारण दैनंदिन गरजांसाठी त्यांना सातत्याने झगडावे लागते.

कुटुंबाचा आकार : येथे आलेल्या कुटुंबात मागील १५ ते २० वर्षांपूर्वी लग्न झालेल्या जोडप्यांना एक मुलगा व एक मुलगी असणारे कुटुंब ९० टक्के च्या जवळपास आहेत. काम करण्यासाठी मुलाच्या जन्माला महत्त्व दिले जाते. मुलगा म्हणजे आपला सांभाळ करणारा, आर्थिक परिस्थिती सुधारणे, कुटुंबाचे संरक्षण व भविष्यकाळात व म्हातारपणी मुलाचा आधार अशा कारणांमुळे मुलाच्या जन्माला महत्त्व दिले जाते. कुटुंबाचा आकार हा आई-वडील व दोन मुले एवढा चार सदस्यांचा आहे. अतिशय कमी कुटुंबात आई-वडील आहेत. जी कुटुंबे मागील पिढ्यांपासून इथेच झोपडपट्टीत राहिली आहेत, अशा कुटुंबातच आई-वडिलांबरोबर मुले राहत असल्याचे दिसून आले आहे. यात आई-वडिलांनी स्वतःची झोपडी विकत घेतल्याचे दिसते. परंतु मागील १० ते १५ वर्षांत स्थलांतरित झालेल्या कुटुंबात आई-वडील राहत नसल्याचे दिसून आले आहे व या कालावधीत येणारी कुटुंबे ही साधारणपणे ३५ ते ४५ या वयातील असून ती मजुरी करणारी आहेत. यात पती-पत्नी असे दोन्ही मजुरी करणारी आहेत. पत्र्याच्या खोलीत भाड्याने राहून ही

कुटुंबे आपला उदरनिर्वाह करत आहेत. स्वतःचे व मुलांचे भविष्य घडविण्यासाठी मिळेल ते काम करत आहेत.

कामाचे स्वरूप : स्त्रिया धुणी-भांडीची कामे करून कुटुंबाला हातभार लावत आहेत. म्हणजेच शहरात कुठेतरी स्वतःचे घर घेण्यासाठी व अधिक चांगला रोजगार मिळविण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. या कुटुंबाचे शिक्षण हे ५ वी ते १० वीपर्यंतचे असून कौशल्यावर आधारित असणारे शिक्षण नसल्यामुळे अधिक चांगल्या पगाराची नोकरी कंपनी किंवा चांगल्या व्यवसायात मिळत नाही. यामुळे अर्धकौशल्य असणाऱ्या कामांमध्येच या कुटुंबांना समाधान मानावे लागते आहे. येथील सर्वच कुटुंबांची मुले ही महानगरपालिका शाळांमध्ये शिकत आहेत. म्हणजेच मागील दशकात शहरात स्थलांतर केलेल्या कुटुंबांना शहरातील वातावरणात मिळसण्यासाठी स्वतःचे घर घेण्यासाठी आणखी कालावधी लागणार आहे. नाशिकरोड येथील रेल्वे स्टेशनवरील मालधड्का येथे हमाली करत असणाऱ्या पुरुषांना पाठीच्या मणक्याचा त्रास आहे. यात सातत्याने ओझे उचलत असल्याने मणक्यांचा त्रास होत असल्याचे सांगितले. काही कुटुंबे ही आयुष्यभर कष्ट करून देखील एखादी स्वतःची झोपडी घेऊ शकलेले नाहीत.

म्हातारपणाला वयाच्या ४५ व्या वर्षापासूनच सुरुवात होते. कारण शारीरिक झीज मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने अगदी लवकर म्हातारपणाची लक्षणे दिसात व शारीरिक थकवा प्रचंड येत असतो, म्हणून अशी कुटुंबे पुढील भविष्यात आपले काय होईल, या चिंतेने ग्रस्त आहेत. मुलांचे भविष्य उज्ज्वल व्हावे, त्यांची लग्न व्हावीत व ते सुखात रहावे, चांगले शिक्षण व्हावे, चांगली सरकारी नोकरी मिळावी, मग ती महानगरपालिकेच्या स्वच्छता विभागातील असली तरी आयुष्याचे सार्थक झाल्याचे वाटत असते पण शासनाने अशा नोकऱ्यासुद्धा बंद केल्या आहेत. त्यामुळे अशा लाखो कुटुंबांची आयुष्य आशा अपेक्षा पूर्ण होणाऱ्या नाहीत. आपल्या प्राथमिक गरजा पूर्ण झाल्या तरी पुढील भविष्यात चांगले दिवस येतील, या आशेवर येथील कुटुंबे जगत आहेत. रिक्षा चालविणे, हातगाडीवर फळ विक्री करणे तसेच महिला लघुउद्योगामध्ये काम करतात.

वृद्धांचे आरोग्य : ज्या कुटुंबामध्ये वृद्ध माता-पिता आहेत. त्यांच्या आरोग्यासाठी जास्त काळजी घ्यावी लागते. दवाखान्याचा जास्त खर्च होतो. वृद्धांच्या औषधांसाठी जास्त खर्च करता येत नाही. याचे दुःख कुटुंबियांना आहे. वृद्ध आई-वडील, मुलांचा खर्च, कुटुंबातील कमावती एक व्यक्ती यावर संपूर्ण कुटुंबाचा उदरनिर्वाह होत नाही. म्हणून स्त्रियांना देखील भाजीपाला विक्री करणे. धुणी-भांडीची कामे करणे, हॉटेलमधील धुणी-भांडी इत्यादी बरोबर मिळेल ते काम करावे लागते. कुटुंब प्रमुखाला देखील रक्तदाब, शुगर, मणक्यांचे आजार, हृदयविकार असल्यामुळे जास्त

शारीरिक कष्टाची कामे करू शकत नाही. परिणामी कमी मजुरीची कामे करावी लागतात. यामध्ये होमगार्ड, वॉचमन म्हणून १२ तासांची ड्युटी एकाच जागेवरील करावी लागते. तसे भाजीपाला विक्री करणे अशा स्वरूपाची कामे करावी लागतात. त्यातून फारसे उत्पन्न मिळत नाही. पण शारीरिक कारणांमुळे याच स्वरूपाची कामे करावी लागतात.

पुरुषांच्या आजारपणामुळे स्त्रियांनाच घरातील व घराबाहेरील कामे करावी लागतात. पिण्याच्या पाण्याचा नळ घरात नसल्यामुळे वृद्धांना देखील सार्वजनिक नळावरून पाणी आणावे लागते. वृद्धांना डोळ्यांचा त्रास असल्यामुळे स्पष्ट दिसत नाही. शौचालयांची सोय स्वतंत्र नसल्यामुळे सार्वजनिक शौचालयांचा वापर वृद्धांनाही करावा लागतो. वृद्धांची बसण्याची सोय सार्वजनिक शौचालयात नसल्यामुळे तोल जाऊन पडणे, यासारख्या समस्या निर्माण होतात. डोळ्यांचे ऑपरेशनसाठी लागणारा खर्च कुटुंब करू शकत नाही. जेलरोड आम्रपाली झोपडपट्टीत जळगाव, लातूर, संभाजीनगर, धुळे, जालना, नंदुरबार, मालेगाव इत्यादी ठिकाणाहून स्थलांतरित झालेली कुटुंबे आहेत. ही सर्वच कुटुंबातील पुरुष मजुरी करणे, भाजी विक्री करणे ही कामे करतात तर स्त्रिया धुणीभांडी कामे करतात.

घरगुती उद्योगांचा अभाव : झोपडपट्ट्यात घरगुती उद्योगांचा अभाव असल्यामुळे येथील लोकांना शारीरिक कष्टाची, मजुरीची कामे करावी लागतात. छोटे घरगुती उद्योगांमध्ये खेळणी बनविणे, खाद्यपदार्थ, कपड्यांच्या वस्तू, इलेक्ट्रिकच्या वस्तू बनवणे व शहराच्या विविध बाजारपेठात विकणे, यामुळे झोपडपट्टीतील कुटुंबांना आपला व्यवसाय उभा करता येतो. कुटुंबाचा जीवनमानाचा दर्जा व आर्थिक परिस्थिती सुधारू शकते. मुंबईतील धारावी झोपडपट्टी ही असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांसाठी प्रसिद्ध आहे. विविध प्रकारच्या वस्तू या ठिकाणी बनवल्या जात असतात व देशभरातील व मुंबईतील बाजारात विकल्या जातात. उद्योग व्यवसायातील लागणारी चिकाटी, प्रामाणिकपणा, बोलण्याचे कौशल्य, बाजाराची माहिती, भांडवल उभे करणे, अशा अनेक अडचणी असल्या तरी त्यात पारंपारिक व्यवसायात असणारे लोक आपला वडिलोपार्जित व्यवसाय नव्या परिस्थितीत चांगल्या पद्धतीने करत आहेत.

स्वच्छतागृह : झोपडपट्टीतील आरोग्य हे येथील सार्वजनिक शौचालयांच्या स्वच्छतेवर अवलंबून आहे. येथील शौचालय ही सार्वजनिक असल्यामुळे त्यांच्या स्वच्छतेवर व्यक्तिगत पातळीवर लक्ष दिले जात नाही. पुरेसा पाण्याचा अभाव असल्यामुळे येथील शौचालय ही लवकरच दुर्गंधीयुक्त होतात. पण येथील लोकांना नाइलाजाने या सार्वजनिक शौचालयांचा वापर करावा लागतो. दिवसागणिक झोपडपट्टीत येऊन राहणाऱ्या

लोकांची संख्या वाढते. ती कमी होणे अपेक्षित असताना त्यात भर पडत असते. दहा वर्षात येथे राहणाऱ्या लोकांची संख्या दुप्पट होते परंतु तेवढ्या प्रमाणात स्वच्छतागृह नव्याने बांधली जात नाही. झोपडपट्टीत राहणारी काही कुटुंबे इतरत्र फ्लॅट किंवा रो-हाऊसमध्ये राहायला गेली तरी या ठिकाणची झोपडी भाड्याने दिली जाते. शहरात काम करण्यासाठी, मजुरी करण्यासाठी आलेल्या व्यक्तींना व कुटुंबांना झोपडपट्टीत राहणे हाच एक पर्याय असतो,

आवाजाचे प्रदूषण : झोपडपट्टीत राहण्याच्या - खाण्याच्या पद्धती, भाषा, पेहराव अशा सर्वच बाबतीत शेजारील कुटुंबांशी जुळवून घ्यावे लागते. घरासमोरून येणाऱ्या-जाणाऱ्या लोकांची गर्दी, गाड्या, त्यांचा गोंगाट अशा वातावरणात राहावे लागते. शेजारील लोकांचा टीव्ही, रेडिओ, गाण्यांचे आवाज ऐकावे लागतात. वर्दळीच्या ठिकाणी मोठ्या गाड्यांचे आवाज, छोट्या रस्त्यात गाड्यांची व येणाऱ्या-जाणाऱ्या लोकांची वर्दळ कायमस्वरूपी असते. सार्वजनिक व वैयक्तिक कार्यक्रमांसाठी लावण्यात येणारे डीजेचे आवाज प्रचंड मोठ्या प्रमाणात वाढवले जात असतात. ज्या ठिकाणी असे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. तेथील जवळच्या घरात राहणाऱ्या व्यक्तींना याचा प्रचंड त्रास सहन करावा लागतो. यामुळे कधी कधी भांडणे होत असतात.

पर्यावरणीय समस्या : झोपडपट्टीतील व्यक्ती कुठेही व कोणत्याही प्रकारची कामे करतात व आपल्या कुटुंबाच्या गरजा भागवतात, येथील कुटुंबांना कौटुंबिक समस्या व प्राथमिक गरजा भागवण्यापेक्षा त्या वस्तीतील पर्यावरणीय समस्या जास्त प्रमाणात त्रासदायक असतात. कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यांमुळे परिसरात दुर्गंधी पसरते. ओल्या कचऱ्यामुळे वेगवेगळे विषाणू तयार होतात व त्यामुळे त्या परिसरात रोगराई पसरते व लोक आजारी पडतात. येथील घरे पक्की नसल्यामुळे पावसाळ्यात गळतात, जवळपास येथील सर्वच घरांच्या भिंतींना ओलावा येतो व जमिनीवरही ओलावा तयार होतो. घरातील खाण्या पिण्याच्या वस्तूंवरही याचा परिणाम होत असतो. प्रत्येकाच्या कुटुंबामध्ये शौचालयाची सुविधा नसल्यामुळे वस्तीतील सार्वजनिक शौचालयांचा वापर करावा लागतो. याचा परिणाम या शौचालयांची दुर्गंधी संपूर्ण वस्तीतील परिसरात पसरत असते. म्हणून येथे श्वास घेणे देखील येथील लोकांना कठीण जाते. ज्या कुटुंबांच्या घराजवळ शौचालय आहेत व जिथे कचरा टाकला जातो, त्या कुटुंबांना सर्वाधिक त्रास हा दुर्गंधीचा असतो. त्या कुटुंबातील लोक सातत्याने आजारी पडतात.

स्त्रियांचे आरोग्य : स्त्रियांना कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांबरोबर पतीच्या बरोबरीने मजुरी करावी लागते. त्यामुळे तिच्या शरीराची झीज मोठ्या प्रमाणात होते. मुलांना जन्म देणे, कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्या सांभाळणे अशा परिस्थितीत या स्त्रियांचे कुपोषण होते व अनेक

आजारांना सामोरे जावे लागते. यात पाठदुखी, सांध्यांचे आजार पाण्यात राहिल्यामुळे व सतत शारीरिक कष्टाची कामे केल्यामुळे अशा स्त्रिया विविध आजारांना बळी पडतात व वेळप्रसंगी मृत्यू पावतात. तसेच संपूर्ण कुटुंब, लहान मुले उघड्यावर येतात. शेती, बांधकाम व्यवसाय, घरगुती उद्योग, भाजीपाला विकणे, कुटुंबांचा सांभाळ करणे, घरचा व बाहेरचा स्वयंपाक, धुणी-भांडी करून मुलांचा सांभाळ, कमी मजुरी, जास्त वेळ काम, अनौपचारिक क्षेत्रातील कामे व घरची कामे अशी दुहेरी कामे स्त्रियांना करावी लागतात.

पालकांचे शिक्षण व आरोग्य : पालकांचे सर्वाधिक शिक्षण आठवीपर्यंत आहे. तर स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण याहीपेक्षा कमी आहे. त्या कुटुंबांना पिण्याचे पाणी हे सार्वजनिक नळावरून आणावे लागते. कधी कधी हे पाणी दूषित असते. तरी देखील हे पाणी प्यावे लागते. यामुळे येथील कुटुंबे आजारी पडतात. कमी पगारामुळे दवाखान्यासाठीचा खर्च परवडत नाही व दवाखान्यात जाता येत नाही. मुलांच्या शिक्षणावर खर्च करता येत नाही व येणारा पगार हा घर भाडे भरण्यात व इतर किरकोळ स्वरूपाच्या खर्चांमध्ये जात असतो. अगोदरचे घेतलेले कर्ज फेडण्यामध्येही पगारातील पैसे द्यावे लागतात. त्यामुळे मिळणारा आठ ते दहा हजार रुपये पगार अतिशय कमी आहे.

स्त्रियांच्या समस्या : विधवा असणाऱ्या स्त्रियांना आपल्या लहान मुलांचे पालनपोषण करणे, त्यांचा सांभाळ करणे अतिशय अवघड आहे. धुणीभांडी करून येणाऱ्या दोन ते तीन हजारात कुटुंब चालत नाही. अतिशय ताण-तणावामुळे अशा स्त्रियांना विविध आजारांना सामोरे जावे लागते. यात हृदयविकारासारखे आजारही लवकर जडतात. आजारपण, घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी दीर्घ कालावधी लागत असतो. अशावेळी सरकारी दवाखान्याचा आधार असतो. येथील स्त्रियांच्या मताप्रमाणे शौचालये ही खराब असतात व त्यातून खूपच दुर्गंधी येते. कुटुंबातील मुले देखील रोजंदारीने काम करतात. त्यातून घर खर्च चालत असतो. महागाई वाढल्यामुळे अशा बऱ्याच गोष्टी आहेत की ज्या पूर्ण करता येत नाही. सातत्याने कुटुंबात अडचणी येत असतात.

झोपडपट्ट्यांतील भौगोलिक परिस्थिती: झोपडपट्ट्यांतील उष्णतेचा होणारा त्रास उन्हाळ्यातील झोपडपट्ट्यांतील परिस्थिती म्हणजेच सतत पंखा असणे व कुलर आवश्यक असते. प्रचंड प्रमाणात होणारा उष्णतेचा त्रास यामुळे येथील लोक ज्या कपड्यांमुळे गरम होणार नाहीत, अशा पद्धतीचे कपडे वापरतात. रात्रीच्या वेळेस रस्त्याच्या कडेला किंवा सार्वजनिक ठिकाणी यात मंदिर, सार्वजनिक हॉल, विहार, जवळची मोकळी जागा अशा ठिकाणी थांबून राहतात व तेथे झोपतात, मोठी मुले ही जास्त करून घराच्या बाहेर इतरत्र वेळ घालवतात. स्त्रियांना व लहान मुलांना सातत्याने घरात राहावे लागते.

स्वयंपाक, धुणीभांडी व इतर घरातील कामे अशाही परिस्थितीत करावी लागतात. वृद्ध लोक घरच्या बाहेर किंवा दारात बसून राहतात. सर्वच घरातील व्यक्तींना झोपड्यांमध्ये दाटीवाटीने झोपावे लागतात. याच ठिकाणी घरातील साहित्य असल्यामुळे आहे त्या जागेवर झोपावे लागते. खाण्या-पिण्याचे पदार्थ, कपडे, भांडी, स्नानगृह हे सर्व एक किंवा दोन छोट्या खोल्यांमध्ये असते. गाड्यांसाठी असणारी पार्किंग म्हणजे रस्त्याच्या आजूबाजूला किंवा गल्लीमध्ये घरासमोर गाडी लावली जाते. यावरूनसुद्धा भांडणे होत असतात. सातत्याने घरासमोर जाणाऱ्या-येणाऱ्या लोकांची वर्दळ असते. एका घरातील बोलण्याचा आवाज सहजपणे दुसऱ्या घरात किंवा घराच्या बाहेर ऐकायला येत असतो. झोपडपट्टीत जवळपास सर्वच घरांमध्ये टीव्ही सातत्याने चालू असतो. कामासाठी बाहेर पडणाऱ्या स्त्रियांना आपल्या मुलांवर लक्ष ठेवण्यासाठी गल्लीतील किंवा शेजारील कुटुंबांना सांगावे लागते.

निष्कर्ष : १. झोपडपट्टीतील कुटुंबांना घरांची समस्या आहे त्यामुळे शासकीय पातळीवरून घरांची समस्या सोडविणे आवश्यक आहे. २. प्रत्येक कुटुंबाला स्वतःचे स्वच्छतागृह बांधून देणे. झोपडपट्टीतील सार्वजनिक स्वच्छतागृहांची संख्या वाढविणे. ३. झोपडपट्टीतील कुटुंबांना कायमस्वरूपी रोजगार, नोकरी उपलब्ध करून देणे. ४. स्त्रियांच्या कौटुंबिक सामाजिक संरक्षणाबरोबर स्वयंरोजगार, मजुरी करताना कामाच्या ठिकाणी अधिक सुरक्षित साधनांचा वापर करणे, जास्तीत

जास्त यंत्रांकडून काम करणे, यंत्रांचा वापर व त्यांचे प्रशिक्षण अशा उपायांमुळे स्त्रियांना अधिक कष्टाची कामे करण्यातून सुटका मिळू शकते. ५. अनुसूचित जाती जमाती, भटके विमुक्त, आर्थिक दृष्टीने मागास असणाऱ्या कुटुंबातील स्त्रियांचा समावेश झोपडपट्टीत आहे. ६. झोपडपट्टीत राहणारी कुटुंबे अनुसूचित जाती- जमाती, भटके विमुक्त व आर्थिक दृष्टीने मागास व दुष्काळी भागातील कुटुंबांची संख्या जास्त आहे. ७. शिक्षण व तांत्रिक शिक्षणाचा अभाव असल्याने येथील स्त्रिया धुणीभांडीची कामे व कंपनीतील मजुरी करतात.

संदर्भ:

१. प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची एप्रिल २०२३
२. विनोद निरभवणे, २०२२ झोपडपट्टी- सामाजिक समस्या, वैशाली प्रकाशन, पुणे
३. विनोद निरभवणे, २०२२ नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक समाजशास्त्रीय अभ्यास, लघु शोध प्रबंध विश्व विद्यालय अनुदान आयोग.
४. कालीदास भांगे आणि चांगदेव मुंडे २०१३ सध्याकालीन भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, संभाजीनगर
५. एस. एन. गंदेवार, भारतीय सामाजिक समस्या, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
६. प्रवीण झा २०१६, लेबर इन कन्टेमपररी इंडिया, ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी
७. युनिक फिचर्स २००१ अर्धी मुंबई मजेस्तिक प्रकाशन गिरगाव मुंबई ४

डॉ. आंबेडकरांचे जातिनिर्मूलन विषयक विचार: जातीव्यवस्थेचे बदलते स्वरूप

डॉ. मदन रामटेके, प्राचार्य, महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, मिंडाळा ता. नागभीड जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना: भारतीय जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण करीत असताना हिंदूंच्या सामाजिक संघटनेच्या मूलभूत तत्वांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता डॉ. आंबेडकरांनी प्रतिपादन केली आहे. कारण हिंदूंच्या सामाजिक संघटनेत जातीला विशेष महत्त्व आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते हिंदू समाजाच्या सामाजिक संघटनेचे तत्व म्हणजे हिंदूंची चातुर्वर्ण व्यवस्था होय. हिंदूंच्या जातीव्यवस्थेबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात चातुर्वर्ण्यासारखी नीच व हलकट व्यवस्था दसरी सापडणार नाही. हिच्यात लोकांची परस्पर मदतीची वृत्ती नष्ट होते आणि ते विकल, विकत व मतवत होतात. या जातीव्यवस्थेने भारतीय समाजाचे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र असे चार विभाग पाडून जातीव्यवस्था (अस्पृश्यता) पाडण्यास रुजुवात झाली. सुरुवातीच्या काळात त्या चार जाती बनल्यात अशा प्रकारे सध्याची जातीवस्था ही प्राचीन वर्णव्यवस्थेची उत्क्रांती आहे असे म्हटले जाते. पण वर्णव्यवस्थेचा अभ्यास करून भारतीय जातीव्यवस्थेची कल्पना येत नाही. म्हणून वर्णपद्धती बाजूला ठेवून जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करावा लागतो असे डॉ. आंबेडकर स्पष्ट करतात.

अन्य धर्मातील जातिभेद व हिंदू धर्मातील जातिभेद यातील फरक सांगताना डॉ. बाबासाहेबांनी महत्त्वाचा निकष सांगितला आहे. तो म्हणजे जातिभेद हा जसा हिंदू धर्माचा अविभाज्य भाग आहे तसा तो इतर धर्माचा भाग नाही. अन्य धर्मीय जातीचे उल्लंघन करण्यास बहिष्कृत करीत नाहीत. हिंदूमध्ये बहिष्कार हे अमोघ असे अस्त्र आहे. हिंदू धर्मातील जातीच्या निर्मितीच्या मुळाशी वंशशुद्धी वा रक्तशुद्धीचा सिद्धांत आहे असे सांगण्यात येते. या सिद्धांताचा फोलपणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दाखवून दिला आहे. तसे पाहता जातीची निर्मिती कशी झाली याबद्दल विस्तृत विवेचन त्यांनी "Caste in India" या त्यांच्या शोधनिबंधात केलेले आहे. परंतु ज्या सिद्धांताचे समर्थन हिंदू धर्माचे पुरस्कर्ते करतात त्यांचे खंडन करणे ही आवश्यक ठरते.

रक्तशुद्धी ही जातीव्यवस्था राखू शकली नाही. जाती- पोटजातीत रोटीबंदी का ? सहभोजनाने रक्त तर बाटत नाही ; पंक्ती भोजनास जाती-जातीस प्रतिबंधक जातीभेदामुळेच हिंदू समाजाचे संघटन होऊ शकलेले नाही असा डॉ. आंबेडकरांचा निष्कर्ष आहे.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, जातीचे चार प्रमुख नियम आहेत जात म्हणजे एक सामाजिक संघटन होय अशी जातीची व्याख्या करता येईल. जातीच्या नियमात १) काही नियमानी बद्ध असलेली हिंदू धर्मातील श्रद्धा २) विवाह ३) भोजन ४) व्यवसाय या चार गोष्टींचा समावेश

होतो. या सर्वांचे विश्लेषण करून डॉ. आंबेडकरांनी जाती म्हणजे काय हे स्पष्ट केले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते हिंदू लोक ज्याप्रमाणे विविध जातीत विभागले गेले आहेत. त्याचप्रमाणे जाती सुद्धा विविध वर्गात विभागल्या गेल्या आहेत. हिंदू हे जातिबाबत जसे विशेष सावध असतात तसेच ते वर्गाच्या बाबतीत दक्ष आहेत. जाती जाणीवे प्रमाणेच वर्ग जाणीव देखील त्यांच्यामध्ये असते. आपल्या अभ्यासावरून डॉ. आंबेडकर असा निष्कर्ष मांडतात की, हिंदू जात म्हणजे खरोखर वर्ग होय आणि जातीची जागरूकता म्हणजे वर्ग जागरूकता होय याबद्दल शंका नाही. जात ही वर्णव्यवस्थेची उत्क्रांती आहे असे म्हटले जाते. परंतु डॉ. आंबेडकरांना ही गोष्ट मान्य नाही ते म्हणतात की, जात हा वर्गाचा विपर्यास असून कोणत्याही प्रकारे बघितल्यास ती सुद्धा विरुद्ध गतीने झालेली उत्क्रांती होय.

जाती निर्मूलनविषयक विचार : भारतातील जातीची जडण उत्पत्ती आणि प्रचार या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांनी जाती अंतर्गत विवाहित जातीचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले आहे. भारतीय समाजात विवाहाच्या संदर्भात अत्यंत कठोर असे नियम आहेत. हिंदू समाजात विवाहाच्या व्यवहारात हे नियम प्रत्यक्ष आढळून येतात. विवाहाच्या बाबतीत तर हिंदू समाज परंपरावादी आहे. एक जात दुसऱ्या जाती बरोबर कोणत्याही प्रकारचे वैवाहिक संबंध ठेवत नाही इतकेच नव्हे तर कोणतीही व्यक्ती याचे उल्लंघन करू शकत नाही. अंतर्विवाहाचे कठोर नियम हेच जाती व्यवस्थेचे कारण आहे. जातीच्या उत्पत्ती संबंधीचे विश्लेषण हे जाती अंतर्गत विवाहाशी संबंधित आहे. कारण डॉ. आंबेडकर यांच्यामते जाती अंतर्गत विवाह हेच जातीचे एकमेव वैशिष्ट्य होय.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की. जातीवस्था ही सामाजिक समता, बंधुत्व आणि स्वातंत्र्याला घातक आहे. जातीव्यवस्था ही पर्णतः मानवी मल्यांच्या विरोधी आहे. जाती ही एक अशी व्यवस्था आहे की, जी प्रत्येक प्रकारच्या सुधारणेमध्ये अडथळा निर्माण करीत असते. जातीची समस्या ही केवळ समाजमूलक नाही. ती जर सामाजिक समस्या असतील तर ती समस्या आतापर्यंत नष्ट झाली असती. परंतु शेकडो वर्षांपासून टिकून असलेली जाती व्यवस्था उच्चवर्णीयांनी आपल्या हितोपोद्देशासाठी निर्माण केली आहे. कारण जातीव्यवस्थेला धार्मिक मान्यता आहे हे डॉ. आंबेडकरांनी सप्रमाण सिद्ध केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील जातीव्यवस्थेचे निर्मूलनासंबंधीचे विश्लेषण "Annihilation of Caste" या ग्रंथात केली आहे.

१(जाती नष्ट करण्याच्या संदर्भात काही विद्वानांनी असे मत मांडले आहे की, जाती नष्ट करण्यासाठी प्रथम पुढे जाती नष्ट कराव्यात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्पष्ट करतात की, हे विचार अशा गृहीत प्रमेयावर आधारित आहेत की विभिन्न जातीपेक्षा पोट जातींमध्ये रुढी आणि दर्जामध्ये बराच सारखेपणा आहे. पण ही कल्पना चुकीची आहे पोटजातीचे एकत्रीकरण शक्य आहे असे गृहीत धरले तरी पुढे जातीचे निर्मूलन होऊन हळूहळू जाती नष्ट होतील याची शाश्वती नाही. उलट पोटजाती नष्ट करण्याचा परिणाम जाती अधिक मजबूत करण्याकडेच होईल. आणि जाती अधिक शक्तिशाली बनून त्या अधिक घातक होतील. म्हणून हा उपाय परिणामकारक नाही किंवा व्यवहार्य देखील नाही. असे मत डॉ. आंबेडकरांनी मांडले होते.

२(जाती नष्ट करण्याचा दुसरा उपाय म्हणून आंतरजातीय सहभोजन आवश्यक आहे असे मानले जाते पण डॉ. आंबेडकरांना हा उपाय देखील योग्य वाटत नाही. आंतरजातीय सहभोजने करणाऱ्या अनेक जाती आहेत. परंतु स्वजातीची जाणीव वृत्ती नष्ट करण्याकरिता सहभोजन यशस्वी ठरू शकत नाही असा सर्वांचाच अनभव आहे.

आंतरजातीय विवाह हाच जाती निर्मूलनाचा एक चांगला उपाय आहे असे डॉ. आंबेडकर सूचिततात. त्यांच्या मते रक्त संबंधानेच आपलकीची भावना निर्माण होते. या नातेसंबंधाच्या भावनेशिवाय जातीने निर्माण केलेली विभक्तपणा परकेपणाची भावना कधीच नष्ट होणार नाही. म्हणूनच डॉ. आंबेडकर या निष्कर्षाप्रत येतात की जाती मोडण्याचा खरा उपाय म्हणजे आंतरजातीय विवाह हाच होय. जातीपासून मुक्त होण्यासाठी दुसरा कोणताही उपाय उपयुक्त ठरणार नाही.

शेकडो वर्षांपासून भारतीय समाजात दृढ झालेल्या जातीव्यवस्थेत आंतरजातीय विवाह सहजपणे घडून येणार नाही. त्याकरिता ज्या धर्मशास्त्रांनी जाती व्यवस्थेच्या कल्पना बिंबविल्यात त्या धर्मशास्त्रांच्या दास्यातून लोकांना मुक्त करणे आवश्यक आहे. या धर्मग्रंथावर त्यांचा विश्वास आणि श्रद्धा आहेत. तो विश्वास आणि धार्मिकवृत्ती प्रथम नष्ट करावी लागेल. त्यानंतरच लोक आंतरजातीय विवाहास तयार होतील आणि जातीच्या तटबंदी कोसळतील. अशा प्रकारचे निर्भीड परंतु वस्तुनिष्ठ विचार डॉ. आंबेडकरांनी मांडले आहे.

ब्राह्मणांपासून मराठ्यांपर्यंत सर्व जातीत रक्तमिश्रण घडून आल्याचे डॉ. आर. भांडारकर या समाजशास्त्रज्ञांच्या आधाराने डॉ. आंबेडकर स्पष्ट करतात. मात्र पुढे ते स्वतःच आपला युक्तिवाद बिनतोडपणे मांडतात प्रत्येक जात ही स्वतंत्र वंश आहे. ब्राह्मणाने वंशसिद्धी राखली तर मद्रासच्या काळ्याकड ब्राह्मणांत व पंजाबच्या श्वेतवर्णीय ब्राह्मणात कोणते साम्य आहे ? उलट मद्रासचा अस्पृश्य व ब्राह्मण हे वंशाने जास्त निकट आहेत. कोणत्याही

समाजात सुद्ध व निकोप प्रजा निर्मितीकरिता न्याय्य संयोग मान्य झालेला आहे. परंतु जातीव्यवस्थेने हेही उद्दिष्ट साध्य होत नाही योग्य व अनरूप स्त्री-पुरुषांना एकत्र येण्यास जातीव्यवस्था प्रतिबंध करते. ती निव्वळ भिन्न जातींमुळे, इतकेच नव्हे तर पोटजातींमध्ये विवाहास प्रतिबंध आहे. प्रजावृद्धी अशा बंदनामुळे कशी साध्य होणार?

या बंधनामुळे हिंदू समाजातील पोटजातीत मुलींच्या विवाहाचा प्रश्न बिकट झालेला आहे. त्यातूनच मुलींकरिता हुंडा देण्याची व पैशाचे आमिष दाखवून विवाह उरकून घेण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. पोटजातीचे संरक्षण ही भावना देखील कुणातही हत्या करण्याचा प्रकार देखील जातिव्यवस्थेचा परिणाम आहे. मुला मुलींना जातीबाहेर विवाह करण्याची मूभा राहिली असती तर हुंडाबळीचे प्रकार क्वचितच आढळले असते. जात नसलेली आदर्श समाज व्यवस्था कशी राहिल याची कल्पना देखील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेली आहे. ही समाज रचना समता, स्वातंत्र्य व बंधुत्व या तत्त्व त्रयीवर आधारलेली हवी. समाजाच्या एका टोकास घडून येणारे परिवर्तन दुसऱ्या टोकापर्यंत पोहोचण्यास या समाजात वाव राहिल. विभिन्न गटांच्या सुखदुःखात प्रत्येक गट जाणीवपूर्वक सहभागी होईल.

जातिव्यवस्थेचे बदलते स्वरूप : प्राचीन भारतातील जातिव्यवस्था ही अत्यंत कठोर व बंधनकारक होती. हजारो वर्षेपर्यंत टिकून राहिलेली जाती व्यवस्था परिवर्तित होण्यासाठी औद्योगीकरण. नागरिकरण. वाहतक व दळणवळणाची साधने. शिक्षण. विज्ञानाचा प्रभाव. अर्थप्रधान संस्कृती. नवीन मूल्ये व कायदे पाश्चीमात्य संस्कृतीचा प्रभाव. सामाजिक व राजकीय आंदोलने, व्यक्ती स्वातंत्र्याचा प्रभाव इत्यादी घटक कारणीभूत ठरले आहेत. यामुळे प्रस्थापित जातिव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. एकंदरीत हजारो वर्षांपूर्वी जाती व्यवस्थेचे स्वरूप होते ते स्वरूप आज राहिलेले नाहीत. जातिव्यवस्थेत पुढील घटकांमुळे आमुलाग्र परिवर्तन घडून आले.

१(**औद्योगीकरण:** औद्योगिकरणाचा भारतीय समाजावर झालेला महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे जातिव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आल्यामुळे कारखान्यात एकाच वेळी अनेक जातीचे लोक एकत्र काम करू लागले आहेत. एकत्र काम करण्याने त्यांच्यात पारस्परिक संपर्क वाढला व यामुळे श्रेष्ठ कनिष्ठेची व स्पृश्य अस्पृश्यांची भावना कमी होऊ लागली. पर्यायाने जातीचे अत्यंत कठोर नियम औद्योगिकरणामुळे काही प्रमाणात शिथिल झाले आहेत.

२(**नागरीकरण:** नागरी करणाच्या प्रक्रियेत मोठ मोठे शहरे निर्माण झालीत. शहरात असंख्य जाती व अनेक धर्माचे लोक एकत्र राहू लागले. शहरातील गर्दीत असंख्य

जातीची बंधने पाळणे अशक्य होऊ लागली. त्यामुळे श्रेष्ठ कनिष्ठ जातीचा संपर्क येऊ लागला.

३(**वाहतूक व दळणवळणाची साधने:** भारतीय समाजातील वाढत्या दळणवळण साधनांमुळे निरनिराळ्या राज्यांचा परस्परांशी संपर्क येऊ लागला. भौगोलिक पृथक्ता नष्ट झाली. व्यक्तीचीही विचारदृष्टी व्यापक झाली व याचा परिणाम जातीय भावना कमी होण्यास मदत होऊ लागली.

४(**शिक्षण व विज्ञानाचा प्रभाव:** शिक्षणाच्या निमित्ताने वेगवेगळ्या जातीतील तरुण-तरुणी एकत्र येऊ लागलेत शिक्षण सर्वांसाठीच खुले झाल्याने पूर्वी ज्यांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारण्यात आला होता तेही शिक्षण प्राप्त करू लागले. खले शिक्षण व शिक्षणामुळे झालेली ज्ञानाची वाढ, लोकांचे पारंपारिक दृष्टिकोन बदलविण्यासाठी महत्वाचे ठरलेत. विज्ञानामुळे नवनवीन शोध लागलेत ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या. तसेच विज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानामुळे भारतीय समाजातील अनिष्ट चालीरिती, रूढी, प्रथा, परंपरा यांच्या विषयीचे लोकांचे दृष्टिकोन हळूहळू बदलू लागले आहेत.

५(**समाज सुधारकांचा प्रभाव:** राजा राम मोहन राय गो.गो. आगरकर. महात्मा जोतीराव फले. शाह महाराज, संत गाडगेबाबा, महर्षी कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाज सुधारकांनी भारतीय जातीव्यवस्थेवर कडाडून टीका केली. जाती व्यवस्थेतील प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा यांना दूर करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. या समाजसुधारकांच्या विचार प्रभावामुळे जाती व्यवस्थेची कठोर बंधने थोडेफार का होईना सैल झाली व जाती व्यवस्थेचे स्वरूप बदलू लागले.

६(**नवीन मूल्ये व कायदे :** भारतीय संविधानाने स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय या मानवी मूल्यांचा स्वीकार केला. कायद्याने देशातील सर्व व्यक्तींना एकसमान ठरविले. त्यामुळे जातीव्यवस्थेत उच्चनीच भाव राहिला नाही.

७(**जातीव्यवस्थेतील संरचनात्मक परिवर्तन:** जाती व्यवस्थेने भारतीय समाजाचे खंडात्मक विभाजन केले होते. प्रत्येक जातीचा व्यवसाय संस्कृती व हितसंबंध वेगवेगळे राहत होते. त्यामुळे प्रत्येक जात आपल्याला दसऱ्या जातीपासून पथक किंवा वेगळाच समजत असे. परंतु विद्यमान काळात कारखाने, चळवळी, कार्यालये, राजकीय व सामाजिक आंदोलने यांच्याद्वारे वेगवेगळ्या जातीतील लोकांत संपर्क येऊ लागला. त्यामुळे जातीभेदाची भावना नष्ट होऊन जातीची पृथक्ता संपुष्टात आली. जातिव्यवस्थेत व्यक्तीचा दर्जा व प्रतिष्ठा त्यांच्या जागतिक वरून ठरत असे. परंतु आधुनिक काळात व्यक्तीचा दर्जा, व्यक्तीच्या गुणवत्तेवर, कार्यक्षमतेवर, नेतृत्वावर व आर्थिक परिस्थितीवरून ठरतो.

जातीव्यवस्थेत ब्राह्मणांना अत्यंत श्रेष्ठ स्थान होते आणि ब्राह्मणांच्या प्रभुत्वावरच जातीव्यवस्था आधारित होती. परंतु आधुनिक काळात सर्वच जातीतील लोक शिक्षण व नोकरीची द्वारे हस्तगत करू लागली. नवनवीन व्यवसाय करू लागले यामुळे सहाजिकच आधुनिक काळात ब्राह्मणांचे वर्चस्व कमी झाले. सर्वानाच शिक्षा व नोकरीची दारे खुली असल्याने जातीभेदावर आधारित उच्चनीच भावना लोप पाहू लागली. कनिष्ठ जातीतील लोकही शिक्षण घेऊन उच्च जातीचे रीतीरिवाज पाहू लागले आहेत. यातूनच समाजाची गतीशीलता ही वाढली श्रेष्ठ व कनिष्ठ जातीतील अंतर कालांतराने कमी झाले.

८(**जातीव्यवस्थेच्या निर्बंधातील बदल:** प्राचीन भारतीय समाजातील जाती व्यवस्थेत विवाह विषयक अनेक निर्बंध होते. प्रत्येकाला आंतरविवाहाचे पालन करावे लागत असे जातीच्या बाहेर कोणीही विवाह करू शकत नव्हता. परंतु आधुनिक काळात शिक्षण, औद्योगीकरण, नागरिकीकरण इत्यादीमुळे असंख्य जाती एकत्र आल्यात. त्यांच्यात संपर्क व स्नेह वाढला आणि आंतरजातीय विवाह सुरू घडून यायला सुरुवात झाली. बालविवाहाला आळा बसला आणि विधवांनाही पुनर्विवाह करणे शक्य झाले. प्रेम विवाह, आंतरजातीय विवाह मोठ्या प्रमाणात व्हायला सुरुवात झाली.

समारोप : भारतीय जातीव्यवस्थेने खान पानाच्या संदर्भातही अत्यंत कळक नियम केले होते. वरच्या व श्रेष्ठ जातीतील लोक खालच्या किंवा कनिष्ठ जातीच्या लोकांचे अन्न खात नव्हते. परंतु आज मात्र खानपान विषयक निर्बंधही सैल झाले आहेत. जातीव्यवस्थेच्या नियमाप्रमाणे व्यक्तीला आपल्या जातीचा पारंपारिक व्यवसाय करावा लागत असे. दुसरा कोणताही व्यवसाय करता येत नव्हता. परंतु आधुनिक काळात शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या बळावर कोणत्याही जातीची व्यक्ती कोणताही व्यवसाय करू शकते. जाती व्यवस्थेतील वरिष्ठ जातींनी अस्पृश्यांवर जे सामाजिक व धार्मिक निर्बंध लादले होते ते आज संपूर्णपणे नष्ट झाले आहेत. जातीव्यवस्थेत व्यक्तीची जात त्याच्या जन्मावरून ठरत होती. परंतु जन्माला गौण स्थान प्राप्त झाले आहे. पूर्वी जातीव्यवस्थेत जन्माला असलेले महत्त्व आज कमी झाले आहे. जातीव्यवस्थेत जातीचे संघटन जात पंचायतद्वारे केले जात असे, आता जात पंचायतीचे स्वरूप संपूर्णतः बदलले असून जात पंचायतीची जागा आता जातीय संघटनांनी घेतली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जाती विषयक विचार यातून उद्धृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ:

१. *अनिहिलेशन ऑफ कास्ट* - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा गौरव ग्रंथ - महाराष्ट्र शासन

G-20 समुह: एक नवीन राजकीय दृष्टीकोन

प्रा. डॉ. एन. डी. बालपांडे, राज्यशास्त्र विभाग, न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड, ता. नरखेड जि. नागपूर

सारांश: जग झपाट्याने बदलत आहे आणि जागतिक अर्थव्यवस्थाही त्याच वेगाने बदलत आहे. यात जुळवून घेणे आणि त्याचवेळी विकासाचे निकष राखणे हे आव्हानापेक्षा कमी नाही. अशा वातावरणात विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये परस्पर संवाद आणि उत्तम समन्वय असणे अत्यंत आवश्यक आहे आणि यामुळेच G-20 सारख्या जागतिक आर्थिक मंचाची कल्पना करण्यात आली. सप्टेंबर १९९९ मध्ये अस्तित्वात आल्यानंतर, G-20 आता जगातील सर्वात शक्तिशाली आर्थिक मंच बनला आहे. विविधतेवर आणि सर्वसमावेशकतेवर विश्वास ठेवणारे हे व्यासपीठ आहे त्याच अनुषंगाने प्रस्तुत शोधलेखात G-20 समुह आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर त्याचा परिणाम यावर चर्चा करण्यात आली आहे.

मुख्य शब्द: जागतिक व्यवस्था, वैश्विक भावना, मानव कल्याण, सामूहिक निर्णय.

प्रस्तावना: G 20 किंवा ग्रुप ऑफ ट्वेंटी, हा एक आंतरराष्ट्रीय मंच आहे ज्यामध्ये १९ देशांची सरकारे आणि केंद्रीय बँक गव्हर्नर आणि युरोपियन युनियन यांचा समावेश आहे, मात्र, आता आफ्रिकन युनियनही त्यात सामील झाला आहे. G 20 चा उद्देश जागतिक आर्थिक आणि आर्थिक समस्यांचे निराकरण करणे, आर्थिक स्थिरतेला प्रोत्साहन देणे आणि शाश्वत आणि सर्वसमावेशक आर्थिक वाढीस प्रोत्साहन देणे आहे, सदस्य देशांना धोरणावर चर्चा करण्यासाठी आणि समन्वय साधण्यासाठी एक मंच प्रदान करून, G 20 जागतिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावते. १९९९ मध्ये स्थापन झालेल्या जगातील वीस सर्वात मोठ्या अर्थव्यवस्थांचा ग्रुप ऑफ ट्वेंटी (G20) हा एक गट म्हणून कल्पित होता जो सर्वात महत्त्वाच्या औद्योगिक आणि विकसनशील अर्थव्यवस्थांना एकत्र आणून आंतरराष्ट्रीय आर्थिक आणि आर्थिक स्थिरतेवर चर्चा करेल. त्याची वार्षिक शिखर परिषद, २००८ मध्ये सुरू झालेल्या G20 नेत्यांचा मेळावा, अर्थशास्त्र तसेच इतर महत्त्वाच्या जागतिक समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी एक प्रमुख मंच बनला आहे. शिखर परिषदेदरम्यान द्विपक्षीय बैठकांमुळे काहीवेळा मोठे आंतरराष्ट्रीय करार झाले आहेत आणि २००८ च्या आर्थिक संकटाला या गटाच्या सर्वात प्रभावी कामगिरीपैकी एक म्हणजे त्याचा जोरदार प्रतिसाद होता पण विश्लेषकांनी कोविड-१९ साठीच्या रोगाला त्याच्या मंद प्रतिसादावर टीका केली आहे. अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या कार्यकाळात, युनायटेड स्टेट्समध्ये संघर्ष झाला. व्यापार, हवामान आणि स्थलांतर धोरणावरील उर्वरित गटासह राष्ट्राध्यक्ष जो बिडेन यांनी कॉर्पोरेट कर आकारणीवर नवीन जागतिक करार मिळवून बहुपक्षीय सहकार्याकडे परत येण्याचे आश्वासन दिले, परंतु उच्च आणि कमी उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये हवामान बदल, आर्थिक वाढ आणि चालू युद्धाचा परिणाम यासारख्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवरून संघर्ष वाढत गेला. युक्रेन मध्ये पण मतभेद वाढत आहेत. नवी दिल्ली येथे २०२३ च्या शिखर परिषदेत, भारताने आफ्रिकन युनियनचे समूहाचे

सर्वात नवीन सदस्य म्हणून स्वागत करून त्यांच्या नेतृत्वाची विश्वासाहता मजबूत करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. G20 गट आणि भारताच्या अध्यक्षपदाबाबत भारताचे पंतप्रधान सकारात्मक आणि आशावादी होते. भारताने 1 डिसेंबर रोजी औपचारिकपणे G20 चे अध्यक्षपद स्वीकारले आणि भारताचे G20 अध्यक्षपद हा इतिहासातील एक पाणलोट क्षण आहे कारण ते सर्वांच्या भल्यासाठी व्यावहारिक जागतिक उपाय शोधून महत्त्वाची भूमिका बजावू पाहत आहे आणि असे करताना वसुधैव कुटुंबकम किंवा जग एक कुटुंब आहे याचा खरा आत्मा प्रकट करते. भारतासाठी ही मोठी आणि महत्त्वाची कामगिरी आहे. यामुळे देशाची जागतिक प्रतिमा तर उंचावलीच, शिवाय भारत जगातील आघाडीच्या राष्ट्रांमध्ये उभा राहण्यास सक्षम होत आहे.

G20 गटाची स्थापना: सुरुवातीला ही केंद्रीय बँकांचे अर्थमंत्री आणि गव्हर्नर यांची संघटना असायची. त्याची पहिली परिषद डिसेंबर १९९९ मध्ये जर्मनीची राजधानी बर्लिन येथे झाली. २००८ मध्ये जगाला भयानक मंदीचा सामना करावा लागला. यानंतर त्याचे रूपांतर आघाडीच्या नेत्यांच्या संघटनेत झाले. यानंतर वर्षातून एकदा G-20 राष्ट्रांच्या नेत्यांची बैठक घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला. G-20 मध्ये एकूण १९ देशांचा समावेश आहे (भारत, यूएसए, चीन, रशिया, ब्राझील, कॅनडा, अर्जेन्टिना, ऑस्ट्रेलिया, फ्रान्स, जर्मनी, इंडोनेशिया, इटली, जपान, मेक्सिको, कोरिया प्रजासत्ताक, सौदी अरेबिया, दक्षिण आफ्रिका, तुर्की, यूके) आणि युरोपियन युनियन समाविष्ट आहेत.

G-20 ची कार्यशैली: G-20 मध्ये दोन समांतर ट्रॅक आहेत. फायनान्स ट्रॅक आणि शेरपां ट्रॅक. शेरपांच्या बाजूने, G-20 प्रक्रियेचे समन्वय सदस्य देशांच्या शेरपांद्वारे केले जाते जे नेत्यांचे वैयक्तिक प्रतिनिधी आहेत. फायनान्स ट्रॅकचे नेतृत्व सदस्य देशांचे अर्थमंत्री आणि सेंट्रल बँकेचे गव्हर्नर करतात. दोन्ही ट्रॅकमध्ये कार्यरत गट आहेत ज्यामध्ये सदस्यांच्या संबंधित मंत्रालयांसह आमंत्रित/अतिथी देश आणि विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे

प्रतिनिधी सहभागी होतात. फायनान्स ट्रॅकचे नेतृत्व प्रामुख्याने अर्थ मंत्रालय करते. हे कार्य गट प्रत्येक अध्यक्षपदाच्या संपूर्ण कार्यकाळात नियमितपणे भेटतात. शेरपां वर्षभर वाटाघाटींवर देखरेख करतात. शिखर परिषदेच्या कार्यसूचीवर चर्चा करतात. G20 चे सर्वात मोठे उद्दिष्ट आर्थिक सहकार्य आहे, यामध्ये समाविष्ट देशांचा एकूण जीडीपी जगभरातील देशांच्या ८० टक्के आहे. G20 अध्यक्षपद एका वर्षासाठी G20 अजेंडा चालवते आणि शिखर परिषदांचे आयोजन करते, G20 मध्ये दोन समांतर ट्रॅक आहेत, अर्थमंत्री आणि सेंट्रल बँकेचे गव्हर्नर वित्त ट्रॅकचे नेतृत्व करतात. शेरपांच्या बाजूने, G20 प्रक्रियेचे समन्वय सदस्य देशांच्या शेरपांद्वारे केले जाते, जे नेत्यांचे वैयक्तिक प्रतिनिधी असतात. फायनान्स ट्रॅकचे नेतृत्व सदस्य देशांचे अर्थमंत्री आणि सेंट्रल बँक गव्हर्नर करतात. दोन ट्रॅकमध्ये, विषयाभिमुख कार्यगट आहेत ज्यात सदस्य त्यांच्या संबंधित मंत्रालयांमधून तसेच आमंत्रित/अतिथी देशांचे प्रतिनिधी आणि विविध आंतरराष्ट्रीय संस्था (फायनान्स ट्रॅकचे नेतृत्व मुख्यत्वे अर्थ मंत्रालयाने केले आहे) भाग घेतात. हे कार्य गट प्रत्येक अध्यक्षपदाच्या संपूर्ण कार्यकाळात नियमितपणे भेटतात. शेरपां वर्षभरातील वाटाघाटींचे पर्यवेक्षण करतात, शिखर परिषदेच्या अजेंडावर चर्चा करतात आणि G20 च्या मुख्य कार्यात समन्वय साधतात. याशिवाय, असे संपर्क गट आहेत जे G20 देशांतील नागरी समाज, संसद सदस्य, थिंक टँक, महिला, तरुण, कामगार, व्यवसाय आणि संशोधकांना एकत्र आणतात. गटाला कायमस्वरूपी सचिवालय नाही. प्रेसीडेंसीला ट्रोइका द्वारे समर्थित आहे, जसे पूर्वीचे, वर्तमान आणि येणारे अध्यक्ष. भारताच्या अध्यक्षपदाच्या काळात, ट्रोइकामध्ये अनुक्रमे इंडोनेशिया, भारत आणि ब्राझील यांचा समावेश होता. ब्राझीलच्या अध्यक्षपदाच्या काळात ट्रोइकामध्ये भारत, ब्राझील आणि दक्षिण आफ्रिका यांचा समावेश असेल.

G-20 शिखर परिषदेची उद्दिष्टे:

१(सार्वजनिक आर्थिक समस्यांवर चर्चा करणे: G20 शिखर परिषदेद्वारे, जगातील प्रमुख आर्थिक पक्षांचे नेते आर्थिक विकास, व्यापार, उद्योग आणि अर्थव्यवस्थेची स्थिती यासारख्या विविध आर्थिक समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी एकत्र येतात.

२(सहकार्य आणि सुसंवाद वाढवणे: G20 शिखर परिषद जगातील विविध देशांमधील सहकार्य आणि सौहार्द वाढवण्याचा प्रयत्न करते. याद्वारे देशांमधील व्यापार, गुंतवणूक आणि इतर आर्थिक क्षेत्रातील सहकार्याला चालना मिळते.

३(गरीबी निर्मूलन: G20 शिखर परिषदेत गरिबी कमी करण्यासाठी आणि विकास सुनिश्चित करण्यासाठी उपायांचा विचार केला जातो.

४(साक्षरता आणि शिक्षण: समिष्टमध्ये शिक्षण आणि साक्षरता या विषयांवर चर्चा केली जाते, ज्याचा

मुख्य उद्देश जगभरातील शिक्षणाचा अधिकाधिक प्रवेश आणि गुणवत्ता सुनिश्चित करणे आहे.

५(बँकेरियाविरोधी विचार करणे: समृद्धी बरोबरच, G20 शिखर परिषदेत जीवाणूविरोधी घटकांविरुद्धच्या उपाययोजनांवर चर्चा केली जाते, जेणेकरून हवामान बदल आणि पर्यावरणाच्या हानिकारक प्रभावांना सामोरे जावे.

भारताचे मुख्य मुद्दे: १(परिषदेदरम्यान, युनायटेड स्टेट्स, मेक्सिको आणि कॅनडा यांच्यात सुधारित उत्तर अमेरिकन मुक्त व्यापार करार झाला, ज्याला युनायटेड स्टेट्स-मेक्सिको-कॅनडा करार असे नाव देण्यात आले. २(यासोबतच अमेरिका आणि या देशांमधील इंटरमीडिएट रेंज न्यूक्लियर फोर्सेस ट्रीटीवर चर्चा झाली. ३(परिषदेदरम्यान, त्याच्या सदस्य देशांना हवामान बदल आणि विषमतेमुळे उद्भवणाऱ्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी धाडसी पावले उचलण्याचा संदेश देण्यात आला आहे. ४(जर आपण भारताबद्दल बोललो, तर सुरुवातीपासूनच सर्व G-20 परिषदांमध्ये भारताचा ठळकपणे सहभाग आहे. यावेळच्या शिखर परिषदेत भारताच्या प्रमुख मुद्द्यांमध्ये तेलाच्या किमती स्थिरता, दहशतवादी फंडिंग थांबवणे आणि मनी लॉन्ड्रिंगचा मुद्दा समाविष्ट आहे. ५(याशिवाय जागतिक व्यापार संघटनेत सुधारणा करण्याचा मुद्दाही भारताच्या अजेंड्यात समाविष्ट आहे. G-20 हा केवळ व्यापाराचा मुद्दा नसावा, मग तो दोन देशांमधील असो की इतर देशांमधील असो, अशी भारताची इच्छा आहे. ६(जागतिक बँकेने गेल्या महिन्यात जाहीर केलेल्या व्यवसाय सुलभतेच्या यादीत २३ अंकांनी झेप घेत ७७ व्या क्रमांकावर गेल्याने जगाच्या नजरा भारताकडे लागल्या आहेत. ७(गेल्या वर्षीही टी-२० देशांनी भारताकडून शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासासाठी उचललेली पावले आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेतील भारताचे योगदान यावर प्रकाश टाकला होता. ८(जागतिक अर्थव्यवस्था, शाश्वत विकास, हवामान बदल आणि फरारी आर्थिक गुन्हेगारांवरील कारवाई हे काही मुद्दे आहेत जे संपूर्ण जगाच्या हिताचे आहेत. या मुद्द्यांवर सदस्य देशांमधील सहकार्य वाढले पाहिजे, असे भारताचे मत आहे.

भारताला मुख्य प्रवाहात आणणे: विध्वंसक कोविड-१९ साथीच्या आजारानंतर जबरदस्त आर्थिक सुधारणा आणि पुनर्बांधणीसाठी जगभर त्याची प्रशंसा होत असताना भारताला G20 चे अध्यक्षपद मिळाले. महामारीच्या काळात, भारताने 'लसीचा चमत्कार' केला होता, आणि १०० देशांना कोरोना लसीचे ३० कोटींहून अधिक डोस पुरवले होते, त्यापैकी बहुतेक विकसनशील देश (ग्लोबल साउथ) होते. या 'लस मैत्री'ने जगामध्ये भारतासाठी प्रचंड सद्भावना निर्माण केली. अनेक जागतिक नेत्यांनी असेही म्हटले की भारताच्या लसीने त्यांचे प्राण वाचवले आणि आताही ही लस त्यांच्या

शिरामध्ये धावत आहे. भारताचे G20 अध्यक्षपद हा एक अशा भारताचा उत्सव होता ज्याने आपल्या सांस्कृतिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक खोली, विविधता आणि भव्यतेमध्ये 'पाच हजार वर्ष जुनी सभ्यता असलेला देश' म्हणून आपला वारसा पुन्हा प्राप्त केला होता. कोणार्कचे सूर्यमंदिर असो, नालंदा विद्यापीठाची पार्श्वभूमी असो किंवा भारत मंडपमध्ये स्थापित केलेली नटराजाची विशाल मूर्ती असो, १८ हजार कलाकारांनी सादर केलेले ३०० सांस्कृतिक कार्यक्रम, शास्त्रीय आणि लोकनृत्य, प्राचीन रुद्रवीणा संगीत, संवादात्मक कला प्रदर्शन आणि भारताचे अफाट अन्नासह अर्पण केल्या जाणाऱ्या विविध पदार्थांच्या रूपात शक्ती सर्व वैभवात आणि भव्यतेने सादर केली गेली. विलक्षण नवीन भारताला जागतिक मंचाचे केंद्रबिंदू देखील बनवले गेले. टेक ४.० आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI), रोबोटिक्स आणि स्पेस मधील यशांसह भारताची आर्थिक वाढ आणि तांत्रिक उपलब्धी समजून घेण्याची संधी भारतीय आणि परदेशी दोन्ही सहभागींना मिळाली. चंद्राच्या शिवशक्ती बिंदूवर चंद्रयान-३ लँडिंगचे यश भारतीय आणि उर्वरित जगाच्या मनात अजूनही ताजे होते. भारताचे असाधारण शाश्वत विकास प्रयत्न, म्हणजे सबका साथ, सबका विकास, आणि प्रभावी सामाजिक परिवर्तन प्रकल्प दीपगृहासारख्या तेजाने सादर केले गेले आणि हे दाखवून दिले की ते केवळ इतर विकसनशील देशांमध्येच नव्हे तर विकसित देशांमध्ये देखील लागू केले जाऊ शकतात.

निष्कर्ष: जागतिक राजकारण आणि अर्थव्यवस्थेतील गोंधळात पार पडलेल्या G-20 परिषदेचे निकाल भारतासाठी सकारात्मक आहेत. अमेरिकेचे

राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांचा संरक्षणवाद आणि अमेरिका-चीन व्यापार युद्धाबरोबरच आर्थिक निर्वंध, तेलाच्या किमतीतील चढउतार, युरोपीय महासंघातील अडचणी, जगाच्या विविध भागांतील अशांतता आणि निर्वासितांची गंभीर समस्या यासारखी आव्हाने लक्षात घेऊन ही परिषद होत झाली आहे. जगभरातील लोकांचे डोळे स्थिर होते. ज्याच्या आधारे कोणताही तात्काळ निष्कर्ष काढता येईल अशी कोणतीही मोठी घोषणा सहभागी राष्ट्रप्रमुखांकडून करण्यात आली नसली, तरी जे करार झाले आहेत आणि वाढलेली एकजूट यामुळे भविष्यात नक्कीच सुधारणा होण्याच्या आशा वाढल्या आहेत. अमेरिका आणि चीनने शुल्कावरील स्पर्धा तात्पुरती स्थगित केली आहे, तर अमेरिका, मेक्सिको आणि कॅनडा यांच्यात एक नवीन करार झाला आहे. जगाच्या दिवसेंदिवस बदलत्या वातावरणात, विकसनशील देशांमधील परस्पर संवाद आणि समन्वय आर्थिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. अशाप्रकारे, परस्पर सहकार्य आणि समजूतदारपणाने, सर्व देश केवळ जागतिक आव्हानांना तोंड देऊ शकत नाहीत तर स्वतःला आर्थिकदृष्ट्या मजबूत बनवू शकतात.

संदर्भ सूची:

1. Bhart2023, home page G20, [https:// www.g20.org/hi/g20-india-2023/logotheme](https://www.g20.org/hi/g20-india-2023/logotheme)
2. Dharendra singh, <https://navbharattimes.indiatimes.com/>
3. Before leaving- for-indonesia-bali-pm-modi-said proud-moment-for-india-to-get-next presidency- 23202886.html
4. Vikaspidia <https://hi.vikaspedia.in/news>
5. <https://www.g20.org/hi/workstreams/>

महिला विकासाच्या दृष्टीने लाडकी बहीण योजना: सामाजिक सिंहावलोकन

डॉ.प्रदीप एच. गजभिये, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, न.प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड, तह-नरखेड.

सारांश: महाराष्ट्र सरकारने माझी लाडकी बहीण योजना सुरू केली आहे. माझी लाडकी बहीण योजना जाहीर झाल्यापासून राज्यभरात ती चांगलीच गाजली आहे. या योजनेला महिलांकडून उत्स्फूर्त पाठिंबा मिळत आहे. महिला रांगेत उभे राहून या योजनेचा लाभ घेत आहेत. या योजनेअंतर्गत सर्व पात्र महिलांना दरमहा १५०० रुपयांची मदत मिळणार आहे. महाराष्ट्र राज्यातील सुमारे दीड कोटी महिलांना या योजनेचा लाभ होणार आहे. महाराष्ट्र राज्य शासन दर महिन्याला लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात ठराविक रक्कम जमा करेल जेणेकरून राज्यातील सर्व महिलांचा निरंतर व सर्वांगीण विकास व्हावा. या योजनेत फक्त २१ ते ६५ वयोगटातील महिलाच पात्र असतील. प्रस्तुत शोधलेखात महिला विकासाच्या दृष्टीने लाडकी बहीण योजनेचे महत्व विषद करण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना: इतिहास आणि संस्कृतीमुळे भारताला संपूर्ण जगात विशेष स्थान आहे. सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, लष्करी सामर्थ्य इत्यादी बाबतीत आपल्या देशाचा जगातील सर्वोत्तम देशांमध्ये समावेश होतो. स्वातंत्र्यानंतर देशात ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी पुढाकार घेण्यात आला असला, तरी अलीकडच्या काळात या क्षेत्रातील उपक्रम अधिक तीव्र झाले आहेत. यासाठी समाजातील मानवी संसाधने सातत्याने सुधारित, बळकट आणि सक्षम करण्यात येत असून समाजातील निम्मी लोकसंख्या महिला आहे, त्या दृष्टीने त्यांच्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जात आहेत. डॉ.आंबेडकर म्हणाले होते की, एखाद्या समाजाची प्रगती अचूक जाणून घ्यायची असेल, तर त्या समाजातील महिलांची स्थिती जाणून घ्या. कोणत्याही समाजाच्या लोकसंख्येच्या निम्म्या भाग स्त्रियांचा असतो यावरून समाज किती सशक्त असू शकतो, याचा अंदाज येतो. त्यांना सोबत घेतल्याशिवाय कोणताही समाज संपूर्णपणे सुधारू शकत नाही. समाजाच्या आदिम रचनेतून सत्तेच्या लालसेने शोषणाला जन्म दिला आहे. महिलांना द्वितीय श्रेणी म्हणून पाहण्याची प्रथा ही या गोष्टीची महत्त्वाची बाजू आहे. भारत आणि संपूर्ण जग पुरुषप्रधान समाजाच्या चौकटीत जगत आहे. येथे हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे की, जेव्हा आपण महिला सक्षमीकरणाविषयी बोलत आहोत, तेव्हा याचा अर्थ असा नाही की पुरुषप्रधान समाज मातृसत्ताक समाजात बदलला पाहिजे. भारतात मातृसत्ताक समाजाची संकल्पना ईशान्येकडील इतर काही जमातींमध्ये दिसून येते, जिथे स्त्रियांचे प्राबल्य आहे. जगातील काही जमाती जसे की चीनचा मोसुओ, कोस्टा रिकाची त्रिब्रि टोळी, न्यू गयानाची नागोविसी जमात मातृसत्ताक आहे. इथे फक्त महिलाच राजकारण, अर्थकारण आणि सामाजिक उपक्रमांशी संबंधित निर्णय घेतात. समाजाला निरोगी दिशेने वाटचाल करायची असेल, तर मातृसत्ताक किंवा पितृसत्ताक न राहता समाज तटस्थ राहिल्यास उत्तम समाजरचना निर्माण होऊन खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समान सक्षम होतील. सध्याच्या काळात स्त्रिया त्यांच्या उन्नतीकडे वाटचाल करत आहेत

पण महिलांचा दर्जा नेहमीच इतका खालावलेला नव्हता. वैदिक काळापर्यंतचा विचार केला तर याआधीही स्त्रिया सन्माननीय जीवन जगत होत्या. याआधीही ती खंबीर आयुष्याची साक्षीदार आहे. नंतरच्या वैदिक काळापासून स्त्रियांच्या स्थितीत बदल झालेला नाही. महिलांवर अगणित बंधने लादली जाऊ लागली. मधल्या काळात स्त्रियांची अवस्था दयनीय झाली होती. भारतीय इतिहासातील भक्ती चळवळीदरम्यान महिलांबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित झाला असला, तरी सततच्या हल्ल्यांमुळे महिला पुन्हा घरात बंदिस्त झाल्या. कोणत्याही हल्ल्यात महिलांचे सर्वाधिक शोषण होते. उपभोगाच्या वस्तूत रूपांतरित झालेल्या स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न आधुनिक काळात पुन्हा सुरू झाले. प्रदीर्घ प्रयत्न आणि चळवळीतून पुढे जाऊन महिलांनी स्वतःच्या हक्कांसाठी लढा देऊन अनेक नव्या संधींचा मार्ग खुला केला. त्यांना अजूनही अनेक ठिकाणी सामाजिक-आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समान वागणूक दिली जात नाही, जो या सुसंस्कृत समाजात त्यांचा हक्क आहे. महिलांसाठी शक्यतांचे एक मोठे दार अजूनही वाट पाहत आहे, जे त्यांचे सक्षमीकरण चालू ठेवल्यासच ते उघडू शकेल. पूर्वीपासूनच सरकारद्वारे अनेक महिलांसाठी योजना आखण्यात येत आहेत पण या योजनेचे महत्व विशेष आहे कारण रक्कम सरळ महिलांच्या खात्यात जमा होणार आहे त्या दृष्टीने या योजनेविषयी सविस्तरपणे खाली विश्लेषित केलेले आहे.

लाडकी बहीण योजना: लाडकी बहीण योजना महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदेजी यांनी २८ जून रोजी राज्याच्या अंतरिम अर्थसंकल्पात सुरू केली आहे, या योजनेचे उद्दिष्ट महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य, आरोग्य आणि पोषण आणि जीवनमान सुधारून त्यांच्या कुटुंबातील महत्त्वपूर्ण भूमिका मजबूत करणे आहे. महाराष्ट्र राज्यात महिला अशक्तपणाच्या आजाराच्या बळी ठरतात, बहुतेक महिलांना या आजाराने ग्रासले आहे आणि महिलांमध्ये अशक्तपणाचे प्रमाण ५० टक्के पेक्षा जास्त आहे, गरिबीमुळे योग्य उपचार न मिळाल्याने महिलांना अशक्तपणा येतो एखाद्याच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. ही बाब लक्षात

घेऊन महाराष्ट्र राज्य शासनाने मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहिन योजना सुरू केली असून, या योजनेच्या माध्यमातून महिलांच्या बँक खात्यात दरमहा १५०० रुपये राज्य शासनाकडून डीबीटीद्वारे वर्ग केले जाणार आहेत, जे महिलांना गरजांसाठी किंवा खानपानासाठी वापरल्या जाऊ शकतात. लाडकी बहिन योजनेसाठी महाराष्ट्र राज्य शासनाने ऑनलाईन आणि ऑफलाईन माध्यमातून अर्ज करण्याची प्रक्रिया सुरू केली आहे, ऑनलाईन अर्ज करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य शासनाकडून अधिकृत संकेतस्थळ प्रसिद्ध करण्यात आले आहे, या वेबसाइटद्वारे योजनेसाठी पात्र महिला अर्ज करू शकतात. लाडकी बहिन योजना ऑनलाईन फॉर्म सुद्धा करू शकता. जर महिलांना ऑनलाईन फॉर्म भरता येत नसेल तर त्या ऑफलाईन पद्धतीने अर्ज करू शकतात, अर्ज करण्यासाठी महिलांना माझी लाडकी बहिन योजना फॉर्म मिळवावा लागेल आणि कागदपत्रे जोडल्यानंतर जवळच्या अंगणवाडी केंद्र, सेतू सुविधा केंद्र, सीएससी केंद्र, ग्रामपंचायत येथे जावे लागेल आणि सरकारी सेतू सुविधा त्यांना केंद्रात जाऊन जमा करावी लागेल, त्यानंतर महिलांना योजनेचा लाभ मिळू लागेल असे स्वरूप या योजनेचे आहेत.

योजनेची उद्दिष्टे: १(योजनेद्वारे दिले जाणारे सहाय्य, एक प्रकारे, रोजगाराची शक्यता वाढवेल. २(योजनेंतर्गत सरकारने महिलांना दरमहा १५०० रुपये देण्याची घोषणा केली आहे. ३(या योजनेंतर्गत मिळालेल्या मदतीमुळे राज्यातील महिला स्वावलंबी आणि आर्थिकरित्या सक्षम बनू शकतील.

योजनेचे फायदे आणि वैशिष्ट्ये: १(राज्यातील महिलांनी त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारावी आणि स्वावलंबी आणि सक्षम व्हावे यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. २(या योजनेअंतर्गत पात्र महिलांना दरमहा १५०० रुपयांची आर्थिक मदत मिळेल. ३(ही रक्कम थेट त्यांच्या बँक खात्यात जमा केली जाईल. ४(या योजनेअंतर्गत अर्ज करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे शुल्क आकारले जात नाही. ५(यामुळे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनण्यास आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण करण्यात मदत होईल. ६(आता महिलांना सरकारी कार्यालयात जाण्याची गरज नाही. ती नारी शक्ती दूत अॅपवरून ऑनलाईन अर्ज करू शकते. ७(या योजनेत ३ मोफत गॅस सिलिंडर दिले जातील आणि मुख्यमंत्री अन्नपूर्णा योजनेंतर्गत दरवर्षी महिलांना स्वयंपाकासाठी ३ गॅस सिलिंडर दिले जातील. ८(वयक्तिक आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यात मदत होईल. ९(या योजनेचा लाभ राज्यातील त्या गरीब निराधार महिलांना दिला जाईल

ज्यांचे वय २१ ते ६५ वर्षे दरम्यान आहे आणि त्यांचे वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न २.५ लाख रुपयांपेक्षा कमी आहे.

योजनेसाठी पात्रता: १(केवळ महाराष्ट्रातील महिला रहिवाशांना या योजनेचा लाभ घेता येईल. २(या योजनेत फक्त २१-६५ वयोगटातील महिलाच पात्र असतील. ३(विधवा, परित्यक्ता, घटस्फोटित महिला पात्र असतील. ४(आधार बँक खात्याशी जोडलेला असावा. ५(जर कोणतीही महिला सरकारी कर्मचारी असेल आणि राज्यात निवृत्तीनंतर पेन्शन घेत असेल, तर तिला या योजनेअंतर्गत लाभ दिला जाणार नाही.

समारोप: महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण त्यांचे संपूर्ण भविष्य ठरवते. जर आपण स्वतःचे निर्णय घेऊ शकलो तर आपण खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र आहोत. भारतीय समाजरचनेत स्त्रिया घराबाहेर पडल्या नाहीत, त्यामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य नव्हते. पैशासाठी ते वडील, भाऊ, पती किंवा मुलगा अशा कुटुंबातील पुरुषांवर अवलंबून असत. आज ही परिस्थिती बदलली आहे. महिला घराबाहेर पडल्या आहेत, शिक्षण घेत आहेत आणि सर्व क्षेत्रात काम करत आहेत. ते सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रात समान पगारावर काम करत आहेत परंतु खाजगी क्षेत्रात, अनेक वेळा आणि अनेक ठिकाणी त्यांना अजूनही भेदभावाला सामोरे जावे लागते. खाजगी क्षेत्रात आजही अशी असमानता कायम आहे आणि ती दूर करण्याची गरज आहे. काही उदाहरणे वगळता, चित्रपट दिग्दर्शन, उद्योजकता आणि कॉर्पोरेट नेतृत्व यासारख्या क्षेत्रांमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व आहे, यावरून पुरुष वर्चस्वाची चिन्हे उपस्थित असल्याचे दिसून येते. सध्या प्रचलित लाडकी बहिन या योजनेचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे पात्र महिलांना दर महिन्याला १५०० ची आर्थिक मदत मिळते. यामुळे महिलांना त्यांचे आरोग्य आणि पोषण सुधारण्यास मदत होते. महिला शिक्षण किंवा स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी या पैशाचा उपयोग करू शकतात व एकंदरीत त्यांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत मिळू शकते.

संदर्भ-सूची:

1. दै.लोकसत्ता, शुक्रवार, 13 ऑगस्ट 2024
2. hindustantimes.com/maharashtra/maharashtra-assembly-budget-2024-2025
3. <https://www.mahasamvad.in>
4. <https://mhcorner.in/majhi-ladki-bahin-yojana-update>
5. <https://www.esakal.com/maharashtra/mukhyamantri-majhi-ladki-bahin-yojana>

दक्षिण नागपूर मधिल सोनझारी समुदायातील कुटुंबांना शासकिय योजनांचा लाभ घेतांना येणाऱ्या समस्या आणि उपाय

प्रा. डॉ. सुनिल कोडापे, कार्यकारी प्राचार्य, श्री भैर्याजी पाढरीपांडे नॅशनल इन्स्टिटयुट ऑफ सोशल वर्क, हनुमान नगर, नागपूर. मो. नं. ९४२१७१०८२७ kodapesunil@gmail.com

प्रस्तावना : आदिवासींचे वास्तव्य भारताच्या जवळ जवळ सर्व प्रांतांत आहे. त्यांचे प्रमाण व स्वरूप यांच्या आधारे त्यांचे सात विभागांत विभाजन करता येते. काही प्रांत असे आहेत की, जेथे आदिवासींची संख्या पंचवीस टक्क्यापेक्षा अधिक आहे. लक्षद्वीप, मिझोरम या प्रांतांत तर ९० टक्के पेक्षा जास्त असल्याचे दिसते. मेघालय, नागालँड येथेही २५ टक्के पेक्षा अधिक आदिवासींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण आहे. भारतातील काही प्रांत असे आहेत की, ज्यांत एकूण लोकसंख्येतील आदिवासींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण ५ ते २५ टक्के आहे. मध्य प्रदेशातील एकूण लोकसंख्येतील आदिवासींचे प्रमाण २३ टक्के ७७. असे असले तरी त्यातील काही विभागात आदिवासींची संख्या लक्षणीय आहे. महाराष्ट्राचीही स्थिती काहीही अशीच आहे. गडचिरोली, चंद्रपूर, नंदूरबार येथे आदिवासी फार मोठ्या संख्येने राहतात. महाराष्ट्र प्रदेश पूर्वी तीन भागात विभागलेला होता. मुंबई इलाखा, मध्य प्रदेश आणि हैद्राबाद संस्थान. आजचा पश्चिम महाराष्ट्र मुंबई इलाख्यात होता. वऱ्हाडाचा काही भाग मध्य प्रदेशात होता तर मराठवाडा निझामाच्या संस्थानात (स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर त्याला हैद्राबाद स्टेट म्हणू लागले) होता. १९५६ मध्ये भाषावार प्रांतरचना अस्तित्वात आली आणि संयुक्त महाराष्ट्र अस्तित्वात आला. आदिवासी जमातींची नोंद करून त्यांची पहिली यादी १९५० मध्ये जाहीर करण्यात आली. त्यावेळी असलेली क्षेत्रीय बंधने १९७६ मध्ये उठविण्यात आली. १९७६ नुसार जाहीर केलेली आदिवासी जमातीची यादी उपलब्ध आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ११.२३ कोटी इतकी असून, त्यापैकी आदिवासींची लोकसंख्या १०५.१० लक्ष इतकी आहे. ही राज्याच्या लोकसंख्येच्या ९.८ टक्के इतकी आहे. महाराष्ट्रातील जमातीचे यादीत एकूण ४५ आदिवासी जमातींचा समावेश असून, त्यातील प्रमुख जमाती भिल्ल, महादेव, परधान, डोंगर कोळी, राजगोंड, वारली, कोकणा, ठाकुर, ठाकर, काथोडी कोळी, मल्हार, आंध, कोरकू धारणा हया आहेत. समाजातील कमकुवत घटकांपैकी आदिवासी घटक अत्यंत दुर्बल असून, भारतीय घटनेच्या कलम ४६ खाली समाजाच्या दुर्बल घटकांच्या आणि विपेशत : अनुसूचित जाती, जमाती शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक हितसंबंधाकडे विपेश लक्ष देऊन

त्यांचा विकास करण्याकरिता आणि त्यांना सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारचे शोषण यापासून संरक्षण देण्यास शासन कटीबद्ध आहे. त्याप्रमाणे आदिवासी क्षेत्राचा तसेच या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी केंद्र शासनाने केलेल्या सूचना व मार्गदर्शक तत्वे यानुसार राज्य शासनाने आदिवासींसाठी एक स्वतंत्र जनजाती क्षेत्र उपयोजना सन १९७५-७६ मध्ये तयार केली व त्याची अंमलबजावणी १ एप्रिल १९७६ पासून सुरू केली. या आदिवासी उपयोजनेमध्ये महाराष्ट्रातील १५ जिल्ह्यातील ६७ तालुक्यांमध्ये ६९८२ गावे व १२ शहरे यांचा समावेश आहे. त्याशिवाय आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या लहान लहान भागांची नोंद करून ज्या गावात ५० टक्क्यांहून अधिक आदिवासी लोकसंख्या आहे अशा गावांचा समूह तयार करून त्या समूहातील आदिवासींचा विकास करण्याच्या दृष्टीने ४३ सुधारित क्षेत्र विकास गट (माडा) व २४ लघु सुधारित क्षेत्र विकास गट (मिनीमाडा) केंद्र शासनाच्या संमतीने मंजूर करण्यात आले. विकासाचे विविध प्रारूप तयार करून वेगवेगळ्या प्रांतात राहणाऱ्या आदिवासींचा विकास घडविण्याचे प्रयत्न शासनाकडून होत आहे. आदिवासींचा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकिय विकास घडवून आणण्यासाठी अनेक योजना तयार करून राबविल्या जात आहे. योजनेचा लाभ घेवून आदिवासी आपला विकास साधण्याचा प्रयत्न करतांना दिसत आहे. परंतु अपवाद म्हणून महाराष्ट्रातील सोनझारी /झरेका ही जमात शासनाच्या योजनापासून तथा विकास प्रक्रियेपासून वंचित आहे. त्यांच्याकडे मुळ निवासाचे प्रमाणपत्र नसल्याने त्यांना जात प्रमाणपत्र मिळविण्यासाठी अडचणी येत आहे. प्रमाणपत्र नसल्यामुळे आदिवासी विकासाकरीता कार्यरत असलेल्या योजनांचा लाभ हे समुदाय घेवू शकत नाही. त्यामुळे त्यामध्ये शिक्षणाप्रती उदासिनता दिसून येते. शिक्षण नसल्याने त्यांच्या सर्वांगीण विकासाला बाधा निर्माण झाली आहे. सामाजिक कार्यकर्ते आणि समाज कार्य महाविद्यालयाच्या पुढाकाराने व मार्गदर्शनाखाली केवळ चार व्यक्तींना जात प्रमाणपत्र प्राप्त झाले आहे.

सोनझारी जमातीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : सोनझारी जमातीला 'सोनझारी' या नावाने सोळखले जाते. हि जमात मुख्यतः सबलपुर, मांडला, नागपूर,

भंडारा, सागर, छिंदवाडा, आर्वि, मुबई, कल्याण, वसई, कोचरगाव, नाशिक, धुळे, गुजरात, वलसार, नावसारी, कोकण, रत्नागिरी, रामगड, बिलासपुर, बस्तर जिल्हा, मानेगाव, बालाघाट इत्यादी प्रदेशात आढळून येते. ८० ते ९० वर्षांपूर्वी हि जमात मुख्यतः ओडिसा राज्यात राहत होती. उदनिर्वाहासाठी हि जमात इतरत्र पसरली. जिथे-जिथे त्यांच्या व्यवसायासाठी जागा मिळेल तिथे ते स्थानिक झाले. राहण्यासाठी बेसरतच्या नळीदार झोपळपट्ट्या बनवून वर छत म्हणून फाटके धोतर, फाटके कपडे टाकायचे. यांचा पोषाख म्हणजे झाडाचे साल, पाने. त्यांचे खाद्य म्हणजे जनावरांचे मांस. सोने झारणे हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय आहे. सोनझारी यांच्या शब्दशा अर्थ म्हणजे सोने+ झरी म्हणजेच झारणे किंवा धुणे यापासून सोनझारी हा शब्द तयार झाला आहे. कर्णल हाल्टन यांच्या मते, सोनझारी ही गोंड जमातीतील पोट जात आपणास गोंडी समाजाच्या आडनावा वरून लक्षात येते. उदा. मडावी, टेकाम, आत्राम, मसराम इ. बिलासपुर मधील सोनझारी लोकांचे असे मानने आहे यांच्या पूर्वजांची वस्ती बालाघाट येथील लांजी या ठिकाणी असावी.

या जाती संबंधीत आख्यायिका आहे की यांच्या प्रथम पुर्वजाने पार्वतीच्या मुकूटा मधील काही सोने त्यावेळी चोरले जेव्हा हा मुकुट छोटा नागपूर प्रदेशातील जनुना नदित पडला व तो आणण्यासाठी त्यांच्या पूर्वजास पाठवले गेले. म्हणून त्यांनी केलेल्या अपराधाबद्दल महादेवाने या जमातीला शिक्षा केली, की तुम्ही नेहमी दारिद्र्यात जिवन व्यक्तीत कराल. सद्य स्थितीत सोनझारी जमातीकडे अनेकांचे लक्ष जात नाही व त्या जमातीच्या विकासासाठी कोणतेही प्रयत्न केले जात नाही. या जमातीत जास्तीत जास्त तिन पिढीचे लोक राहतात. कुटुंबात १० ते १५ लोकसंख्या आहे. सोनझारी जमातीतील लोकांची आर्थिक स्थिती गंभीर आहे. त्यांना सरकार कडून आदिवासी म्हणून मान्यता मिळाली नाही. त्यांच्या जातीचे प्रमाणपत्र अजून पर्यंत बनलेले नाही. त्यामुळे सरकारच्या सुखसुविधा व योजनांचा त्यांना लाभ मिळत नाही. सोने काढणे, कचरा गोळा करणे, हातमजुरी करणे इत्यादी व्यवसाय ते करतात. पण त्याच बरोबर या जमातीतील लोक कपडे, भांडे व झाडू मारणे अशा पध्दतीची कामे करित असतात. कारण या जमातीतील लोक पूर्वी शिक्षण घेत नव्हते आणि आताही शिक्षण जास्त प्रमाणात घेत नाही. या जमातीतील लोकांच्या वस्तीमधील मुले-मुली १० ते १२ वी पर्यंतचे शिक्षण घेऊन समोरचे शिक्षण सोडून देतात. मुळ गावात वास्तव्य अल्पसे असल्यामुळे लहान मुलांना सक्तीचे शिक्षण घेता येत नाही. पालकांमध्ये शिक्षणाबद्दल उदासीनता आहे त्यामुळे मुले शिक्षणापासून वंचित अपवादाने मुलाने

शाळेत प्रवेश घेतला तर इतर विद्यार्थ्यांशी समरस होत नाही. जात प्रमाणपत्र नसल्यामुळे अनुसूचीत जमातीच्या विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या शिष्यवृत्तीचा लाभ घेता येत नाही. समाजात उच्च शिक्षित युवावर्गाचा अभाव शिक्षणाची जाणीव जागृती निर्माण करणारे प्रेरणास्त्रोत उपलब्ध नाही. शैक्षणिक पात्रतेच्या अभावी बौद्धिक शैक्षणिक स्पर्धेत इतर आदिवासी जमाती सह सहभागी होत नाही. शासनाच्या कल्याणकारी योजनांचा समाजाला लाभ घेता येत नाही. राशन कार्ड, आधार कार्ड, बि. पि. एल. कार्ड, निवडणूक ओळखपत्र, जात प्रमाणपत्र आदि आवश्यक बाबी नसल्याने शासनाच्या महत्वाकांशी योजनांपासून वंचित असल्यामुळे ग्रामपंचायत, नगरपंचायत मध्ये प्रतिनिधित्व दर्शविता येत नाही. आजही हा समुह बऱ्याच संसाधनापासून अलिप्त आहे. एक तर आर्थिक परिस्थिती हलाकीची आहे आणि शासनाकडून कोणतीही आर्थिक मदत नाही. अशा स्थितीत हा समुह आपले जिवन व्यतीत करीत आहे. आज या समूहाला विकासाच्या प्रक्रीयेत सहभागी करून भारतीय संविधानाने नागरिकाला दिलेले मूलभूत हक्क, अधिकार आणि समान न्याय मिळविण्यासाठी त्यांना जागृत करणे काळाची गरज बनली आहे.

अध्ययन विषयाचे महत्त्वप्रस्तुत : शोध निबंधासाठी सदर विषय निवडण्यामागे प्रमुख कारण सोनझारी समुदायातील लोकांजवळ जातप्रमाणपत्र नसल्यामुळे हा समुदाय शासकीय योजनापासून वंचित व, विकासापासून कोसो दूर राहीला आहे. सामाजिक विकासाकरीता शासनाने आखलेले धोरण व धोरणानुसार तयार केलेल्या विविध योजना, ज्यामधून समुदायाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. आज देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७८ वर्ष झाली. नुकतेच आपण भारतीय संविधान स्विकारून ७५ वर्ष पूर्ण केले असून यापुढे संपूर्ण वर्ष अमृतमहोत्सवी वर्ष म्हणून साजरा करणार आहोत. संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला दिलेले मूलभूत अधिकार, हक्क आणि कर्तव्य याबाबत विचार करणार आहोत. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि समान न्याय हा भारतीय राज्य घटनेचा आत्मा आहे. संविधानातील तरतुदी आणि त्या तरतुदीचा लाभ सामान्य नागरिकांना मिळतो का? याबाबतीत विचार होणे गरजेचे आहे. आदिवासीकरीता शासन विविध योजना राबवित असून योजनेच्या माध्यमातून आदिवासींचा सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक विकास साधण्याचा प्रयत्न असतांना आदिवासी समुदायातील एक जमात शासनाच्या विविध योजनापासून वंचित असून त्यांच्या सार्वजनिक विकासात अडचणी येत आहे. इतर सवलती मिळत नसल्यामुळे त्यांना अनेक वाईट प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. आणि तसेच त्यांच्या

शिक्षणावर वाईट असा परिणाम घडून येत आहे. त्यांच्याकडे जातप्रमाणपत्र नसल्यामुळे त्यांचा त्यांच्या शिक्षणावर वाईट परिणाम सुद्धा होत आहे. त्यांच्या करिता राबवण्यात येणाऱ्या सोई-सवलतींची त्यांना पूर्णपणे माहिती व्हावी आणि त्यांना त्या सोई सवलतींचा पूर्ण लाभ व्हावा या हेतुने हा विषय अध्ययनासाठी घेतला आहे.

संशोधनाचे उद्देश: १) वैयक्तिक व कौटुंबिक माहिती जाणून घेणे. २) समुदायातील लोकांची आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थिती जाणून घेणे. ३) जात प्रमाणपत्र आणि शासकिय योजना प्राप्त करतांना येणाऱ्या समस्या जाणून घेणे. ४) समस्यांचा समुदायातील लोकांवर झालेला परिणाम जाणून घेणे. ५) समुदायातील लोकांच्या शासन व शासनकर्ते यांचे कडून अपेक्षा जाणून घेणे.

संशोधन प्रश्न: १) सोनझारी समुदायातील लोकांचे कौटुंबिक व आर्थिक स्थिती कशी आहे? २) त्यांची सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिती आदिवासी समुदायाशी एकरूप आहे का? ३) या समुदायातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय काय? ४) त्यांची कौटुंबिक स्थिती कशी आहे? ५) या समुदायात किती कुटुंबाने प्रमाणपत्रासाठी प्रयत्न केले? ६) किती कुटुंबाना प्रमाणपत्र प्राप्त झाले आणि शासकिय योजनांचा लाभ घेतला? ७) प्रमाणपत्र प्राप्त करतांना कोणत्या अडचणी आल्या? ८) आलेल्या अडचणीवर समुदायातील लोकांनी काय उपाययोजना केली? ९) सध्याच्या स्थितीत प्रमाणपत्र आणि शासकिय योजना याबाबत काय स्थिती आहे? १०) समुदायातील लोकांचा शासन व शासनकर्त्याकडून कोणत्या अपेक्षा आहेत?

उपकल्पना: १) उत्तरदात्यांची कौटुंबिक, आर्थिक स्थिती कमकुवत आहे कारण शिक्षण व जागृतीचा अभाव आहे. २) उत्तरदात्यांची सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिती आदिवासी समुदायाशी समरस आहे, त्यात भिन्नता दिसत नाही. ३) जातीचे सबळ पुरावे नसल्याने जात प्रमाणपत्र घेतांना अडचणी येत येत आहेत. ४) कुटुंबाचे स्थायी मुळ निवासाची शासकिय कार्यालयात नोंद नसल्याने मुळ निवासी बाबत निश्चितता दिसत नाही. ५) सामाजिक कार्यकर्ते आणि शासनाने समुदायाचे सखोल परिक्षण करून अनुसूची जमातीबाबतचे प्रमाणपत्र देण्याची अपेक्षा करतात.

अध्ययनाचे क्षेत्र व विश्व : संशोधनाचे अध्ययन क्षेत्र हे दक्षिण नागपूर प्रभागातील सोनझारी नगर, नागपूर हे अध्ययन क्षेत्र म्हणून निवडले. त्या वस्तीमधिल ८५ कुटुंबातील एकुल लोकसंख्या ४५० हे अध्ययन विश्व आहे.

संशोधन आराखडा: प्रस्तुत अध्ययनाचा मुख्य हेतु व उद्देश लक्षात घेता संशोधनाची दिशा ठरविण्यात आली.

लोकांना येणाऱ्या या समस्या आणि त्या समस्यांचा त्यांच्या कुटुंबावर एकंदरीत समुदायावर होत असलेला परिणाम लक्षात घेवून लागणारी आवश्यक माहिती कुठे व कोणाकडून आणि कशी प्राप्त करायची याबाबतचे सविस्तर पुर्व नियोजन करणे म्हणजेच संशोधन आराखडा निश्चित करणे होय. संशोधनाचा हेतु लक्षात घेऊन प्रस्तुत अध्ययनात वर्णनात्मक व निदानात्मक संशोधन आराखडा घेण्यात आला आहे. त्याकरीता सर्व प्रथम दक्षिण नागपूर विभागातील सोनझारी समुदाय हे संशोधनाचे क्षेत्र निश्चित करण्यात आले आहे. सर्वप्रथम त्या वस्तीला भेट देवून त्या सर्व क्षेत्राची पहाणी केली आहे. वस्तीमध्ये असलेले समाज कार्यकर्ते, त्या क्षेत्रात कार्यरत सामाजिक संस्था, शासकिय विभाग यांना भेटी देण्यात आल्या आणि समुदायाबाबतची सविस्तर वास्तविकता जाणून घेतली. त्या संदर्भात लोकांचे विचार जाणून घेतले व त्यांच्याकडे असलेले लिखित पुरावे लक्षात घेवून काही प्रश्न तयार करण्यात आले. माहिती गोळा करण्यासाठी मुलाखत अनुसूची, वैयक्तिक चर्चा, समुह चर्चा आणि निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला. प्राप्त तथ्यांवर प्रक्रियन करून सारणीयन व सारणीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहे.

प्रमुख निष्कर्ष: १) प्रस्तुत अध्ययनात सर्वाधिक ६२ टक्के उत्तरदाते हे अशिक्षित असून शिक्षण घेणाऱ्यामध्ये प्राथमिक शिक्षण घेतले आहेत. २) प्रस्तुत अध्ययनात सर्वाधिक ८६ टक्के उत्तरदाते हातमजुरी करणारे असून कुटुंबातील महीला कचरा गोळा करण्याचा व्यवसाय करतात. ३) प्रस्तुत अध्ययनात सर्वाधिक ९४ टक्के उत्तरदात्यांची सोनझारी झरेका मातृभाषा असून कुटुंबा व्यतीरिक्त हिंदी, मराठी बोलीभाषेचा वापर करतात. ४) प्रस्तुत अध्ययनात सर्वाधिक ५४ टक्के उत्तरदाते दर दिवसाला ३०० ते ५०० रु. कमविणारे आहेत. ५) बहुसंख्य उत्तरदात्या कुटुंबातील पुरुष वर्ग रोजगार मिळविण्यासाठी काही दिवसाकरीता बाहेर ठिकाणी जातात. ६) प्रस्तुत अध्ययनात बहुसंख्य कुटुंब स्वतःला आदिवासी समुदाय समजतात. त्यांची कौटुंबिक, सामाजिक व संस्कृती ही आदिवासी प्रमाणेच आहे. ७) बहुसंख्य उत्तरदात्या कुटुंबातील रीतीरिवाज, लग्न, जन्म, मृत्यू, विधी, सन, समारंभ, त्योहार आदिवासी समुदायाप्रमाणेच करतात. ८) प्रस्तुत अध्ययनात सर्वाधिक ४६ टक्के उत्तरदाते हे ओरिसामधून स्थलांतरित झाले असे मत व्यक्त करतात. ९) बहुसंख्य उत्तरदाते मुळचे नागपूर शहरातील आहे असे मत व्यक्त करतात. १०) बहुसंख्य उत्तरदात्या कुटुंबातील व्यक्ती शिक्षणाला विशेष महत्व देतांना दिसत नाही. शिक्षणापेक्षा रोजमजुरी कडे अधिक लक्ष देतांना दिसतात. ११) प्रस्तुत अध्ययनात बहुसंख्य उत्तरदात्या कुटुंबाकडे १९५०

पुर्वीचा रहीवासी पूरावा नसल्यामुळे जात प्रमाणपत्र काढतांना अडचणी येत आहे असे मत व्यक्त करतात. १२) सर्वाधिक ९६ टक्के उत्तरदात्याकडे जमिनी संदर्भात रेव्हनी विभागाचा किंवा शिक्षण नसल्याने शिक्षण विभागाचा १९५० पुर्वीचा रेकार्ड नाही. १३) बहुसंख्य उत्तरदात्यांकडे जातीचे प्रमाणपत्र नसल्याने शासनाच्या योजनाचा लाभ घेण्यास ते पात्र ठरत नाहीत. १४) बहुसंख्य उत्तरदाच्या कुटुंबातील लहान मुल केवळ प्राथमिक शिक्षण घेऊन पुढील शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करीत आहे. १५) बहुसंख्य उत्तरदाच्या कुटुंबातील मुलांना शिक्षणासाठी शासनाकडून मदत मिळत नाही. शासकिय आदिवासी आश्रमशाळा, वसतिगृह किंवा आदिवासी विद्यार्थ्यांकरीता असलेल्या शासकिय योजनांचा लाभ मिळत नाही. १६) बहुसंख्य उत्तरदाच्या कुटुंबाकडे जातीचे प्रमाणपत्र नसल्यामुळे त्यांचे शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकिय नुकसान होत आहे असे मत व्यक्त करतात. १७) प्रस्तुत अध्ययनात १०० टक्के उत्तरदाते शासनाने सोनझरी झरेका समुदायाला अनुसूचित जमातीचे प्रमाण पत्र बहाल करून शासनाच्या विविध योजनासाठी पात्र ठरविण्यात यावे असे मत व्यक्त करतात. १८) १०० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते शासनाने त्यांच्या वस्तीत जात प्रमाणपत्र देण्यासाठी कॅम्प लावून सर्वाना जातीचे प्रमाणपत्र द्यावे अशी शासनाकडून अपेक्षा व्यक्त करतात.

संदर्भ:

१. दिवेकर एम. के., (२००८) आदिवासी जमिनी विषयक कायदे ,मुकुंद प्रकाशन ,ठाणे.
२. धर्माधिकारी (१९८६)शि , (धकाचा धर्म ,श्री विद्या प्रकाशन ,पुणे.
३. गारे जी. एम. (१९९८) महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती ,अमृत प्रकाशन ,औरंगाबाद.
४. गारे जी. एम. (१९९७), आदिवासींचे शिक्षण, संकेत प्रकाशन ,औरंगाबाद.
५. गारे जी. एम. (१९७६) आदिवासी :समाज आणि संस्कृती, आदिवासी साहित्य, पुणे.
६. गारे जी. एम. (२००१) आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ सुगावा , प्रकाशन ,पुणे.
७. देवगांवकर शैलजा' ,माडीया गोंडाची बोली , 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ,मुंबई.
८. कुमरे मन्सराम (२००७) ,प्रधान आदिवासी सभ्यता, जय सेवा प्रकाशन , नागपूर.
९. गुसा रेणूका (२००८) ,आदिवासी विकास से विस्थापन , राधा प्रकाशन प्रा. लि. नवी दिल्ली.
१०. घाटोळे रा. ना. (२००८) समाजशास्त्रीय संशोधन: तत्वे आणि पद्धती , मंगेश प्रकाशन , नागपूर.
११. मराठे कालिदास बा. (१९०८)शा , लेय पातळीवर गुणवत्तेचे मानांकन , अभिनव बुक डेपो ,कोल्हापूर.
१२. मांडवकर भाऊ, (१९९७) ,आदिवासी ,सेवा प्रकाशन ,अमरावती.
१३. मुनघाटे प्रमोद, (२००७), आदिवासी मराठी साहित्य :स्वरूप आणि समस्या ,अरुण पारगावकर ,पुणे.
१४. वसावे एस. व्हि. (१९९६) , (नहार कंद ,मानव मुक्ती ट्रस्ट ,पुणे.
१५. उराव कार्तिक, (२०११), आदिवासी हिन्दु नही है, बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर.

ISSN - 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-prindasnmcollege@gmail.com / jbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420959657
